

સ્વ૦ શેઠ ચત્રભુજ મોહનજી
ચોરવાડ નિવાસી.

લક્ષ્મી આર્ટ, ભાયખળા, મુંબઇ.

પ્રસ્તાવના

(દ્વિતીય આવૃત્તિ)

આ પુસ્તક પ્રતિની જનસમાજની વધતી જતી [illegible] સાથે પહેલી આવૃત્તિ બહાર પડયા પછી ટૂંક સમયમાં બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાનો શુભ પ્રસંગ ઉપલબ્ધ થયો છે. આ આવૃત્તિમાં મૂળ શ્લોકોમાં કેટલેક સ્થળે સુધારો કરવામાં આવ્યો છે, તદુપરાંત વિવેચનના તેમજ કેટલાક પ્રસંગો સમજાવવાને દૃષ્ટાંતોના સુધારા–વધારા તરફ ખાસ લક્ષ આપી જનસમાજને તે વિશેષ ઉપયોગી થાય તેવો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ સર્વ પ્રયત્ન કરવાનો ઉત્સાહ જનસમાજે જ પુસ્તકના આદરદ્વારા સ્ફુરાવ્યો છે. વિશેષમાં સુપ્રસિદ્ધ વડોદરા રાજ્યના કેળવણીખાતાએ પણ આ પુસ્તકને શાળાઓમાં ઇનામ તથા લાયબ્રેરીને માટે મંજુર કરી ઉત્તેજન આપ્યું છે તથા સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને હિંદી ભાષાના કેટલાક જાણીતા વિદ્વાનોએ તેને માટે ઉચ્ચ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે.

પ્રથમ આવૃત્તિની પેઠે આ આવૃત્તિને પણ પડતર કરતાં ઓછી કીંમતે વેચવાનો પ્રકાશકનો ઇરાદો હતો જેને કેટલાક સુજ્ઞ ભાઇઓ તથા બ્હેનોએ આર્થિક સાહાય્યવડે પૂર્ણ કર્યો છે. તેઓનાં તથા અગાઉથી ગ્રાહક થનારાઓનાં નામ પુસ્તકને અંતે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે, જેઓનો આ સ્થળે આભાર માનવો જોઇએ. આ આવૃત્તિના સંબંધમાં કશું વિશેષ કથન કરવાનું રહેતું નથી.

અમદાવાદ. } લી૦

દીવાળી, સં. ૧૯૭૧. } ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

(પ્રથમ આવૃત્તિ)

હું મને કૃતાર્થ માનું છું કે શતાવધાની પંડિત મુનિરાજ શ્રી રત્નચંદ્રજી સ્વામીના એક ઉત્તમ ગ્રંથ ઉપર વિવેચન લખવાનો સુઅવસર મને પ્રાપ્ત

થયો છે. સંવત્ ૧૯૬૯ નું ચાતુર્માસ પાલણપુર મુકામે કરવા જતાં મહા-
રાજ શ્રી ગુલાબચંદજી તથા પંડિત મુનિરાજ શ્રી રત્નચંદ્રજી વગેરે મુનિમંડળ
અમદાવાદમાં થોડોએક વખત રોકાયું હતું, તે વખતે મુનિ શ્રી રત્નચંદ્રજીની
પાસે 'કર્તવ્ય-કૌમુદી' ના કેટલાએક શ્લોકો લખેલા મારા જોવામાં આવ્યા
હતા અને તેમની સંસ્કૃત પદ્યરચના તથા બોધક શૈલી ઉભય મને આકર્ષ-
ણીય લાગ્યાં હતાં. આ શ્લોકો વાંચવાની તથા વિચારવાની તક મને મળી હતી,
અને તે વખતે સો-સવાસો શ્લોકો જ તૈયાર થએલા હતા, તોપણુ તેટલા-
પરથી મને જણાયું હતું કે એ શ્લોકો છપાવીને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો
અનેક જિજ્ઞાસુઓ તેમાંના બોધામૃતનું પાન કરીને કૃતાર્થ થાય. સામાન્ય
જનસમાજને માટે સંસ્કૃત ભાષામાં લખાએલા છંદો સમજવામાં ક્લિષ્ટતા
મનાય છે, પરન્તુ એ ભાષામાં રહેલા કેટલાક વિશેષ ગુણોને લીધે સંસ્કૃત
સાહિત્યના મહાન્ અભ્યાસી મુનિ તે ભાષામાં જ પોતાની ગ્રંથરચના કર-
વાને પ્રેરાય એ સ્વાભાવિક છે. એ ભાષાની મધુરતા તથા કર્ણપ્રિયતા સર્વ-
વિદિત છે. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ આધુનિક યુવક વર્ગમાં અંગ્રેજી ભાષાના
અભ્યાસની સાથે પુનર્જીવન પામતો જોવાય છે. વળી ઉપદેશકોને સંસ્કૃત
પદ્યો મુખપાઠ કરીને તે ઉપર સ્વમતિઅનુસાર વિવેચન કરીને લોકોને ઉપ-
દેશવામાં ઠીક સગવડ પડે છે. સંસ્કૃત ભાષા 'મૃતભાષા' લેખાય છે, કારણકે
એ ભાષા અત્યારે કોઇ પણ દેશની લોકભાષા નથી; પરન્તુ પાશ્ચાત્ય દેશોના
વિદ્વાનો પણ એ ભાષાના અભ્યાસમાં મોટી સંખ્યામાં જોડાવા લાગ્યા છે
તે પરથી સંસ્કૃત ભાષાનું વિશિષ્ટત્વ મૃતાવસ્થામાંથી સજીવાવસ્થામાં આવતું
જાય છે, એટલું જ નહિ પણ એ ભાષાના થોડા શબ્દોમાં ઘણા વિસ્તૃત
અર્થનો સમાવેશ કરી શકાય છે તેથી એ ભાષા વિદ્વજ્જનોનાં હૃદયોનું વિશેષ
આકર્ષણ કરી રહી છે. પ્રાચીન સમયમાં સંસ્કૃત ભાષામાં રચાએલા સાહિ-
ત્યનો આપણો ભંડાર અમૂલ્ય છે, પરન્તુ એ જ સંકલના જો ચાલુ રાખ-
વામાં ન આવે અને એ ભાષામાં લખાએલા નવીન સાહિત્યનો તેમાં ઉમેરો
કરવામાં ન આવે તો સંસ્કૃત ભાષાપરની ભારતવર્ષીય પ્રજાની અતુલ
પ્રીતિના ઇતિહાસમાં ત્રુટી જણાઇ આવવાનો સંભવ છે. આ કારણથી આ-

ધુનિક સમયમાં પણ સંસ્કૃત ભાષાનું સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિંગત થતું રહે એ અનેક દૃષ્ટિથી જોતાં આદરણીય જણાય છે. આ ગ્રંથની ઉપયોગિતા તે જ ક્ષણે મારા જોવામાં આવી હતી, પરન્તુ જ્યાંસુધી તે સંસ્કૃત શ્લોકોનો અર્થ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તે સામાન્ય જનવર્ગને ઉપયોગી થાય તેમ નહોતું. અર્થ કરવામાં આવે છતાં પણ તે પ્રત્યેક શ્લોકના રહસ્યને સંપૂર્ણતઃ વ્યક્ત કરનારો થઈ પડે તેમ મને ન જણાયું અને તેથી પ્રત્યેક શ્લોક ઉપર વિસ્તૃત વિવેચનની આવશ્યકતા જણાવા લાગી. મૂળ શ્લોકો ઉપર સ્પષ્ટ ભાવાર્થ મુનિ શ્રી લખી આપે તો વિવેચન મારે લખવું, એ મારી ઇચ્છાને અનુમોદન આપી, ગ્રંથ પૂર્ણ કરી, ભાવાર્થ સાથે તે ગ્રંથ મુનિશ્રીએ મારા ઉપર મોકલાવ્યો, ત્યારે વિવેચન લખવાનું મેં શરૂ કર્યું. નમૂના તરીકે થોડા-એક શ્લોકો ઉપર મેં વિવેચન લખી જોયુ પણ તે ઉપરથી મને પોતાને પણ સંતોષ થયો નહિ. મને નિરાશ થતો અટકાવીને મુનિશ્રીએ વિવેચનની કેટલીએક રૂપરેખાઓ, શૈલી, દૃષ્ટાંતોની અગત્ય વગેરે સમજાવ્યું અને પછી તે ઉપર મેં જે વિવેચન લખ્યું તે આજે વાચક વર્ગની સમક્ષ રજુ થાય છે.

" કર્ત્તવ્ય-કૌમુદી " એક સર્વસામાન્ય અને નીતિબોધક ગ્રંથ છે. તેમાં કોઇ ચોક્કસ ધર્મના સિદ્ધાંતોનું જ દિગ્દર્શન કરેલું નથી અને તેથી તેપરનું વિવેચન પણ મેં સર્વ ધર્મગ્રંથોને અનુસરીને-તેમાંનાં અનેક બોધવચનોને ગ્રહણ કરીને લખ્યું છે. કોઈ સ્થળે જ્યાં લાંબા વિવેચનની અગત્ય જણાઇ નથી ત્યાં ભાવાર્થ તથા વિવેચનનો ટુંકમાં સમાવેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે અને જ્યાં શંકાઓ ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ જણાયો છે ત્યાં તેવી શંકાઓ દર્શાવીને તેનું વિસ્તારપૂર્વક સમાધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથકાર એક જૈન મુનિ છે અને વિવેચક પણ જૈન છે, એટલે અનેક સ્થળે વિવેચન તથા દૃષ્ટાંત વગેરેમાં જૈન છાયા દૃષ્ટિગોચર થશે, તથાપિ વસ્તુતઃ આ એક સર્વજનોપયોગી સુબોધક ગ્રંથ છે અને તેથી તે સૌ કોઈને એકસરખી રીતે આદરણીય જણાયા વિના રહેશે નહિ. બની શક્યુ ત્યાંસુધી ગ્રંથકારના મૂળ શ્લોકના આશયને અનુસરીને જ વિવેચન લખવામાં આવ્યું છે, તોપણ કોઈ સ્થળે કાંઈ ખામી કે ન્યૂનતા દેખાય તો તે વિવેચકની જ ખામી સમજ-

વાની છે: જે કાંઇ ખૂબી જણાય તે મૂળમાં ગ્રંથકારે દોરી આપેલી રૂપરેખાઓ ઉપર કલમ ચલાવનારની નથી પણ મૂળ ગ્રંથકારની જ છે.

જૈન વર્ગમાં મુનિઓએ ઉપદેશ આપવાના સંબંધમાં બે પ્રકારની ...તા જણાય છે. એક વર્ગની એવી માન્યતા છે કે જૈન મુનિઓનો ધર્મ ...પ્રધાન છે તેથી તેઓએ ગૃહસ્થોને પણ સામાયક, પૌષધ કે સંસાર- . વગેરે નિવૃત્તિધર્મનો જ ઉપદેશ આપવો જોઇએ. બીજા વર્ગની એવી માન્યતા છે કે જે વર્ગને ઉપદેશ આપવાનો છે તેની સ્થિતિનો વિચાર ઉપદેશકે કરવો જોઇએ. જે જમાનામાં કે જે દેશમાં જે ધર્મની વધારે અગત્ય હોય તે જમાનામાં કે તે દેશમાં તે ધર્મના ઉપર ભાર દઇ જે પ્રકારે લોકો ધર્માભિમુખ થાય અને નિશ્ચિંતપણે ધર્મનું પાલન કરી શકે તે માર્ગ ઉપદેશકોએ ગૃહસ્થોને બતાવવો તેમાં કંઈ શાસ્ત્રનો વિરોધ નથી. આ જ વાત મુનિઓના આચારો સંબંધી વર્ણન કરનારા 'આચારાંગ સૂત્ર' ની કલમ ૧૫૭ માં સ્પષ્ટપણે કહી છે. તે પાઠ આ પ્રમાણે છે: केयं पुरिसे कंच णए। एस वीरे पसंसिए, जे बद्धे पडिमोयए उड्ढं अहं तिरियं दिसासु ॥ અર્થાત્ (મુનિએ ઉપદેશ આપતાં) શ્રોતા પુરુષ કેવી તરેહનો છે તથા તેનો મત શું છે, ઇત્યાદિ બાબતોનો વિચાર કરી જે મુનિ સંસારમાં ઉર્ધ્વ અધઃ અને તિરશ્ચીન દિશાઓમાં બંધાઈ રહેલા જીવોને છોડે છે—સન્માર્ગે ચડાવે છે તે પુરુષ પરાક્રમી અને પ્રશંસનીય છે.

'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર' ના તેરમા અધ્યયનની ૩૨ મી ગાથામાં ચિત્તમુનિ બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીને ઉપદેશ આપતાં કહે છે: जइ तंसि भोए चइउं असत्तो। अज्जाइं कम्माइं करेहि रायं॥ અર્થાત્—હે રાજન્! જો તું ભોગોને ત્યજી સર્વથા નિવૃત્તિમાર્ગ સેવાને અસમર્થ હો તો આર્યકર્મ—એટલે શિષ્ટ પુરુષોએ કરવાલાયક એવાં કર્તવ્યો બજાવ (કે જેથી સદ્‌ગતિ મળે.)

આ બીજા પ્રકારની માન્યતા જમાનાને અનુકૂળ હોવાથી લોકોને શ્રેયસ્કર માર્ગે ચડાવનારી છે. જો લોકોની પ્રવૃત્તિ—વ્યવહાર તદ્દન શુદ્ધ હોય તો તે પ્રવૃત્તિ કે વ્યવહારમાર્ગના ઉપદેશની જરૂર પડે નહિ, પણ વર્તમાન સમયમાં ગૃહસ્થોની પ્રવૃત્તિ જોઇએ તેવી સારી નથી, અને તેને લીધે દરેક

રીતે લોકો પછાત પડતા જાય છે. આ સ્થિતિમાં કેવળ નિવૃત્તિનો જ ઉપદેશ અપાય તો તેથી " अतो भ्रष्टः ततो भ्रष्टः " થવા જેવું બને છે, એટલે નિવૃત્તિધર્મનો રંગ ચડતો નથી અને પ્રવૃત્તિ પણ સુધરતી નથી. કુપ્રવૃત્તિમાંથી એક વાર સુપ્રવૃત્તિ થાય તો પછી નિવૃત્તિધર્મમાં દાખલ થવાને લાયક થઈ શકાય. આ સઘળું વિચારીને જ ગ્રંથકારે એક ત્યાગી—મુનિ હોઇને પણ વર્તમાન સમય તરફ નજર કરીને ગૃહસ્થધર્મના શુભ વ્યવહારનો ઉપદેશ કર્યો છે, તે તદ્દન ઉચિત જ છે. ગૃહસ્થોના ઉપર ગૃહસ્થના બોધની જેટલી અસર થાય તેના કરતાં ત્યાગી વર્ગના બોધની વધારે અસર થાય એ નિઃસંદેહ છે. વધતા જતા અશુભ વ્યવહારો અને તેથી થતી ગૃહસ્થોની અવદશા જોઈ મુનિવર્ગ જ્યારે તે તરફ લક્ષ આપી અવનતિ અટકાવવાને કંઇ પણ ન બોલે તો અવદશા ક્યાંથી અટકે અને અવદશા અટકયા વિના નિવૃત્તિધર્મ પણ ક્યાંથી સચવાય ? ચાલુ સમયમાં બાળલગ્ન, કન્યાવિક્રય, ગૃહશિક્ષણની ખામીઓ અને ઉદ્યોગોમાં અનીતિ એટલી બધી વધી ગઇ છે કે જેને લીધે ધર્મની પણ એક બાજુ કલંકિત થતી જાય છે. તે અટકાવવાને જ મુનિશ્રીએ આ ગ્રંથમાં તે તે રિવાજોનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. ગ્રંથકારનો ઉપરનો આશય શુભ પ્રવૃત્તિ પ્રસારવાનો છે પણ અંદરનો આશય શુભ પ્રવૃત્તિના પગથીયાં ઉપર પગ મુકાવી વાચકોને નિવૃત્તિધર્મની દિશા દર્શાવવાનો છે. એટલું છતાં પણ ગ્રંથકારે પ્રવૃત્તિ અને વ્યવહારદર્શક દરેક વાક્યની રચના આદેશરૂપે નહીં પણ ઉપદેશરૂપે જ કરી છે. દરેક પ્રવૃત્તિના ગુણદોષ દર્શાવી દોષવાળી પ્રવૃત્તિને હેયરૂપે અને ગુણવાળી પ્રવૃત્તિને ઉપાદેયરૂપે જણાવતાં આદેશ ઉપદેશ સંબંધી ગ્રંથકારે ઘણી કાળજી રાખી જણાય છે. એ રીતે આ પ્રકારના ઉપદેશગ્રંથો જૈન મુનિઓને હસ્તે લખાતા રહે તો આધુનિક જનસમાજ ઉપર મોટો ઉપકાર થવાનો સંભવ છે.

અમદાવાદ.
આષાઢી પૌર્ણિમા, સં. ૧૯૭૦.

લી.
ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.

ઉપોદ્‌ઘાત.

જ્યારે મનુષ્ય પોતા સંબંધી વિચાર કરતાં ઇહલોકના સ્થૂળ તથા . સંબંધોને દૂર ફેંકી દે છે ત્યારે આ જગતના નિર્જન ભાસતા પ્રદેશમાં પોતાને अहम् અર્થાત્ 'હું' રૂપે જુએ છે. જ્યારે તે પોતાની દૃષ્ટિને જરા વિશાળ બનાવીને જગતમાં નજર કરે છે ત્યારે તે જુએ છે કે જેવો પોતે 'હું' છે, તેવા અનેક 'હું' રૂપો આ જગતમાં રહેલા છે. તુરત જ તેના ચિત્તમાં એ પ્રશ્ન ઉદ્‌ભવે છે કે "ત્યારે એ 'હું' કોણ? અને બીજા એ બધા 'હું' કહેવાય છે તેઓ કોણ?" ચૈતન્યમતવાદીઓમાંના જેઓ દ્વૈતવાદીઓ છે તેઓ એ બધા 'હું' રૂપોને પૃથક્ પૃથક્ આત્મારૂપ માને છે, અદ્વૈતવાદીઓ છે તેઓ સઘળાં 'હું' રૂપોને 'પરમાત્મા' ના પૃથક્ પૃથક્ અંશરૂપ માને છે તથા સર્વમાં એક પરમાત્મતત્ત્વ વ્યાપી રહેલું જુએ છે, અને જડવાદીઓ મનુષ્યમાં આત્મા કે પરમાત્મા જેવું કશું હોય એમ માનતા નથી: તેઓ તો કહે છે કે પ્રત્યેક દેહમાં ચોક્કસ પ્રકારનું વિદ્યુત્તત્ત્વ અથવા ચૈતન્ય રહેલું છે અને તેને આધારે આખો દેહ રહેલો છે. 'હું' રૂપ કોણ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આવા અનેકાનેક ભેદો પડ્યા છે અને પડશે તથા મનુષ્યની બુદ્ધિના વિકાસની સાથે એ ભેદો વૃદ્ધિંગત થતા જતા પણ જણાશે, પરન્તુ જ્યારે મનુષ્ય 'હુંપણા' સંબંધી વિચારને કોઈ પણ પ્રકારના નિર્ણય વિના પૂરો કરી દે છે, ત્યારે તુરત જ તેના ચિત્તમાં બીજો જે વિચાર ઉદ્‌ભવે છે તે એ છે કે "ત્યારે આ જગતમાં મારૂં કર્તવ્ય શું?" "હું કોણ?" એ પ્રથમ પ્રશ્નના ભલે ભિન્ન ભિન્ન ઉત્તરો મળે, પરન્તુ આ દ્વિતીય પ્રશ્નના ઉત્તરો તો હંમેશાં સૌ તરફથી એક જ પ્રકારના મળશે. આ જગતમાં મનુષ્યનાં કર્તવ્યોના સંબંધમાં જૂદા જૂદા વિદ્વાનો કેટલીક ગૌણ બાબતોમાં મતભેદ ધરાવશે પરન્તુ તેઓ સઘળા એટલો જવાબ તો ચોક્કસ આપશે કે "એ હુંપણું સફળ થાય તેવાં કર્તવ્યો આ જગતમાં રહીને પ્રત્યેક વ્યક્તિએ કરવાં જોઇએ, કારણકે ઉક્ત હુંપણું દુર્લભ છે." એ હુંપણું અથવા મનુષ્યત્વ સફળ કરવાને બજાવવા જોઇતાં કર્તવ્યો કયાં કયાં તે જાણ્યા વિના તે તે તરફ વળવાની અભિરૂચિ મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થતી નથી તેથી

જેઓ પોતાનાં જીવન પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવીને સફળ કરી ગયા છે તેઓએ બીજાઓને તેઓ ઉપર ઉપકાર કરીને તેઓનાં કર્તવ્યો સમજાવ્યાં છે. કર્તવ્યો સંબંધી બોધ આપનારા અનેક ગ્રંથો પૃથક્ પૃથક્ ભાષાઓમાં લખાએલા વિદ્યમાન છે અને એ ગ્રંથોનો બોધ વિસ્તાર સાથે સમજાવનારા ઉપદેશકો-ત્યાગીઓનો પણ મોટો સમુદાય જગત્માં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મનુષ્યત્વને સફળ કરવાને મનુષ્યનાં કર્તવ્યો તો પ્રત્યેક સમયે અને પ્રત્યેક સ્થળે એકસરખાં જ હોય છે તથાપિ જેમ જેમ જમાનો બદલાતો જાય છે, તેમ તેમ કર્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશનો પ્રકાર બદલાવવાની જરૂર રહે છે. પ્રાચીન સમયની પ્રજા જે ખોરાકને પચાવી શકતી હતી તે જ ખોરાકને હાલની મંદ જઠરાગ્નિવાળી પ્રજા પચાવી શકે નહિ, ત્યારે પ્રાચીન ખોરાકમાં કાંઇ નવીન તત્ત્વ ઉમેરીને આધુનિક પ્રજાનું જઠર પચાવી શકે તેવો ખોરાક તેને આપવો અને એ રીતે તેના દેહને પુષ્ટિ આપવાનો મૂળ હેતુ પરિપૂર્ણ કરવો એ આવશ્યક છે. આમ કરવાથી જો કે ખોરાકની અંદરનું તત્ત્વ તો એક જ રહે છે અને તેમાંનો પુષ્ટિ આપવાનો ગુણ પણ સરખો જ રહે છે, તથાપિ ખોરાકના બાહ્ય દેખાવમાં અથવા સ્વાદમાં કાંઇક તફાવત પડે છે અને એ તફાવત જમાનાને અનુકૂળ કરવા માટે જ દાખલ કરવાની જરૂર પડી હોય છે. એ જ રીતે ચાલુ સમયને અનુકૂળ થઇ પડે તે રીતે અને સમયને આવશ્યક લાગે તેવા વિષયોને અનુલક્ષીને કર્તવ્ય સંબંધી બોધ આપનારી ગ્રંથરચનાઓની અગત્ય પ્રતીત થયા વિના રહેતી નથી.

પ્રત્યેક ક્ષણના, પ્રત્યેક સ્થળના અને પ્રત્યેક વ્યક્તિનાં કર્તવ્યો અમુક સ્થિતિમાં જ કરવાનાં હોય છે એમ સમજવાનું નથી. દરેક સ્થિતિમાં કાંઇ ને કાંઇ કર્તવ્ય કરવાનું હોય છે જ. આપણું કર્તવ્ય આપણે બજાવવું જ જોઇએ અને તેથી ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ થાય કિંવા ન થાય તથાપિ ફળ તરફ લક્ષ રાખવું જોઇએ નહિ. ધનાઢ્ય થવું કે દરિદ્ર થવું, સુખી થવું કે દુઃખી થવું એ કાંઇ આપણી મરજી ઉપર રહેલું નથી. પ્રત્યેક પ્રસંગે આપણું કર્તવ્ય કરવું એ જ આપણા હાથમાં રહેલું છે તથા તે જ આપણે કરવાનું છે, અને ઉત્કૃષ્ટ જીવનનો સાર પણ તેમાં જ રહેલો છે. ગીતામાં જેમ ઉપદેશ્યું છે કે कर्मण्येवाधिकारस्ते न फलेषु कदाचन અર્થાત્ માત્ર કર્તવ્ય કર્મ કરવાનો જ તને અધિકાર છે, ફળ-

સિદ્ધિ થાય છે કે નહિ તે તારે જોવાનુ નથી, તેવી જ રીતે પ્લેટોએ ઉપદેશ્યું છે કે—Let men of all ranks, whether they are successful or unsuccessful, whether they triumph or not—let them do their duty, and rest satisfied. એટલે કે ઉંચી નીચી સવળી અવસ્થાના માણસોએ તેઓ પોતાના પ્રયત્નમા સફળ થાય કિંવા નિષ્ફળ જાય, તોપણ પોતાનું કર્ત્તવ્ય કર્મ બજાવીને સતુષ્ટ રહેવુ જોઇએ કર્ત્તવ્ય સબધી આ ન્યાયસૂત્રને અનુલક્ષીને પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રત્યેક સમય તથા સ્થળનો વિચાર કરીને કર્ત્તવ્યતત્પર બને તો આ જગતને તથા આ સમયને સાગી જનો દુખથી ભરપૂર કહે છે તેઓ પોતે જ તેમા સર્વત્ર સુખ જ અવલોકતા રહે

પરન્તુ કર્ત્તવ્યતત્પરતાનો નાશ થયો છે એટલુ જ નહિ પણ કર્ત્તવ્ય સમજવાની બુદ્ધિશક્તિની પણ મનુષ્યોમા ન્યૂનતા જણાવા લાગી છે અને તેથી તત્સબધી બોધની તથા બોધક ગ્રથોની રચનાની અગત્ય જણાવા લાગી છે. જ્યાસુધી કર્ત્તવ્ય સમજવામા આવે નહિ, ત્યાસુધી કર્ત્તવ્ય બજાવવામા તત્પરતા સભવતી જ નથી 'कर्त्तव्य' એ શબ્દનો જો વાસ્તવિક અર્થ કરીએ તો 'કરવાયોગ્ય' એવો થાય અને તેથી કર્ત્તવ્ય સબધમા મનુષ્યોને તેઓએ કરવાયોગ્ય કાર્યોનું જ નિદર્શન કરવામા આવે તે યોગ્ય લેખાય 'સત્ય બોલવુ', 'વડીલોને માન આપવુ', 'વિદ્યા ભણવી' ઇત્યાદિ કર્ત્તવ્ય છે અને તેથી તત્સબધી ઉપદેશને 'કર્ત્તવ્યબોધ' એવું નામ ઘટે પરન્તુ 'જૂઠું ન બોલવુ', 'વડીલોની અવગણના ન કરવી', 'વિદ્યા ભણવામા પ્રમાદ કરવો નહિ' એ અકર્ત્તવ્યનિષેધક બોધની પણ હવે જરૂર જણાવા લાગી છે લોકોને નીતિ તથા ધર્મને માર્ગે ચાલવાનો ઉપદેશ કરવાને અર્થે 'કર્ત્તવ્યનો બોધ કરવો' કે 'અકર્ત્તવ્યનો નિષેધ સૂચવવો' એ બેમાના મધ્ય એક માર્ગની પસદગી સબધે વિદ્વાનોમા કેટલોએક મતભેદ છે એક વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે હમેશાં કર્ત્તવ્ય નૈતિક કર્મનો જ બોધ કરવો અને અકર્ત્તવ્ય કર્મનો ત્યાગ કરવાનો બોધ કરવો જ નહિ કારણકે એ નિષેધનો બોધ કરવા જતા અકર્ત્તવ્યની સમજણ પહેલા આપવી પડે છે અને પછી જ તેનો નિષેધ સૂચવાય છે અને તેનું પરિણામ

એ આવે છે કે જેના ચિત્તમાં અકર્તવ્ય સંબંધે એક વિચાર પણ કદાપિ ઉદ્દભવ્યો હોતો નથી તેના ચિત્તમાં એ રીતે અકર્તવ્ય સંબંધી માહિતી આડકતરી રીતે પેસવા પામે છે. ઉદાહરણ તરીકે એક પાંચ છ વર્ષની વયના બાળકને એવો અકર્તવ્ય નિષેધની શૈલીથી બોધ અપાય કે "જૂઠું બોલવું નહિ" તો 'જૂઠું' એટલે શું, તે જાણવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ બાળકમાં ઉદ્દભવે અને આજસુધી 'સત્ય જ બોલવું' એ ધર્મ સમજી રહેલું બાળક હવેથી 'જૂઠું ન બોલવું' એવો ઉપદેશ થતાં પોતાના અંતરને એવો પ્રશ્ન કરે કે 'ત્યારે જગતમાં કોઈ જૂઠું બોલતું હશે ખરૂં ? આ રીતે જૂઠથી તદ્દન અનભિજ્ઞ બાળકને જૂઠા સંબંધી તર્ક ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રીતે તેની સમક્ષ ધીમે ધીમે અનીતિના દરવાજા ઉઘડવા લાગે છે. તેટલા માંટે એ વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે હમેશાં પ્રતિપાદક શૈલીનો જ બોધ હોવો જોઇએ પરન્તુ નિષેધક શૈલીનો બોધ હોવો જોઇએ નહિ કારણકે તેથી ચિત્ત દુર્ગુણોને ગ્રહણ કરવાના સંયોગોમાં મેલાય છે. બીજા વર્ગનો અભિપ્રાય એવો છે કે કર્તવ્યના બોધની સાથે નિષેધક વસ્તુઓના નિષેધનો બોધ પણ કરવામાં આવવો જોઇએ, કારણકે જમાનાના ફેરફારે જ એ શૈલીના બોધની આવશ્યકતા સિદ્ધ કરી છે. જો દુર્ગુણની સમજૂતીની સાથે તેનાથી દૂર રહેવાનો બોધ ન અપાય તો જગત્ દુર્ગુણી મનુષ્યોથી ભરેલું હોવાથી દુર્ગુણની કલ્પના વિનાનાં ભોળાં હૃદયો તેવા દુર્ગુણીઓના હાથમાં અનાયાસે ફસી પડવાનો સંભવ છે; પરન્તુ જો તેઓને તેના ગેરફાયદા સમજાવીને તેથી દૂર રહેવાની ચેતવણી આપવામાં આવે તો તેઓ કદાપિ ફસાય નહિ. આ બીજા વર્ગનો અભિપ્રાય વધારે માન્ય લેખાયો છે અને તેથી કર્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશનો એક ભાગ અકર્તવ્યના નિષેધનો ઉપદેશ પણ છે. મી. સ્માઇલ્સ કે જેણે 'કર્તવ્ય' સંબંધી એક મોટો ગ્રંથ (Duty) અંગ્રેજી ભાષામાં લખ્યો છે તેનો અભિપ્રાય પણ આ જ પ્રકારનો છે. તે કહે છે કે: Duty begins with life, and ends with death......It bids us do what is right, and forbids our doing what is wrong. અર્થાત્ –"મનુષ્યના જન્મની સાથે તેના કર્તવ્યની શરૂઆત થાય છે અને તેના મરણની સાથે તે

સમાપ્ત થાય છે. જે કાંઇ ખરૂં હોય તે કરવું અને ખોટું હોય તે ન કરવું એવું તે આપણને ફરમાવે છે." આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે આલુ જમાનાને યોગ્ય 'કર્તવ્ય'ના ઉપદેશમાં અકર્તવ્યના નિષેધનો પણ સમાવેશ થવો જોઇએ.

વર્તમાન સમય અને સ્થિતિના દીર્ઘ વિચારપૂર્વક આ ગ્રંથના પૃથક્ પૃથક્ ખંડોની રચના કરવામાં આવી છે. મનુષ્યકર્તવ્યના બે મુખ્ય પ્રકાર છે. એક પ્રકારનું કર્તવ્ય એવું છે કે જે જીંદગીના અંત સુધી એકસરખી રીતે બજાવવાનું હોય છે અને તે 'સામાન્ય કર્તવ્ય' કહેવાય છે. બીજું 'વિશેષ કર્તવ્ય' છે કે જે મનુષ્યની બદલાતી જતી વયની સાથે હમેશાં બદલાતું જ રહે છે. 'સામાન્ય કર્તવ્ય'નો ઉપદેશ આ ગ્રંથના પ્રથમ ખંડમાં સમાઇ જાય છે અને તે મનુષ્યની સઘળી અવસ્થાઓના કર્તવ્યની ભૂમિકારૂપે છે. એ ખંડમાં એકંદર બાર પરિચ્છેદ છે. પહેલા બે પરિચ્છેદમાં 'કર્તવ્ય' અને 'કર્તવ્યના અધિકારીઓ'ની ઓળખ આપીને ત્રીજા પરિચ્છેદમાં અવસ્થા પરત્વે કર્તવ્યનો વિભાગ અને ક્રમ દર્શાવ્યો છે. મનુષ્યની જીંદગીના ચાર વિભાગો કરવાની અગત્ય દર્શાવ્યા પછી તે ચાર વિભાગો અને પ્રત્યેક વિભાગનાં વિશિષ્ટ કર્તવ્યોનું એ પરિચ્છેદમાં દિગ્દર્શન કરેલું છે. 'કર્તવ્ય' સંબંધે આટલી પ્રાવેશિક વિવેચના પછી સામાન્ય કર્તવ્યના વિષયનો ચોથા પરિચ્છેદથી પ્રારંભ થાય છે. કર્તવ્યની પ્રથમ સ્ફુરણા ચિદ્વૃત્તિમાં થાય છે તેટલા માટે ચોથા પરિચ્છેદમાં ચિદ્વૃત્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યા પછી પાંચમા પરિચ્છેદમાં ચિદ્વૃત્તિની બીજી અવસ્થા સંકલ્પ છે તેની શક્તિ દર્શાવવામાં આવી છે અને કર્તવ્યની વિચારણાને સંકલ્પનું બળ પ્રાપ્ત થતાં મનુષ્ય કર્તવ્યપરાયણ થઈ શકે છે તેટલા માટે છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં કર્તવ્યપરાયણતા દર્શાવી છે. કર્તવ્યપરાયણ થયા પછી પણ તેને ઉત્તેજનની આવશ્યકતા રહે છે અને નહિતો કર્તવ્યપરાયણતાનો વેગ ઓછો થઇ જતાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ કર્તવ્યમાં થતી નથી. આ કારણથી સાતમા પરિચ્છેદમાં ઉત્સાહરૂપ ઉત્તેજક બળ દર્શાવ્યું છે અને આઠમા, નવમા તથા દશમા પરિચ્છેદમાં કર્તવ્યનો ઘાત કરનાર દોષોથી કર્તવ્યપરાયણતાનો હ્રાસ ન થાય તેટલા માટે ક્રમશઃ આલસ્ય, ક્રોધ, માત્સર્ય અને નિંદારૂપ દોષોની પિછાણ કરાવવામાં

આવી છે. ઘાતક દોષોથી બચીને તથા ઉત્તેજકથી ઉત્તેજિત થઇને કર્ત્તવ્ય સંકલ્પની ભૂમિમાં સુદૃઢ થઇ વાણીમાં દેખાવ દે છે. તે વાણી કેવી હોય તો કર્ત્તવ્યની વધારે મજબૂતી થાય તે ૧૧ મા પરિચ્છેદમાં દર્શાવ્યું છે. વાણીના દોષો દૂર થયા પછી કર્ત્તવ્ય પ્રતિજ્ઞારૂપે બહાર આવે છે. તે પ્રતિજ્ઞા કેવી રીતે પાળવી જોઇએ તે બારમા પરિચ્છેદમાં દર્શાવ્યું છે. અત્ર પ્રથમ ખંડની અને સામાન્ય કર્ત્તવ્યવિચારણાની સમાપ્તિ થાય છે.

બીજા ખંડથી વિશેષ કર્ત્તવ્યનો પ્રારંભ થાય છે. એ ખંડમાં મનુષ્યની પ્રથમ વિદ્યાર્થી અવસ્થાનાં બે પ્રકારનાં કર્ત્તવ્યોનું વર્ણન છે. એક પ્રકારનાં કર્ત્તવ્યો વિદ્યાર્થી અવસ્થાસુધી જ પાળવાના હોય છે તે પહેલા પાંચ પરિચ્છેદમાં દર્શાવ્યા છે, અને છઠ્ઠાથી સોળમા પરિચ્છેદ સુધીનાં કર્ત્તવ્યોનું પાલન વિદ્યાર્થી અવસ્થા પછી પણ ચાલુ રીતે કરવાનું છે, પરન્તુ તે કર્ત્તવ્ય સંબંધી શિક્ષણ તો વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ સંગ્રહી લેવાનું છે. પ્રથમ ચાર પરિચ્છેદમાં ગર્ભપ્રવેશથી વિદ્યાસમાપ્તિ સુધી ક્રમશઃ સંસ્કાર અને શિક્ષણની યોગ્યતાનું નિદર્શન કરાવ્યું છે. શિક્ષણમાં જોઇતા શરીરબળ તથા બુદ્ધિબળની વૃદ્ધિ માટે બ્રહ્મચર્યની જરૂર છે તેથી પાંચમા પરિચ્છેદમાં બ્રહ્મચર્યનું વર્ણન છે. આરોગ્ય જાળવવા સંબંધી અને મિતાહારની અગત્ય સંબધી ચેતવણી અથવા શિક્ષણની અગત્ય આ અવસ્થાથી જ પડતી હોવાથી સાતમા પરિચ્છેદમાં તે સંબંધી ઉપદેશ કર્યા પછી આઠમા પરિચ્છેદમાં વિદ્યાર્થીઓના વડીલો પ્રતિના ધર્મો તથા નવમા પરિચ્છેદમાં સહાધ્યાયીઓ પ્રતિના ધર્મો સમજાવ્યા છે. દશમાથી સોળમા પરિચ્છેદમાં વ્યસનોથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ છે. દુર્વ્યસનોનું જ્ઞાન નહિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને પણ તેના અનર્થો દર્શાવીને તેથી દૂર રાખવાનો નિષેધક શૈલીનો ઉપદેશ અત્ર કરવામાં આવ્યો છે. પૂર્વે દર્શાવવામાં આવ્યા પ્રમાણે કર્ત્તવ્ય વિષયમાં અકર્ત્તવ્યના પરિહારનો પણ સમાવેશ થાય છે અને તેથી આ પ્રસંગમાં તેમ જ બીજા પ્રસંગોમાં પણ અકર્ત્તવ્યનો નિષેધ સૂચવેલો છે.

ત્રીજા ખંડના એકંદર નવ પરિચ્છેદ છે. બીજી ગૃહસ્થાવસ્થામાં સ્ત્રી અને પુરુષરૂપી બે ચક્રોથી જ સંસારનું શકટ ચાલે છે, પરન્તુ એ બન્ને ચક્રો કેટલી યોગ્યતાએ પહોંચે ત્યારપછી તેમને શકટથી યુક્ત કરવાં ઉચિત

છે તે દર્શાવવાને પહેલા જ પરિચ્છેદમાં ગૃહસ્થ ધર્મમાં પડવાનો અધિકાર ક્યારે મળી શકે છે તે દર્શાવ્યું છે. બીજા તથા ત્રીજા પરિચ્છેદમાં સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યો દર્શાવ્યાં છે જેમાં સધવા તથા વિધવા ઉભય પ્રકારની સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યો સંબંધી ઉપદેશ આવી જાય છે. ચોથાથી નવમા પરિચ્છેદસુધીમાં પુરૂષોના ધર્મો બનાવવામાં આવ્યા છે. આ ધર્મોમાં પ્રથમ માતાપિતા પ્રતિનો કૃતજ્ઞતારૂપ ધર્મ દર્શાવ્યો છે. ત્યારપછી કુટુંબમાં શાંતિ નિભાવવાને ઉદારતા તથા સહિષ્ણુતારૂપ ગુણોની આવશ્યકતા હોવાથી તે ધર્મ દર્શાવ્યો છે. માતાપિતા અને કુટુંબીઓની પરિચર્યા પછી ત્રીજું સ્થાન મિત્રોનું આવે છે. ત્યારપછી સ્ત્રી વગેરે પ્રતિ કેવા પ્રકારનો પ્રેમ રાખવો જોઇએ તે દર્શાવતાં સ્વાર્થી પ્રેમનો નિષેધ અને વિશુદ્ધ પ્રેમનો વિધિ દર્શાવ્યો છે. પુત્ર અને પુત્રી પ્રત્યે સમાન પ્રેમ દર્શાવવાનું કર્તવ્ય સમજાવતાં પુત્રીનું અહિત કરનાર કન્યાવિક્રયના રાક્ષસી રીવાજનો નિષેધ પણ સમજાવવામાં આવ્યો છે. ગૃહસ્થને ધનની જરૂર હોય છે અને ધનને અર્થે ઉદ્યોગની જરૂર હોય છે, પરન્તુ તે ઉદ્યોગમાં નીતિ અને સત્યની વ્યાપ્તિ કેવી રીતે થવી જોઇએ તેનો ચિતાર છેલ્લા પરિચ્છેદમાં આપીને એ ખંડની સમાપ્તિ કરવામાં આવી છે.

જીવનની અવસ્થાના ભેદોને અનુલક્ષીને તત્સંબંધી કર્તવ્યનો ક્રમ ગોઠવવામાં આવ્યો હોવાથી ત્રીજા ખંડ સુધીમાં મનુષ્યની યુવાવસ્થાનાં કર્તવ્યોનો બોધ આવી જાય છે. ત્રીજી અને ચોથી અવસ્થાનાં કર્તવ્યોના બોધ માટે ચોથો અને પાંચમો ખંડ " કર્તવ્ય–કૌમુદી " ના બીજા ગ્રંથમાં આવશે. આ પ્રમાણે મનુષ્યના આખા જીવનના કર્તવ્ય સંબંધી ઉપદેશ આ ગ્રંથમાં સમાવવામાં આવ્યો છે. ' હું કોણ ? ' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તત્ત્વવિત્ પુરૂષોજ સમજવાને સમર્થ છે, પરન્તુ " મારૂં કર્તવ્ય શું ? " એ તો બોધ અને બુદ્ધિના યોગે કરીને સર્વ મનુષ્યો સમજી શકે છે; એ સમજીને તત્સંબંધી જ્ઞાનને આચાર તથા વિચારમાં ઉતારવાથી ' હું કોણ ? ' ના પ્રશ્નનો ભેદ ઉકેલવાનું પણ આત્મામાં સામર્થ્ય આવે છે. ભવ્ય જીવો આટલું સમજીને આ ઉપદેશગ્રંથનો યથોચિત ઉપયોગ કરે એ જ ગ્રંથકારના પ્રયાસની સફળતા !

અમદાવાદ.
આષાઢી પૌર્ણિમા, સં. ૧૯૭૦. } **ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.**

અનુક્રમણિકા.

प्रथम खण्ड.

द्वितीय खण्ड.

तृतीय खण्ड.

कर्त्तव्य-कौमुदी

ગ્રંથારંભે મંગલાચરણરૂપે પરમ મંગલ એવા શ્રી ઇષ્ટદેવનું સ્તવન કરવાની રીતિ પ્રાચીન સમયના સર્વ આર્ય ગ્રંથલેખકોમાં પ્રચલિત હતી. સર્વ ધર્મોના આદિસ્થાનરૂપ મનાતા આર્યાવર્તમાં જ્યાંસુધી ધર્મરૂચિ પ્રધાનપણે પ્રવર્તે છે અને ધર્મનાયકોના કૃપાપ્રસાદથી પોતાનું માંગલ્ય થવાનો સદ્વિશ્વાસ લોકોમાં સુપ્રચલિત છે, ત્યાંસુધી પ્રત્યેક મંગલ કાર્યના આરંભમાં ઇષ્ટદેવ અથવા ધર્મનાયકનું સ્મરણ કરવાની પ્રથા આર્યાવર્તમાં અપ્રતિહત રીતે ચાલુ રહેશે. શિષ્ટાચારની પણ એ જ પ્રણાલિકા છે. આ પ્રાચીન પ્રથાને અનુસરીને ગ્રંથકાર ઇષ્ટદેવનું સંસ્તવન ઉચરે છેઃ—

शिष्टानामेष समयस्ते सर्वत्र शुभे किल ।
प्रवर्तन्ते सदैवेष्टदेवतास्तवपूर्वकम् ॥

અર્થાત્—શિષ્ટ પુરૂષો હમેશાં શુભ કાર્યની શરૂઆત ઇષ્ટદેવનું સંસ્તવન કરીને જ કરે છે. આ શિષ્ટાચાર છે.

शार्दूलविक्रीडितवृत्तम् ॥

मङ्गलाचरणम् । १ ॥

जीवानां विजयप्रवर्त्तनपथे दृष्टिं विधायाऽमलां ।
त्यक्तं राज्यसुखं क्षणादभिमुखं लब्धुं पदं श्रेयसः ॥
संत्रस्तोद्धरणे परार्थकरणे येनार्पितं जीवनं ।
स श्रीवीरजिनो विनष्टवृजिनो नः श्रेयसे पावनः ॥

મંગલાચરણ.

ભાવાર્થ—જે માર્ગમાં જગતના જીવો આંતરિક દુશ્મનો ઉપર વિજય મેળવી આત્મિક અભ્યુદય મેળવે તે માર્ગ તરફ પોતાની નિર્મળ દૃષ્ટિ ફેંકીને ભવ્ય જીવોને તે માર્ગ તરફ દોરવવાના આશયથી કર્મ અને તજ્જન્ય દુઃખથી સર્વથા છૂટવાનો માર્ગ મેળવવાને જેણે પ્રાપ્ત થયેલ રાજ્યસુખ ક્ષણમાત્રમાં છોડી દીધું, એટલું જ નહિ પણ ત્રણ તાપથી ત્રાસ પામતા જગત્જીવોનો ઉદ્ધાર કરવામાં અને પરમાર્થનાં કામ કરવામાં પોતાનું સમસ્ત જીવન અર્પણ કર્યું, એવા સર્વ પાપનો નાશ કરનાર પવિત્રાત્મા તે શ્રી વીર ભગવાન્ અમારૂં કલ્યાણ કરો. (૧)

વિવેચન—આધુનિક પંચમ કાળમાં ચરમ એટલે છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર ભગવાન્‌નું શાસન પ્રવર્તે છે. મહાવીર સ્વામી મોક્ષપદને પામ્યા ત્યાર-પછી સ્વલ્પ સમયે પંચમ કાળનો પ્રારંભ થયો હતો કે જે પંચમ કાળને શ્રી ભગવાને દુઃખમય કહેલો છે. આ દુઃખમય પંચમ કાળમાં પણ ધર્માનુકૂળ વૃત્તિથી વર્તનારા જીવોનું કલ્યાણ થઇ શકે છે. ધર્માનુકૂળ સદ્વૃત્તિ ધારણ કરવી તે દરેક મનુષ્યપ્રાણીનું કર્ત્તવ્ય છે કે જે કર્ત્તવ્ય સંપૂર્ણ રીતે બજા-વવાથી ઐહિક તથા આમુષ્મિક શ્રેયસ્‌ની સાધના કરી શકાય છે. પંચમ કા-ળનાં મનુષ્યો પરંપરાએ કરીને અલ્પવીર્ય, અલ્પબુદ્ધિ અને અલ્પ ધર્મરુચિ-વાળાં બનતાં જાય છે, અને તેઓને તેઓના ઉભય પ્રકારના કલ્યાણને અર્થે કર્ત્તવ્યનો પ્રબોધ કરવાનું માંગલિક કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થતાં પહેલાં પ્રભુનું સંસ્ત-વન કરવું ઉચિત છે, પરન્તુ જૈન ધર્મના ચતુર્વિંશ તીર્થંકરોમાં કયા તીર્થંકરનું સંસ્તવન આ પ્રસંગે કરવું વિશેષ ઉચિત છે? આ સવાલ ઉપસ્થિત થવાની સાથે વૃત્તિ અને બુદ્ધિ પરમ ઉપકારી દોષરહિત મહત્પુરૂષોની શોધ કરવા ભૂતકાળ તરફ પ્રયાણ કરે છે. ત્યાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ નિકટ સંબંધથી અને નિકટવર્તી હોવાથી ચરમ તીર્થંકર મહાવીર પ્રભુની ઉપસ્થિતિ થાય છે. યદ્યપિ સ્મૃતિને આગળ સંભાવનાં બીજા તીર્થંકરોની ઉપસ્થિતિ થવા સંભવ છે, તથાપિ પ્રથમ ઉપસ્થિતિનો પ્રથમ વિચાર થાય છે. " उपस्थितं परित्यज्य नानुपस्थितं सेव्यत इतिनियमात्, " એટલું જ નહિ પણ વર્તમાનકાળે

જેમનું ધર્મરાજ્ય પ્રવૃત્ત છે અને જેમનાં પરૂપેલાં શાસ્ત્રો આપણને સન્માર્ગનો બોધ આપી ધર્મમાં જાગૃત રાખે છે તે મહાપુરૂષની બીજા બધા તીર્થંકરો કરતાં પ્રથમ ઉપસ્થિતિ થાય એ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ આશયથી જ ગ્રંથકારે મંગળાચરણમાં પ્રથમોપસ્થિત મહાવીર પ્રભુનું સંસ્તવન કર્યું છે. યદ્યપિ સર્વ તીર્થંકર સરખા જ છે તથાપિ આપણા ઉપર મહાવીર પ્રભુનો વિશેષ ઉપકાર છે. ખરી રીતે વીર શબ્દમાં જ ઉત્કૃષ્ટતાબોધક અર્થ સમાયેલો છે–" विशेषेण ईरयति प्रेरयति कर्माणीति वीरः " જે કર્મોને ધક્કો મારી આત્માથી વિખુટાં પાડે છે તે વીર; અથવા,

विदारयति यत्कर्म । तपसा च विराजते ॥
तपोवीर्येण युक्तश्च । तस्माद्वीर इति स्मृतः ॥

અર્થાત્–જે કર્મોને વિદારી દૂર કરે છે, તપની પ્રભાથી વિશેષ શોભે છે અને કર્મને તપાવવાની શક્તિથી સંપન્ન છે એટલા માટે તે વીર કહેવાય છે. ".रागद्वेषौ जयतीति जिनः " અને વળી તે રાગ અને દ્વેષને જીતનાર હોવાથી જીન કહેવાય છે. રાગદ્વેષ એ જ કર્મનાં બીજ છે. કહ્યું છે કે "रागोय दोसो विय कम्मबीयं. " રાગ અને દ્વેષ એ બે જ કર્મનાં બીજ છે. मूलं नास्ति कुतः शाखा ! બીજ બળી જતાં તેના વિસ્તારરૂપ કર્મનો વિસ્તાર પણ ક્યાંથી થાય ? અને ભૂતકાલીન કર્મોનો તપસ્યા વગેરેથી નાશ થવાથી તે પ્રભુ કર્મરહિત થયા એટલા માટે કહ્યું કે, " विनष्टवृजिनः " વૃજિન એટલે પાપ અને તેને લગતાં કર્મો તેનો સદંતર જેણે નાશ કર્યો; જે પોતે શુદ્ધ થયા હોય તે બીજાને પણ શુદ્ધ માર્ગ તરફ દોરી પવિત્ર બનાવી શકે છે. એટલા માટે ગ્રંથકાર માગણી કરે છે કે તે પવિત્ર વીર પ્રભુ અમારા શ્રેયને માટે હો. વર્તમાન સમયે તે પ્રભુ મુક્ત–સિદ્ધ થયેલા છે અને સિદ્ધને તો કંઇ કરવાનું બાકી રહેતું નથી. એટલા માટે 'કરોતુ'–અર્થાત્ 'કરો' એ પદનો પ્રયોગ ન કરતાં 'અસ્તુ' પદનો પ્રયોગ કર્યો. તેનો આશય એ છે કે " જે માર્ગે ચાલીને વીર પ્રભુએ સ્વશ્રેય સાધ્યું તે માર્ગે સર્વથા અમને પ્રાપ્ત થાઓ." આ ભાવના સંસ્તવનનો ફલિતાર્થ છે.

તે માર્ગ કયો અને તેમાં કેવી રીતે ચાલવું જોઇએ ? આ સવાલને ખુલાસાવાર જવાબ શ્લોકના પહેલા ત્રણ પદમાં ગ્રંથકારે સૂચવ્યો છે, કે જેમ ...તના જીવોનું કલ્યાણ કરવા માટે અને તેમને વિજયનો માર્ગ બતાવ... માટે મહાવીર પ્રભુએ સિદ્ધાર્થ રાજા તરફથી વારસામાં મળવાની રાજ્ય...પત્તિ ઉપરને મોહ મૂકી દઈ તમામ ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયસુખોને તિલાંજલિ આપી દુ:સહ ત્યાગધર્મ અંગીકાર કર્યો તથા દુષ્કર ચારિત્ર્યનું આરાધન કરી અનેક પરિષહો સહન કરી, સાધારણ માણસથી ન ખમાય તેવું કષ્ટ વેઠી, આંતર્ શત્રુઓ ઉપર વિજય મેળવી, જ્ઞાનસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી, તે સંપત્તિવડે જગતના જીવોને વિજયનો માર્ગ બતાવ્યો અને ત્રિવિધ તાપથી તપતા દુ:ખી જીવોના ઉદ્ધાર કરવા પરોપકારના માર્ગમાં સમસ્ત જીવન વ્યતીત કર્યું; તેવી રીતે શ્રેયસ્ને માટે દરેક માણસે પોતાના સુખને ભોગે યથાશક્તિએ પરમાર્થના કાર્યમાં આગળ વધવાનો પ્રયાસ કરવો. આવા શુભ બોધને આશયમાં રાખીને "येनार्पितं जीवनं" એ પદોનો ગ્રંથકારે ઉચ્ચાર કર્યો છે. (૧)

[ગ્રંથનો વિષય અને તેનું પ્રયોજન જ્યાંસુધી સુચવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી જિજ્ઞાસુઓની ગ્રંથ વાંચવામાં પ્રવૃત્તિ નથી થતી. તેઓનું ધારેલું પ્રયોજન સિદ્ધ થશે કે નહિ તેને સંતોષકારક ખુલાસો થયા પછી જ તેઓ વાચનમાં પ્રવૃત્ત થાય. તેથી જ કહ્યું છે કે " सर्वस्यैव शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ॥ यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत्केन गृह्यते ॥ १ ॥ न चाप्य विषयस्येह शक्यं वक्तुं प्रयोजनं ॥ काकदन्तपरीक्षादिस्तत्प्रयोगाप्रसिद्धितः ॥ २ ॥ અર્થાત્ કોઇ પણ શાસ્ત્ર અથવા કોઇ પણ કાર્યનું જ્યાંસુધી પ્રયોજન દર્શાવવામાં ન આવે ત્યાંસુધી તેના પ્રત્યે આદર બુદ્ધિ કોની થાય ? કોઇની નહિ (૧); તેમ જ જ્યાંસુધી ગ્રંથના વિષયનો નિર્દેશ કરવામાં ન આવે ત્યાંસુધી પ્રયોજન પણ ક્યાંથી કહી શકાય ? અને પ્રયોજન વગર પ્રવૃત્તિ પણ સંભવિત નથી. કાગડાના દાંતની પરીક્ષા કરતાં કોઇને જેયા છે ? નહિ જ. (૨). આ નિયમાનુસાર ગ્રંથની શરૂઆતમાં વિષય અને પ્રયોજન દર્શાવવાની જરૂરીઆત સમજી ગ્રંથકાર બીજા શ્લોકમાં વિષય અને પ્રયોજનનો નિર્દેશ કરે છે.]

विषयप्रयोजनकथनम् । २ ॥

ये ज्ञात्वापि हिताहिते हितपथं हित्वा व्रजन्त्युत्पथं ।
तेषां शास्त्रमनर्थकं किल ततो नायं तदर्थं श्रमः ॥
ये गन्तुं महिते समुन्नतिपथे वाञ्छन्ति जिज्ञासव-
स्तेषां बोधकृतेऽस्ति मत्कृतिरियं कर्त्तव्यनिर्देशिनी ॥

ગ્રંથનો વિષય અને પ્રયોજન શું છે ?

ભાવાર્થ—આ માર્ગ હિતકર છે અને આ માર્ગ અહિતકર છે એવું ખુશી રીતે બન્ને માર્ગનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજ્યા પછી પણ જે પુરૂષો ટેવને અધીન થઈ, હિતના માર્ગને મૂકી દઈ અહિતકર માર્ગે જ ચાલે છે, હાથમાં દીપક લઇને કૂવામાં પડે છે, તેઓને માટે શાસ્ત્રરચના કંઈ જરૂરની નથી; તેમજ જેઓ હિતાહિત સમજી હિતને માર્ગે જ ચાલી રહ્યા છે, તેમને પણ શાસ્ત્રની તેટલી જરૂર નથી; જેથી તેઓને માટે આ કૃતિ કરવાનો શ્રમ લેવામાં આવ્યો નથી; કિન્તુ જેઓને પોતાનું કર્ત્તવ્ય સમજવાની ચાહના ઉત્પન્ન થઇ છે, એટલું જ નહિ પણ ઉન્નતિના લોકમાન્ય માર્ગમાં ચાલવાને તૈયાર થયા છે, તેઓના બોધને માટે કર્ત્તવ્ય માર્ગ દર્શાવનારી આ મારી કૃતિ (ગ્રંથ રચના) છે. (૨)

વિવેચન—કર્ત્તવ્ય વિષયોના વર્ણનનો ગ્રંથ હંમેશાં હેય–છોડવાલાયક વસ્તુઓ અને ઉપાદેય એટલે કરવાયોગ્ય વસ્તુઓ–અથવા આદરવાયોગ્ય માર્ગોનું સૂચન કરનારો હોય છે; આ ગ્રંથમાં પણ તેવી જ રીતે બે માર્ગોનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું છે, જેથી હેય અને ઉપાદેયનું સૂચન આ ગ્રંથનો વિષય છે. પરન્તુ આ સૂચન કોના પ્રત્યે કરવામાં આવે છે તેનું નિરૂપણ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ જગતમાં સર્વ મનુષ્યો બોધ ગ્રહણ કરવાને પાત્ર છે, પરન્તુ તેઓ સઘળા કાંઈ બોધ ગ્રહણ કરતા નથી. મહાત્મા પુરૂષોનું એ એક લક્ષણ છે કે જગતના જીવો પ્રત્યે બોધ આપવો અને જે માર્ગ હિતકર હોય તેનું સૂચન કરવું. જનસમાજમાં આ હિતમાર્ગના પ્રબોધને ગ્રહણ કરનારા

એક વર્ગ છે અને બીજો તેને નહિ ગ્રહણ કરનારો વર્ગ છે. જે પોતાનું હિત શેમાં રહેલું છે તેને સમજતા નથી તેવા અધમ પુરૂષો બોધ ગ્રહણ કરતા જ નથી, કારણકે તેઓનો તો સ્વભાવ અધમતામાં રચ્યાપચ્યા રહેવાનો હોય છે. આ કારણથી ગ્રંથકાર કહે છે કે એવા અધમ પુરૂષોને હિતમાર્ગનું સૂચન કરવા માટે આ કર્તવ્યનિર્દેશિની કૃતિની રચના કરવામાં આવી નથી. ખરૂં છે કે—

खलो न साधुतां याति । सद्भिः संबोधितोऽपि सन् ॥

सरित्पूरप्रपूर्णोऽपि । क्षारो न मधुरायते ॥

અર્થાત્—સત્પુરૂષો બોધ કરે તોપણ દુર્જન પુરૂષ સાધુપણાને પામતો નથી, જેમ નદીઓના પૂરથી પૂરાએલો પણ ખારો સમુદ્ર કદાપિ મધુર-મીઠો બનતો નથી. આવા દુર્જનોને માટે આ કૃતિ નથી કિન્તુ સજ્જનોને માટે છે; પરન્તુ સજ્જનોમાં પુનઃ બે વર્ગ પડે છે. એક સજ્જન વર્ગ એવો છે કે જે,

सन्तो मनसि कृत्वैव । प्रवृत्ताः कृत्यवस्तुनि ॥

અર્થાત્—સત્પુરૂષો પોતાના મનમાં ધારીને જ સ્વકર્તવ્યમાં પ્રવર્તેલા હોય છે. બીજો સજ્જન વર્ગ એવો હોય છે કે જે સમજણની ન્યૂનતાને લીધે જગતમાં પ્રવર્તતા અનેક માર્ગોમાંનો કયો માર્ગ પોતાનું હિત કરનારો છે તે સમજતો હોતો નથી, પરન્તુ જો કોઇ તેવો માર્ગ દર્શાવે તો તે ગ્રહણ કરવામાં હંમેશાં તત્પર રહેલો હોય છે. આ બે સજ્જનવર્ગમાંનો પહેલો સજ્જનવર્ગ કે જે પોતાના કર્તવ્ય કર્મમાં અપ્રતિહતપણે મચ્યો રહેલો છે તેને આ કર્તવ્યમાર્ગસૂચન આવશ્યક નથી, કારણકે જે માણસ પોતાનાં કર્તવ્ય સમજતો હોય તેને પુનઃ પુનઃ તે કર્તવ્ય કહેવાથી કાંઇ વિશેષ લાભ થતો નથી. પરન્તુ બીજો સજ્જનવર્ગ કે જે ઓછી સમજણવાળો હોઇને પોતાના પરમ હિતનો માર્ગ શોધી શક્યો હોતો નથી અને જો અન્ય કોઈ તે માર્ગ શોધી આપે તો માર્ગગ્રહણ કરવા આતુર હોય છે, તે વર્ગને તેના કર્તવ્યને લગતો ઉપદેશ આપવાની જરૂર છે; આ ગ્રંથ તેવા સજ્જન પુરૂષોની પ્રત્યે જ તેઓના હિતમાર્ગનો પ્રબોધ કરવાના હેતુથી રચવામાં આવ્યો છે; એટલે અધિકારી પુરૂષોને હિતકર માર્ગ સૂચવી કર્તવ્યપરાયણ બનાવવા એ આ ગ્રંથનું પ્રયોજન છે. (૨).

प्रथम खण्ड.

प्रथम परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યનો ઉપોદ્ઘાત.

[અત્ર ' કર્ત્તવ્ય ' શબ્દમાં અને તેના અર્થગાંભીર્યમાં રહેલું તત્ત્વ સમજાવવાથી ગ્રંથના મુખ્ય ભાગની શરૂઆત થાય છે. પ્રથમ પરિચ્છેદમાં આ વિષયના ઉપોદ્ઘાતિક કથનનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.]

कर्त्तव्यलक्षणम् । ३ ॥

कर्तुं यस्य यदा भवेत्समुचितं यद्यच्च सद्वर्तनं ।
यद्यदात्मिकनैतिकोन्नतिकरं शुद्धं सतां सम्मतम् ॥
यद्यच्चाचरितं विशुद्धमनसा प्रामाणिकैः सज्जनैः ।
कर्त्तव्यं नरजन्मनस्तदुदितं स्वर्मोक्षसौख्यप्रदम् ॥

કર્ત્તવ્ય એટલે શું ?

ભાવાર્થ—જે માણસને જે અવસ્થામાં જેવી રીતે જે જે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવી ઉચિત ગણાય, તે તે પ્રવૃત્તિ તે માણસની તે અવસ્થાનું કર્ત્તવ્ય માની શકાય. (આ લક્ષણમાં પુરૂષવિશેષે કર્ત્તવ્યવિશેષ ભિન્ન ભિન્ન થાય છે, જેથી બીજું લક્ષણ કહે છે). જે જે પ્રવર્તન આત્મિક અને નૈતિક અથવા પારલૌકિક અને ઐહિક ઉન્નતિ કરનાર તરીકે સત્પુરૂષોની દૃષ્ટિએ અંકિત થયેલ છે તે તે શુદ્ધ પ્રવર્તન કર્ત્તવ્ય ગણી શકાય, અથવા પ્રામાણિક સજ્જન પુરૂષોએ પોતાનું અને પરનું કલ્યાણ કરવાને વિશુદ્ધ આશયથી જે જે નૈતિક–આત્મિક અને તેને લગતું અનુષ્ઠાન આચર્યું, તે કર્ત્તવ્ય આ ભવમાં સુખશાંતિ આપે છે, અને પરભવમાં પણ સ્વર્ગ અને મોક્ષનું સુખ અર્પે છે એમ સત્પુરૂષો કહી ગયા છે. (૩).

વિવેચન—કૃ અર્થાત્ 'કરવું' એ સંસ્કૃત ધાતુ ઉપરથી 'કર્તવ્ય' એટલે 'કરવાયોગ્ય' એ શબ્દની સિદ્ધિ થઈ છે. જે મનુષ્યે જે અવસ્થામાં જે જે શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરવી ઉચિત ગણાય, તે તે પ્રવૃત્તિ તે માણસની તે અવસ્થાનું કર્તવ્ય માની શકાય. 'કર્તવ્ય' શબ્દની આ સામાન્ય લક્ષણા છે; પરન્તુ સર્વ મનુષ્યોનાં કર્તવ્ય સર્વ અવસ્થામાં કાંઈ એકસરખાં હોતાં નથી. દાખલા તરીકે પુરૂષનું કર્તવ્ય એ છે કે પોતાની સંતતિ ઉપર પ્રીતિ રાખવી; પરંતુ સંસારનો ત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરનાર પુરૂષનું કર્તવ્ય 'પોતાની સંતતિ ઉપર પ્રીતિ રાખવી' એવું હોઇ શકે નહિ; કિન્તુ તેણે તો "પોતાની સંતતિપરના સંમોહનો ત્યાગ કરવો" એ જ તેનું કર્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે દરેક મનુષ્યનાં દરેક અવસ્થાનાં કર્તવ્યો પૃથક્ પૃથક્ હોય છે.

અંગ્રેજ-લેખક બર્ક કહે છે કે "કર્તવ્ય બજાવવાના સઘળા પ્રયત્નોમાં કોઇક તો જોખમ વેઠવું જ પડે છે." જોખમ વેઠ્યા વિના કર્તવ્ય પાલન કરી શકતું નથી. અત્ર આપણે એક દૃષ્ટાંત લઇશું. અમેરિકાને કાંઠે એક ટાપુ પાસે દીવાદાંડી છે, તેમાં ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં એવો બનાવ બન્યો કે એ દીવાદાંડીનો રખવાળ પાસેના ખડક ઉપર એકાએક મરી ગયો. એની સ્ત્રી ઓરડી[illegible]ાળુ તૈયાર કરીને વાટ જોતી બેઠી હતી અને દીવો કરવા જવાનો વખત થ[illegible]ો હતો છતાં પોતાનો પતિ આવ્યો નહિ તેથી બાઇને ફીકર થવા લાગી[illegible] બહાર જઈને જુએ છે તો ખડક ઉપર પોતાના ધણીનું મુડદું પડેલું[illegible]! તુરત જ એ એની પાસે ગઈ, પણ એને વિચાર આવ્યો કે "દીવાદાંડી[illegible]ો દીવો કરવાનો વખત થઈ ગયો છે અને જો હું અત્યારે આ મુડદાને દાટવા[illegible]ી તથા અંત્યેષ્ટીની ક્રિયા કરવામાં રોકાઇશ તો દરિયામાં કોઇક વહાણને નુકસાન[illegible] થઈ બેસશે. તેથી પતિનું શબ પોતાની ઓરડીમાં લેઈ જઈને તેને [illegible] રાખી મૂક્યું અને પોતે એકદમ દીવાદાંડી ઉપર ચડી. ઉપર જઈને દીવો [illegible]ો કર્યો, પણ કાચ ફરતા રાખવાનો સંચો કી રીતે ચલાવવો એ એને આવડ[illegible]ું નહિ. પોતે હાથે કાચ ફેરવ્યાં કરે તો તે ફરે એમ હતું. તેથી તેમ કરવાનો નિશ્ચય કરી આખી રાત તેણે

તેમ કર્યાં કર્યું ! આ રીતે આવતાં જતાં અસંખ્ય વહાણોના ભલા ખાતર આ બાઇએ પોતાના મનનું ખાનગી દુઃખ દબાવ્યું. કર્ત્તવ્ય બજાવવામાં આવા ભોગો આપવા પડે છે, અને તેવો ભોગ આપીને અણીની વેળાએ કર્ત્તવ્ય બજાવનાર સજ્જનો વિરલ જ હોય છે. જે પ્રામાણિક સજ્જન પુરૂષો પોતાનાં શુદ્ધાચરણોદ્વારા બોધ કરી ગયા હોય અને ઉન્નતિકર માર્ગનું કથન કરી ગયા હોય તે સ્વકર્ત્તવ્યનું પાલન કરવાની દિશા કહેવાય છે. 'કર્ત્તવ્ય' જેવા એક નાના શબ્દમાં આટલો ગંભીર અને વિસ્તૃત અર્થ રહેલો છે. (૩).

[સજ્જન પુરૂષો મનુષ્યત્વનાં જે કર્ત્તવ્ય કર્મોનું સૂચન વાણીદ્વારા તેમ જ પોતાનાં આચરણોદ્વારા કરી ગયા છે, તે કર્મોનું યથાર્થ પાલન કરવું એ કાંઇ અતિસરલ નથી. ત્યારે એ કર્ત્તવ્યનું પાલન કરવાને કોણ સમર્થ હોઈ શકે, તેનું હવે ગ્રંથકાર નિદર્શન કરે છે.]

कर्त्तव्यसामान्याधिकारिणः ॥ ४ ॥

स्वे कार्ये स्वबलाश्रयाः परबलापेक्षां न कुर्वन्ति ये।
धीरास्ते भयशोकदैन्यरहिताः कर्त्तुं हितानि क्षमाः॥
ये सर्वव्यवहारसाधनविधावन्याश्रयापेक्षिण-
स्ते दीनाः पशुवत्सदापरवशाः कर्त्तुं क्षमाः स्युः कथम्॥

કર્ત્તવ્ય કોણ બજાવી શકે ?

ભાવાર્થ—જે માણસો પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં જે કાર્ય હાથમાં લે તે કાર્ય સાધવાને બીજાની મદદ ઉપર આધાર રાખી લટકી ન રહેતાં પોતાના બળ ઉપર જ ઝુઝી, ભય શોક અને દીનતાને એક બાજુએ મૂકી નિડર અને હિંમતવાન થઈ સ્વાશ્રયી બની રહે છે, તે જ માણસો ઘણે ભાગે કર્ત્તવ્ય બજાવવા સમર્થ થાય છે. જેઓ સામાન્ય અને વિશેષ પોતાના અને પરના વ્યાવહારિક યા પારમાર્થિક સર્વ કાર્ય સાધવામાં બીજાના આશ્રયની જ અપેક્ષા રાખી બેસી રહે છે, તે પશુની માફક સદા પરવશ થએલ પોતાની શક્તિ છુપાવી રાખનાર દીન પુરૂષો કર્ત્તવ્ય બજાવવાને કદી પણ સમર્થ થઇ શકે ? (નહિ જ.) (૪).

વિવેચન—'કર્તવ્ય' શબ્દની વ્યાખ્યા ઉપરથી સમજાય છે કે કર્તવ્યપાલન એ એક અતિકઠીન વ્રત છે; અને તે વ્રતનો ભંગ ન થવા દેવો એ કાંઇ સ્વાત્મબળ વિના બની શકતું નથી. જેવી રીતે ઇન્દ્રિય-દમન કરવામાં સ્વાત્મબળની આવશ્યકતા જણાય છે તેવી રીતે કર્તવ્ય-પાલનમાં પણ સ્વાત્મબળની આવશ્યકતા છે, કારણકે તેમાં પણ ઇન્દ્રિય-દમન અથવા મનોનિગ્રહની જરૂર પડે છે. એટલા માટે ગ્રંથકાર કહે છે કે જેઓ પોતાના જ બળ ઉપર ઝુઝીને ભય, શોક તથા દીનતાનો ત્યાગ કરી સ્વાશ્રયી બને છે-પરાશ્રય ઉપર આધાર રાખતા નથી, તેઓ જ કર્તવ્યનું પાલન કરી શકે છે. ભય, શોક અને દૈન્ય એ એવા ક્રૂર રાક્ષસો છે કે જે મનુષ્યના દેહનું અને આત્માનું સર્વ તેજ હરી લે છે. સુકૃ પ્રવૃત્તિમાં એ રાક્ષસોનો પરાભવ કરવો તે ધીર વીર પુરૂષોથી જ બની શકે કે જેઓ હમેશાં પોતાના જ બળ ઉપર આધાર રાખનારા એટલે સ્વાશ્રયી હોય છે. ધીર વીર પુરૂષો જેટલું આત્મબળ ધરાવે છે તેના ઉપમાનરૂપે સુભાષિતકાર જણાવે છે કે—

चलन्ति गिरयः कामं । युगान्तपवनाहताः ।
कृच्छ्रेऽपि न चलत्येव । धीराणां निश्चलं मनः ॥

અર્થાત્—પ્રલયકાળના પવનથી હણાએલા પર્વતો ચલિત થાય છે, પરન્તુ ધીર પુરૂષોનું નિશ્ચલ મન કષ્ટથી પણ ચલિત થતું નથી. મનની નિશ્ચલતાનો ગુણ કર્તવ્યપાલનમાં સૌથી મોટી અગત્યનો છે, કારણકે તેઓ જ ઉપર્યુક્ત ક્રૂર રાક્ષસોનો પરાભવ કરી શકે છે અને પરાશ્રય ઉપર આધાર રાખતા નથી. ખરૂં છે કે—

लघयन्खलु तेजसा जगन महानिच्छति भूतिमन्यतः ॥

અર્થાત્—પોતાના 'તેજથી જગતને હલકું કરનાર મહાપુરૂષ-ધીર વીર-બીજાને આધારે પોતાની આબાદી થાય એવું કદાપિ ઇચ્છતો નથી. એક અંગ્રેજ ગ્રંથકાર કહે છે કે-"સ્વાશ્રય ઉપર આધાર રાખનારો શરીરે નિર્બળ પુરૂષ જેટલું પરાક્રમ કરી શકે છે તેટલું પરાક્રમ પરાશ્રય ઉપર આધાર રાખનારો શરીરે પ્રબળ પુરૂષ કરી શકતો નથી." માટે કર્તવ્યપાલનમાં

તત્પર એવા પુરૂષોએ આત્મબળ ઉપરજ આધાર રાખવો અને જેવી રીતે સિંહ एकोऽहं असहायोऽहं એવું કદાપિ મનમાં લાવતો નથી, તેવી રીતે 'મારાથી આ દુર્ઘટ પણ સારૂં કાર્ય કેવી રીતે થઈશકશે ?' એવી દીનતાને અંતરમાં સ્થાન આપ્યા વિના નિશ્ચલ મનના 'ધીર વીર' બનવું. પશુના જેવી પરવશતાના સંબંધમાં કવિ શામળ ભટ કહે છે કે—

ન આવે પરાક્રમ પરવશે,
ન આવે લોભ લાલચ થકી.

આવી પરવશતાનો ત્યાગ કરનારા ધીર પુરૂષો કર્તવ્યપાલનમાં તત્પર થને તો જ તેઓ આ મનુષ્યત્વને સફળ કરી શકે. (૪).

द्वितीय परिच्छेद.

કર્તવ્યના પ્રકાર અને અધિકારીઓ.

[હવે કર્તવ્યના પ્રકાર અને પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારોના પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણનો વિસ્તાર સમજાવવામાં ગ્રંથકાર ઉદ્યુક્ત થાય છે.]

कर्त्तव्यभेदाः । ५ ॥

शिक्षानीतिपरार्थयोगफलिका नॄणां चतस्रो दशा-
स्तद्भेदेन तथाविधाभिधमिदं कृत्यं चतुर्धा मतम् ॥
प्राधान्यं व्यपदेशकारणमिति प्राहुस्ततः पण्डिता।
एकत्रापरसम्भवो यदि भवेत्तर्हि क्षतिः क्वापि नो ॥

કર્તવ્યના ભેદ.

ભાવાર્થ—મનુષ્યમાત્રના જીવનસમયના ચાર વિભાગો એ તેની ચાર જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ છે અને એ અવસ્થાઓમાં ક્રમે કરીને (૧) શિક્ષણ, (૨) નીતિ, (૩) પરાર્થ, (૪) અને ત્યાગ એ ચાર ફળો સંપ્રાપ્ત કરવાનાં હોય છે; એ ફળભેદે કરીને કર્તવ્યના ચાર ભેદ મનાએલા છે.

તેમાં પણ તે તે વ્યપદેશનું કારણ પ્રાધાન્ય અથવા બહુલતા છે, જેથી કોઈને બાલ્યાવસ્થામાં નિવૃત્તિમાર્ગ રૂચે અને વળી એક કર્તવ્યમાં બીજાં નાનાં નાનાં કર્તવ્યો પ્રાપ્ત થાય, તથાપિ એ પ્રકારની એકતાથી અવસ્થાને અનુસરતાં કર્તવ્યોની નામવર્ગણીમાં કશી ક્ષતિ આવતી નથી. (૫).

વિવેચન—મનુષ્યનું સો વર્ષનું આયુષ્ય કલ્પીને વિદ્વાનોએ એ આયુષ્યના ચાર સરખા ભાગો કર્યા છે. (૧) બાલ્યાવસ્થા, (૨) તરૂણાવસ્થા, (૩) મધ્યાવસ્થા, (૪) વૃદ્ધાવસ્થા. આ ચાર અવસ્થાભેદ પ્રમાણે તે ચારેમાં પ્રાધાન્ય શું છે, તેનો પણ વિદ્વાન્ પુરૂષોએ નિર્ણય કરી બતાવ્યો છે. પ્રથમ અવસ્થા જે ૨૫ વર્ષ સુધીની છે અને જેને સામાન્ય રીતે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કહેવામાં આવે છે તે અવસ્થામાં અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળીને શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનું દર્શાવ્યું છે. સર્વ પ્રકારનો વિદ્યાભ્યાસ એ અવસ્થામાં કરી લેવો અને ત્યારપછીની અવસ્થામાં તેનો ઉપયોગ કરવો એ જ ઉચિત છે. દ્વિતીય તરૂણાવસ્થાને માટે નીતિપુરઃસર ધનપ્રાપ્તિ કરવી એવું વિદ્વાનોએ દર્શાવ્યું છે. આ અવસ્થાને ગૃહસ્થાશ્રમ કહેવામાં આવે છે. પોતાથી નાની વયની યોગ્ય અને અનુકૂળ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવું અને ગૃહિ ધર્મ અંગીકાર કરવો એ આ અવસ્થામાં જ થાય છે. વૃદ્ધાવસ્થાને માટે ધનસંચય કરી રાખવાને માટે પણ આ જ અવસ્થા યોગ્ય અને ઉચિત છે. સામાન્ય રીતે ચાર અવસ્થામાંની ત્રણનાં ત્રણ પ્રાધાન્યો નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યાં છેઃ—

प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।
तृतीये नार्जितो धर्मः चतुर्थे किं करिष्यति ? ॥

અર્થાત્—જેણે પ્રથમ અવસ્થામાં વિદ્યા ઉપાર્જન કરી નહિ, દ્વિતીય અવસ્થામાં ધનોપાર્જન કર્યું નહિ અને તૃતીય અવસ્થામાં ધર્મ ઉપાર્જન કર્યો નહિ, તે ચતુર્થ એટલે છેલ્લી અવસ્થામાં શું કરવાનો છે? આ શ્લોકમાં દ્વિતીય અવસ્થાનું પ્રાધાન્ય 'ધન' કહ્યું છે, ત્યારે ગ્રંથકાર એ અવસ્થાના પ્રાધાન્ય તરીકે 'નીતિ' ને ઓળખાવે છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં 'ધનોપાર્જન' કરવું એવા સામાન્ય બોધમાં ધનોપાર્જન યેન કેન પ્રકારેણ (by means fair or foul) કરવું એવો ગર્ભિતાર્થ સૂચિત થાય છે. એ

ઉપરથી એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં ધનોપાર્જનને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે ત્યારે નીતિ–અનીતિને શું કશા જ લેખામાં ગણી નથી ? ધનપ્રાપ્તિને અર્થે લોકો અસત્યવાદ, ઠગાઇ, અપ્રામાણિકતા આદિ અનેક દોષોમાં ફસાએલા છે, તેથી હરકોઇ માર્ગે ધનોપાર્જન કરવાના બોધ કરતાં એ અવસ્થાના પ્રાધાન્ય રૂપે 'નીતિ' નો ઉલ્લેખ વિશેષ ઉચિત છે. તરૂણાવસ્થામાં અનેક પ્રકારના લોભ અને લાલચની વચ્ચે 'નીતિ' ને વિસરી જઇને જો એક ગૃહસ્થ 'ધનોપાર્જન' ને પોતાનો મુદ્રાલેખ ગણીને સંસારમાં વિચરે તો તેનું પરિણામ એની જીવનચર્યા ઉપર બહુ જ માઠું આવે અને તેથી "નીતિપુરઃસર ઉદ્યોગ–પ્રવૃત્તિ" ને જ એ અવસ્થાનું પ્રાધાન્ય ફળ લેખવું જોઇએ. ૭૫ વર્ષ સુધીની તૃતીય મધ્યાવસ્થામાં 'પરાર્થ' અર્થાત્ પરોપકાર કરવાનું સૂચન છે. બીજાઓ તેને 'વાનપ્રસ્થાશ્રમ' કહે છે. આજકાલ ૫૦ વર્ષે વૃદ્ધ બની જતા અને ૭૫ વર્ષ સુધી તો ભાગ્યે જ જીવવા પામતા લોકો ૫૦ થી ૭૫ વર્ષ સુધીની અવસ્થાને મધ્યાવસ્થા ગણવામાં આવેલી જોઇને કદાચ ભડકશે; પરન્તુ ૨૫ વર્ષ સુધી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળનાર અને ૫૦ વર્ષ સુધી નીતિપુરઃસર ગૃહસ્થ ધર્મમાં રહેનાર પુરૂષો ૭૫ વર્ષની વય સુધી મધ્યાવસ્થામાં ગણવાલાયક શરીરસંપત્તિવાળા જ હોય છે. પરોપકાર અને દેશસેવાને અર્થે એ અવસ્થા જ ઉચિત છે. ચતુર્થ અવસ્થા કે જેનો ધર્મ 'ત્યાગ' છે તે અવસ્થાનું પ્રાધાન્ય 'યોગ' છે. અન્ય જનો તેને સંન્યસ્તાશ્રમ કહે છે. આ પ્રમાણે ચાર પૃથક્ પૃથક્ અવસ્થાઓને અનુલક્ષીને ચાર પૃથક્ પૃથક્ કર્ત્તવ્યો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે.

શંકા—બાલ્યાવસ્થા–પ્રથમાવસ્થામાં વિચરતા એવા ઘણા મનુષ્યો જોવામાં આવે છે કે જેઓ દઢ વૈરાગ્યથી લિપ્ત થાય છે અને નિવૃત્તિધર્મ અથવા ત્યાગમાર્ગને અંગીકાર કરી લે છે.

સમાધાન—બાલ્યાવસ્થામાં વૈરાગ્યોત્પત્તિ ઘણી વાર મનુષ્યોને પૂર્વના કોઈ સંસ્કારોના યોગે કરીને થાય છે. એવા પૂર્વ સંસ્કાર ધરાવનારા મનુષ્યો

સ્થૂલ દેહે તો પ્રથમાવસ્થામાં હોય છે, પરન્તુ તેઓનો અંતરૂ—આત્મા ચતુર્થ અવસ્થાને જ અનુભવતો હોય છે.

શંકા—પ્રથમ અવસ્થાનું કર્તવ્ય વિદ્યોપાર્જન કહ્યું, પરન્તુ કેટલાકો ગૃહસ્થ ધર્મમાં અને ત્યારપછીની અવસ્થાઓમાં પણ વિદ્યાપ્રાપ્તિ કરે છે. કેટલાકો તૃતીય અવસ્થામાં પણ ધનપ્રાપ્તિ કરે છે કિંવા દ્વિતીય અવસ્થામાં પરાર્થસાધના કરે છે. તો ગ્રંથકારે બતાવેલા ક્રમની ઘટનામાં બાધ આવે છે તેનું શું?

સમાધાન—અહીં કર્તવ્યવિશેષનાં નામ અને ભેદ પ્રાધાન્યને અનુસરીને કહેલાં છે; એટલે કે જે અવસ્થામાં જે ધર્મ વા કર્તવ્યની મુખ્યતા અને બહુલતા છે તેને અનુસરીને જ એ નામ અને ભેદ છે; તેથી કોઇ વ્યક્તિને તે અવસ્થામાં બીજી અવસ્થાના ધર્મો પ્રાપ્ત થાય તોપણ કર્તવ્યની વર્ગણીને આ પ્રમાણે કરવામાં કાંઇ ક્ષતિ થતી નથી. (૫).

[હવે નીચેના ત્રણ શ્લોકોમા કર્તવ્યના એ ચારે પ્રકારનાં લક્ષણોનું કથન કરે છે:—]

कर्त्तव्यविशेषलक्षणानि । ६ । ७ । ८ ॥

योग्यायोग्यतया निवेदयति यत् कार्यं समस्तं पुनः ।
ख्यातं संस्कृतिकार्यकारणतया कृत्यं तदाद्यं मतम् ॥
उत्कर्षं विदधद् गृहव्यवहृतेरुद्योगनीतेश्च य-
च्चारित्रे किल पर्यवस्यति शुभे कृत्यं द्वितीयं च तत् ॥
वृत्तिर्यत्र विलीयतेऽधमतरा स्वार्थप्रपञ्चात्मिका
जागर्ति स्वपरैकधर्मसुखदा वृत्तिः परार्था तथा ॥
शान्तौ धर्मसमाजसेवनविधौ चापि स्वयं राजते ।
तत्त्यागाख्यमिदं प्रकृष्टचरितं कृत्यं तृतीयं मतम् ॥

પ્રવૃત્તિના સારા

ર્णमहोदयोऽमलचिदानन्दस्वरूपस्थि।વો વગેરે

रेपूर्णता च कलुषच्छेदः समूलं भवेत्॥ આરો-

ञु चतुर्थमेतदुदितं सर्वोत्तमं साधनं।

.द्धिस्तु कदाचिदेव समये कस्यापि भद्रात्मनः॥

કર્તવ્યનાં પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારનાં લક્ષણો.

ભાવાર્થ—જે કૃત્ય જીવનના ઉત્તમ સંસ્કારોની છાપ પાડવા ઉપરાંત યોગ્ય અને અયોગ્ય સમસ્ત કાર્યનું દિગ્દર્શન કરાવી, અયોગ્ય વ્યવહાર, અનીતિ, દુષ્કૃત્ય અને દુર્મતિને ત્યાજ્યરૂપે દર્શાવી, યોગ્ય વ્યવહાર, નીતિધર્મ, સત્કૃત્ય અને પરમાર્થને ગ્રાહ્ય રૂપે શીખવે, તે શિક્ષણરૂપ પ્રથમ કર્તવ્ય જાણવું. જે પ્રવર્તન ગૃહવ્યવહાર અને ઉદ્યોગમાં નીતિનો ઉત્કર્ષ સાધતું શુભ ચારિત્ર્યમાં પર્યવસાન પામે તે બીજું કર્તવ્ય. (૬).

જે પ્રવૃત્તિમાં સ્વાર્થને વિસ્તારનારી અને કપટી જાળ પાથરનારી વંચક વૃત્તિ તદ્દન લીન થઈ હોય, અને સ્વપરના અભેદભાવવાળી પરાર્થ વૃત્તિ જાગૃત થઈ હોય, જનસેવા, સમાજસેવા અને ધર્મસેવાનું અહર્નિશ રટન થઈ રહ્યું હોય અને જે પ્રવૃત્તિ ત્યાગાભિમુખ રહી શાન્તિ અને સમાધિમાં નિષ્ઠા પામી પ્રકૃષ્ટ ચારિત્ર્યરૂપે પરિણત થાય તે ત્રીજું પરાર્થ-પરોપકાર-રૂપ કર્તવ્ય. (૭).

જે કર્તવ્યના આચરણથી નિર્મળ ચિદાનન્દમય નિજ સ્વરૂપમાં આત્માનું અવસ્થાન થાય, આત્માનો પૂર્ણ અભ્યુદય થાય, જેના પછી કંઈ કર્તવ્ય કરવાનું અવશિષ્ટ રહેતું નથી—અર્થાત્ તમામ કૃત્યોની પરિપૂર્ણતા થાય, જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મરજનું સમૂલ ઉચ્છેદન થાય, અર્થાત્ જેનાથી જીવન્મુક્તિ યા પૂર્ણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય તે ચોથું ત્યાગરૂપ કર્તવ્ય, જેને મહર્ષિઓએ સર્વોત્તમ મોક્ષસાધન માનેલું છે, તેની સિદ્ધિ તો કોઈ સમર્થ જ વિરલ મહાત્મા પુરૂષને થાય છે. (૮).

સ્થૂલ દેહે પ્રેચન—પ્રથમ અવસ્થાનું મુખ્ય કર્તવ્ય 'શિક્ષા' અથવા 'શિક્ષણ' અવસ્થઙ્કે. અન્ય વિદ્વાનો એ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્ત્તવ્ય 'વિદ્યોપાર્જન' ગણાવે છે. ઉપલક દૃષ્ટિએ જોતાં 'શિક્ષા' અને 'વિદ્યોપાર્જન' સમાન-અર્થયુક્ત જણાય છે; કિન્તુ ઉભય શબ્દોના અર્થગાંભીર્યમાં ઉંડા ઉતરતાં જણાય છે કે 'વિદ્યોપાર્જન' કરતાં 'શિક્ષા' શબ્દમાં વિશેષ ઉદાર અર્થનો સમાવેશ થાય છે. શિક્ષ્નો અર્થ-'સદસદ્વિવેકબુદ્ધિપૂર્વક શીખવું' એવો થાય છે અને તે 'विद्' એટલે 'જાણવું' તે ધાતુ ઉપરથી થએલા 'વિદ્યા' શબ્દ કરતાં વિશેષ સુબ્હુ અર્થને પ્રદર્શિત કરે છે. હર્બર્ટ સ્પેન્સરના મત પ્રમાણે 'શિક્ષણ' શબ્દમાં માનસિક, નીતિવિષયક અને શારીરિક એ ત્રણે પ્રકારના શિક્ષણનો સમાવેશ થાય છે. 'વિદ્યા' શબ્દમાં એટલો વિસ્તૃત અર્થ સમાએલો નથી. મોન્તેન નામનો એક ફ્રેંચ લેખક એવો મત ધરાવે છે કે 'વિદ્યાભ્યાસ કરવાથી આપણે હોઇએ છીએ તેથી પણ અધિક સદ્ગુણી અને ચતુર થઇએ છીએ.' 'વિદ્યાભ્યાસ' માં 'શિક્ષણ' ના સરખો વિસ્તૃત અર્થનો સમાવેશ કરીએ, તો જ આપણે તે વાક્યને કબૂલ રાખી શકીએ, નહિતો પૃથક્ પૃથક્ પ્રકારની વિદ્યાઓ જાણવાથી મનનો યોગ 'સદ્ગુણ' ની સાથે થાય એ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. બાળકના મગજમાં ઉચ્ચ સંસ્કારોનું બીજ દાખલ કરવામાં આવ્યું હોય અને માનસિક તથા નીતિની કેળવણીવડે તે બીજને પરિપોષવામાં આવ્યું હોય, તો જ મન સાથે સદ્ગુણનો યોગ સંભવિત છે. વિદ્યાભ્યાસથી ચતુર તો થવાય છે, પરન્તુ તેથી સદ્ગુણી થવાય છે એ માનસવિદ્યાને અનુસરીને ઓછું શક્ય માલુમ પડે છે. આ કારણથી આ શ્લોકમાં પ્રથમ અવસ્થાના કર્તવ્ય તરીકે 'શિક્ષા' ને સ્થાપિત કરી છે. બાળક જ્યાંસુધી કાંઈ શબ્દ, વચન કે ઉપદેશને ગ્રહણ કરીને તદનુસાર વર્તવાની સમજશક્તિ ધરાવતું હોતું નથી ત્યાંસુધી તેને શિક્ષણ આપવામાં આવતું નથી, તોપણ તેની વાચા સિવાયની અન્ય ઇન્દ્રિયોનો આંતર્ વિકાસ થયો હોવાથી તે ઇન્દ્રિયોના સાહાય્યથી તે ઉત્તમ સંસ્કારને ગ્રહણ કરી શકે છે. આ સંસ્કાર બાળકના મન ઉપર અદૃશ્ય રીતે-સૂક્ષ્મ રીતે પડે છે. પોતાની આંખોથી તે જે સારી

માઠી પ્રવૃત્તિ પિતા વા માતાને હાથે થતી જુએ છે તે પ્રવૃત્તિના સારા માઠા સંસ્કાર તેના મગજમાં પડે છે. તેને પાડવામાં આવતી ટેવો વગેરે પણ સંસ્કાર પાડવામાં સાધનભૂત થઈ પડે છે. આ સંસ્કારબીજનું આરોપણ તે પણ એક પ્રકારનું 'શિક્ષણ' જ છે. એ અવસ્થાને ઉલંઘ્યા પછી બાળક સમજશક્તિ ધરાવતું થાય છે, ત્યારે તેને શિક્ષણ આપવાનો બાહ્ય ક્રમ શરૂ થાય છે. આ શિક્ષણ માત્ર પુસ્તકોમાં આપેલી વિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવવા જેટલું જ હોવું જોઇએ નહિ. તેનો અભ્યાસ કરવાથી વિદ્યાર્થી તે તે વિષયોનું જ્ઞાન ધરાવે, 'જૂઠું બોલવું તે પાપ છે' એમ બોલી જાણતાં પણ કદાચ શીખે, વિશેષમાં એ વિદ્યાના પાઠો મ્હોંએ બોલી પણ જાય અને પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ નીવડે; પરન્તુ તેથી તેનું મનસ્ સારા સંસ્કારવાળું ન થાય; અને તેથી 'વિદ્યાભ્યાસ' ઉપરાંત તેને એવું 'શિક્ષણ' આપવું જોઇએ કે જે શિક્ષણ, યોગ્ય કાર્ય કયું અને અયોગ્ય કાર્ય કયું, યોગ્ય વ્યવહાર કયો અને અયોગ્ય કયો, નીતિ એટલે શું અને અનીતિ એટલે શું, સુકૃત્ય કયું અને દુષ્કૃત્ય કયું, ઇત્યાદિને પૂર્ણ રીતે સમજે અને તેમાંથી ગ્રાહ્ય વસ્તુને ગ્રહણ કરી હેય વસ્તુનો પોતાની મેળે જ ત્યાગ કરે. આ પ્રકારનું શિક્ષણ પુસ્તકોના અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થતું નથી, પરન્તુ માતા, પિતા અને ગુરૂના પ્રત્યેક સમયે પ્રત્યેક કાર્ય કરતાં પ્રાસંગિક ઉપદેશથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારનું ઉત્તમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું એ પ્રથમ અવસ્થાનું મુખ્ય કર્ત્તવ્ય છે.

દ્વિતીય તરૂણાવસ્થાનું મુખ્ય કર્ત્તવ્ય જે 'નીતિ' રૂપે જણાવ્યું છે, તેનું વ્યાપક લક્ષણ અત્ર આપવામાં આવ્યું છે. સદુદ્યોગ અને નીતિનો ઉત્કર્ષ કે જેનાથી ગૃહસ્થનું ચારિત્ર્ય શુભ બને, તે પ્રકારનો ઉત્કર્ષ સાધનારૂં પ્રવર્તન આ અવસ્થાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. ઉદાત્ત વિચારના ગ્રંથકારો ગૃહસ્થાશ્રમ ધનોપાર્જનને અર્થે છે એમ કહેતા નથી. ધનોપાર્જન એ અવસ્થાનું ગૌણ કર્તવ્ય છે અને પ્રધાન કર્ત્તવ્ય તો શુભ ચારિત્ર્ય જ છે. જુવાની દીવાની છે! એ અવસ્થાના દીવાનાપણામાં અશુભ ચારિત્ર્યમાં દોરાવાનો જેટલો ભય અને સંભવ હોય છે તેટલો અન્ય કોઇ અવસ્થામાં હોતો નથી. એ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્ત્તવ્ય જો 'ધનોપાર્જન' ને સ્થાપિત કરવામાં આવે

તો તેથી જનસમાજ વિશેષ અનીતિમાં લપટાય અને એ રીતે તેનું અહિત થાય. ધર્મબિન્દુકાર કહે છે કે-तत्र सामान्यतो गृहस्थधर्मः कुलक्रमागतमनिन्द्यं विभवाद्यपेक्षया न्यायतोऽनुष्ठानमिति ॥ અર્થાત્-કુળપરંપરાથી ચાલી આવેલું, 'અનિંદ્ય' અને પોતાના વૈભવની અપેક્ષાએ 'ન્યાયયુક્ત' જે અનુષ્ઠાન, તે સામાન્યતઃ ગૃહસ્થ ધર્મ કહેવાય. આમાં પણ ન્યાયયુક્ત અને અનિંદ્ય ઉદ્યોગને-અર્થાત્ નીતિપુરઃસર સદુદ્યોગને ગૃહસ્થાશ્રમનું કર્ત્તવ્ય લેખ્યું છે. સદુદ્યોગને પરિણામે ન્યાયોપાર્જિત ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે ખરી, પરન્તુ એ પ્રકારની ધનપ્રાપ્તિમાંએ ગૃહસ્થ તરીકેનાં સર્વ કર્ત્તવ્યો પરિસમાપ્ત થતાં નથી. એ અવસ્થામાં મન અને શરીરની ચંચલતા તથા ઇંદ્રિયોના અસંયમનો સ્વાભાવિક સંભવ હોવાથી "ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્ય"માં ગૃહસ્થ ધર્મને સંબદ્ધ નહિ રાખતાં "નીતિ" જેવા વ્યાપક અર્થવાળા શબ્દમાં ગૃહસ્થ ધર્મનો બોધ કરવો એ વિશેષ ઉચિત છે. જેવી રીતે બાલ્યાવસ્થાના સંસ્કાર અને શિક્ષણ તરુણાવસ્થામાં શુભ ચારિત્ર્યપાલનમાં સાહાય્યભૂત થાય છે તેવી રીતે તરુણાવસ્થાનું શુભ ચારિત્ર્ય ત્યારપછીની બે ઉત્તર અવસ્થાઓમાં 'પરાર્થસાધના' અને 'પરમાર્થસાધના'માં સાહાય્યભૂત થાય છે. સારા સંસ્કાર અને સારૂં શિક્ષણ પામ્યા છતાં દુશ્ચરિત્રમાં આળોટનારાઓ ઉત્તર અવસ્થાનાં કર્ત્તવ્યોનું પાલન કરી શકતા નથી અને મરણ સુધી દુશ્ચરિત્રમાં જ દિવસો કાઢે છે. આ કારણથી સદુદ્યોગ અને નીતિપુરઃસર શુભ ચારિત્ર્ય ગાળવું તે આ લોક તેમ જ પરલોકનું શ્રેયસ્ સાધવા બરાબર છે; અને તે જ દ્વિતીય અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્ત્તવ્ય છે.

"परोपकारः कर्त्तव्यः प्राणैरपि धनैरपि" એ મુખ્ય કર્ત્તવ્યને અર્થે શાસ્ત્રકારે તૃતીય મધ્યાવસ્થાને નિયત કરી છે. 'પરાર્થસાધના' એટલે પારકાનું હિત કરવું એ મુખ્ય કર્ત્તવ્યને માટે આ અવસ્થા સર્વ રીતે અનુકૂળ છે. બાલ્યાવસ્થામાં મેળવેલી શિક્ષાનો તરુણાવસ્થામાં સ્વાનુભવ મેળવ્યાથી વિચારો પરિપક્વ અને દૃઢ બન્યા હોય છે, અનુભવે કરીને સદસદ્‌વિવેકબુદ્ધિનો પણ સારી પેઠે વિકાસ થયો હોય છે, ન્યાયપુરઃસર ધનપ્રાપ્તિ પણ કરી લેવામાં આવી હોય છે અને પૃથક્ પૃથ પ્રકારના વ્યાપાર ઉદ્યોગનો

પણ અનુભવ મળી ચૂકેલો હોય છે. આજીવિકાને અર્થે પુત્રો ગૃહસ્થ પ્રવેશ કરીને ધનોપાર્જન કરવા મંડ્યા હોય છે. આ પ્રમાણે ગૃહવ્યવસ્થાની કશી ચિંતા આ અવસ્થામાં રહેતી નથી; તે કારણથી પોતાના ધન, અનુભવ, જ્ઞાન તથા ડહાપણનો લાભ જ્ઞાતિબંધુઓને, ધર્મબંધુઓને અને દેશબંધુઓને આપવો તે સ્વાભાવિક રીતે જ આ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્તવ્ય લેખાય. ધનપ્રાપ્તિ જે અવસ્થામાં કરવી જોઈએ તે અવસ્થા બહુધા 'સ્વાર્થ-પ્રપંચાત્મિકા' હોય છે, પરંતુ તે અવસ્થા પૂર્ણ થતાં સ્વાર્થવૃત્તિ હૃદયમાં વધુ વાર ટકતી નથી. "મેં મારો અર્થ સાધ્યો, પરન્તુ હવે હું મારા દેશનું, ધર્મનું, સમાજનું કાંઈક હિત કરું" એવી પરાર્થવૃત્તિ સ્વાભાવિક રીતે જ 'સ્વાર્થપ્રપંચાત્મિકા વૃત્તિ' નું સ્થાન લે છે. આ ઉત્તમ પ્રકારનું—પ્રકૃષ્ટ ચરિત્ર આ અવસ્થામાં જ આદરવાયોગ્ય છે.

શંકા—મનુષ્ય પોતાનું આયુષ્ય કેટલું ટકશે તે જાણતો નથી. આ ત્રીજી અવસ્થા જે સ્વાભાવિક રીતે ૫૦ થી ૭૫ વર્ષ સુધીની લેખાય તે અવસ્થા પામવા સુધી દેહ ટકશે કે નહિ તેનો ઘણાં મનુષ્યોને વિશ્વાસ હોતો નથી. જો મનુષ્યો ૫૦ વર્ષની વય સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં તત્પર રહ્યાં કરે અને તે અવસ્થાની પૂર્ણાહુતિ થતાં જ દેહનો વિલય થઈ જાય, તો પછી 'પરાર્થસાધન' અને 'પરમાર્થસાધન—ત્યાગ' જેવાં આત્મહિતકારક કાર્યો તો બિલકુલ રહી જ જાય, અને જો તેમ થાય તો આત્મોન્નતિ કરવાનો આ મનુષ્યભવનો પ્રમુખ હેતુ અફળ ગયો જ લેખાય.

સમાધાન—શાસ્ત્રકારો તો પરાર્થસાધના અને પરમાર્થસાધના કરવામાં એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ નહિ કરવાનું કથન કરી ગયા છે. શ્રી મહાવીર ભગવાને ગૌતમને કહ્યું છે કેઃ—

> अरई गंडं विसूइया आयंका विविहा फुसंति ते ।
> विवडइ विद्धंसइ ते सरीरयं समयं गोयम मा पमायए ॥ उ. सू. ॥
> अ. १०, गा. २७.

અર્થાત્—અરતિ, ગંડ, વિષૂચિકા તથા નાના પ્રકારના પ્રાણઘાતક રોગ આવી પડે છે અને શરીરને બળહીન કરીને તેનો વિનાશ કરી નાંખે

તો તેથી હે ગૌતમ ! એક ક્ષણનો પણ પ્રમાદ કરવો નહિ. દ્વિતીય અવસ્થામાં / તૃતીય અને ચતુર્થ અવસ્થાનાં કર્મો ન કરવાં એવી મનાઇ કાંઇ વિશ્વમાં આવતી જ નથી. શુભ કાર્યમાં પ્રમાદ કરવો ન જ જોઇએ અને સર્વ કોઇએ " परोपकारार्थमिदं शरीरं " એવી ભાવના સાથે જીવનવ્યાપાર ચલાવવો જોઇએ; અને તેટલા માટે જ આ ગ્રંથના પાંચમા શ્લોકમાં "एकन्नापरसम्भवो यदि भवेत् " એ શબ્દોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગોળ તો અંધારે ખાવાથી પણ ગળ્યો લાગે છે, તેવી રીતે પરાર્થસાધન અને પરમાર્થસાધન પ્રથમ કે દ્વિતીય અવસ્થામાં કરવામાં આવે તો તે પણ અમૃતતુલ્ય જ મધુર લાગે છે એમ સમજી લેવું જોઇએ. તૃતીય અવસ્થાને પાળનારા મનુષ્યોનું આ પ્રમુખ કર્ત્તવ્ય છે અને તેનું તેઓએ પાલન કરવું જોઇએ, પરન્તુ દ્વિતીય અવસ્થાના કર્ત્તવ્યને તૃતીય અવસ્થાના અંત સુધી લંબાવીને સ્વાર્થપ્રપંચ, વિષયપિપાસા આદિમાં મચ્યાં રહેવું ન જોઇએ, તે અર્થે જ આ કથન છે; અને જેઓ મૃત્યુના ભયથી—અગમચેતીથી પ્રમાદ નહિ કરતાં મનુષ્યત્વને સફળ કરનારાં સુકૃતો વહેલાં કરવા માટે છે તેઓ તો ખરેખરા ડાહ્યા મનુષ્યો લેખાવાને યોગ્ય છે.

ક્રમે કરીને મનુષ્યાત્મા ઉચ્ચ ગતિને પામે છે. બાહ્યતઃ પરાર્થસાધના કરવી એ પુણ્યકારી કાર્ય કરનારાઓ જેવી રીતે પરહિત કરે છે તેવી જ રીતે પોતાના આત્માના હિતાર્થે પરલોકનું ભાતું બાંધે છે ખરા; તથાપિ ત્યાગરૂપી ચતુર્થ અવસ્થાનું કર્ત્તવ્ય કે જે કર્ત્તવ્ય માત્ર આત્મહિતસાધના માટેનું જ છે, તે તો અતિકઠિન છે. તરૂણાવસ્થાથી આત્મા ક્રમશઃ પોતાની ત્યાગવૃત્તિનો વિકાસ કરતો આવે છે. લોભ, લાલચ, ઇન્દ્રિયોના દુષ્ટ વિકાર એ સઘળું જીતવું, તેમનો ત્યાગ કરવો અને નીતિમાર્ગે સદ્યોગ ચલાવવો તેમાં પ્રાથમિક ' ત્યાગ ' શીખવાનો મનુષ્યને મળે છે. તે અવસ્થાથી આગળ વધતાં મનુષ્યને પ્રાણનો અને ધનનો મોહ ત્યજવાનો બીજો અમૂલ્ય પાઠ શીખવાનો મળે છે. છેલ્લી ચતુર્થ અવસ્થામાં જગતની સર્વ વસ્તુઓપરના મમત્વનો ત્યાગ કરીને અકિંચન બની રહેવાનો પાઠ શીખવાનો આવે છે. પરાર્થસાધનામાં તો કિંચિત્ મમત્વ પણ રહેલું છે, 'આ

મારો દેશ, આ મારા દેશબંધુઓ, આ મારા ધર્મબંધુઓ' એવી ભાવના—કે જે નિઃસંશય પ્રશસ્ત ભાવના છે અને સુસેવ્ય છે—હૃદયમાં વ્યાપી રહી હોય છે, પરન્તુ આ છેલ્લી અવસ્થામાં તો એ ભાવનાનો પણ ત્યાગ—સર્વથા ત્યાગ કરવાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. કેવળ નિરીહ ભાવે આત્મસ્વરૂપમાં લીન રહેવું, સર્વ વૃત્તિઓને અરિહંત પરમાત્મામાં મુક્ત કરવી એ એ 'ત્યાગ' શબ્દને સાર્થક કરનારું કર્તવ્ય છે. સ્થૂળ વસ્તુઓનો બાહ્યતઃ ત્યાગ કરવો એટલું જ નહિ પણ તેનો આંતર્ ત્યાગ પણ કરવો અને चिदानन्दस्वरूप માં આત્માની સ્થિતિઃ કરવી એ જ વાસ્તવિક ત્યાગ છે અને " कलुषच्छेदः समूलं " છે. જ્યાંસુધી ત્યાગી અવસ્થામાં આત્માને 'જીવન્મુક્તિ' નો ભાસ ન થાય ત્યાંસુધી 'ત્યાગ' એ ખરો ત્યાગ નથી. આત્માને મોક્ષે પહોંચાડનાર અવસ્થા એ છેલ્લી ત્યાગની અવસ્થા જ છે અને મનુષ્યત્વની સફળતાનું પરિણામ બહુ અંશે ત્યાગાશ્રમની સફળતા ઉપર જ આધાર રાખનારૂં લેખાય છે. સારૂં શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવું, સફળ રીતે સંસાર ચલાવવો અને સારી રીતે પરાર્થ કરવો એ ત્રણે મનુષ્યત્વની સફળતામાં જેટલે અંશે સાધનભૂત છે તેથી ઘણે વધુ અંશે ત્યાગાશ્રમની સફળતા મનુષ્યત્વની સફળતામાં સાધનભૂત છે.

શંકા—જો ત્યાગાશ્રમની સફળતામાં જ મનુષ્યત્વની સફળતાના ઘણા અંશો રહેલા છે અને બીજી ત્રણ અવસ્થામાં મનુષ્યત્વની સફળતાના અતિન્યૂન અંશો રહેલા છે, તો પછી પ્રથમ ત્રણ અવસ્થા ગમે તેવી રીતે ગુજારવામાં આવે તેની ચિન્તા શામાટે કરવી જોઇએ? માત્ર એક છેલ્લી ત્યાગાવસ્થા સંપૂર્ણતઃ શુદ્ધ રીતે ગુજારી હોય તો મનુષ્યત્વ સફળ ન થાય અને મોક્ષના અધિકારી ન થવાય?

સમાધાન—આત્મા અને તેની સાથે યુક્ત રહેલી વૃત્તિઓ શનૈઃ શનૈઃ ઉન્નત થતી રહે છે. જે આત્મા અને વૃત્તિઓ ત્રણ અવસ્થામાં દુરાચાર અને કુવિચારમાં નિમગ્ન રહ્યાં હોય, તે એકાએક ચતુર્થ અવસ્થામાં અત્યંત ક્લિષ્ટ એવો 'ત્યાગ' પાળે એ શક્ય નથી તેમ જ સંભવિત પણ નથી. પ્રત્યેક અવસ્થાના ઉચિત ધર્મોનું—કર્તવ્યોનું પાલન કરવામાં જે મનુષ્યની વૃત્તિઓ નિષ્ફળ નીવડી હોય, તે મનુષ્ય ચતુર્થ અવસ્થામાં એકાએક પ્રબળ

બની જાય તે આકાશકુસુમવત્ મિથ્યા છે; અને તેથી જ પૂર્વાશ્રમોનાં કર્તવ્યો તરફ બેદરકાર રહેનાર મનુષ્ય ચતુર્થ અવસ્થાને સફળ કરી શકતો નથી. પરન્તુ હા, કોઇ પૂર્વે સંસ્કારવાળો ઉચ્ચાત્મા પ્રથમ, દ્વિતીય કે તૃતીય અવસ્થામાં ત્યાગી થાય તો તે અશક્ય નથી તેમ જ તેની ચતુર્થ અવસ્થાની સફળતા પણ અશક્ય નથી, પરન્તુ ચતુર્થ અવસ્થાના ધર્મો અંગીકાર કર્યા પહેલાં તેણે જે જે અવસ્થાઓ વ્યતીત કરી હોય તે ઉચ્ચ પ્રકારની વ્યતીત થઇ હોય તો જ તેની ચતુર્થ અવસ્થા સફળ થઇ શકે; તે વિના નહિ. માત્ર ત્યાગાશ્રમની સફળતા કરવાનો વ્યર્થ ઘમંડ રાખીને તે પૂર્વની અવસ્થામાં દુર્વર્તન ચલાવે અથવા તે તરફ બેદરકાર રહે તો તેની સફળતા સંભવિત જ નથી. આ કારણથી જ "પૂર્णमहोदयः" અને "कृत्याना परिपूर्णता" એ પદોનો ઉચ્ચાર કરવામાં આવ્યો છે. 'આત્માનો સંપૂર્ણ અભ્યુદય' એ શબ્દોમાં રહેલું રહસ્ય એવું સૂચન કરે છે કે પૂર્વકૃત્યાનાં પરિપૂર્ણતા થયાથી જ (ક્રમે ક્રમે કરીને ઉન્નત થવાના સ્વભાવવાળા આત્માનો અને વૃત્તિઓનો) અભ્યુદય થાય છે. માટે પૂર્વે અવસ્થાઓને ગમે તેની આવી રીતે વ્યતીત કર્યા પછી એકાએક ત્યાગાશ્રમની સફળતાની આશા રાખવી તે પ્રાયઃ મિથ્યા છે.

પૂર્વ ભવના કોઇ ઉચ્ચ સંસ્કારો વિના તો ત્યાગાશ્રમની સફળતા તેની પૂર્વના ત્રણ આશ્રમોની સફળતા ઉપર અવલંબી રહેલી છે અને તેથી સ્વલ્પ પણ પતિત થએલા જીવો ત્યાગી તરીકેનું જીવન શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી ગાળી શકતા નથી. આ કારણથી ગ્રંથકારે કહ્યું છે કે 'આ અવસ્થાના જે કર્તવ્યને મહર્ષિઓએ સર્વોત્તમ મોક્ષસાધન માનેલું છે, તેની સિદ્ધિ તો કોઈ સમર્થ વિરલ મહાત્મા પુરૂષને જ થાય છે.' જગતમાં વિવિધ પ્રકારનાં વિચિત્ર વસ્ત્રો પરિધાન કરીને 'ભિક્ષાન્દેહિ' કરી નીકળતા ત્યાગીઓ તો આપણે ઢગલાબંધ જોઇએ છીએ પરન્તુ તેઓ સઘળા 'ત્યાગ' ના વાસ્તવિક ધર્મોને પાળનારા હોતા નથી. શાસ્ત્રકાર કહે છે કેઃ—

चीराजिणं नगिणिणं जडी संघाडी मुंडिणं ।
एयाणि वि न तायंति दुस्सीलं परियागयं ॥

-पिंडोल एव दुस्सीले नरगाओ न मुच्चइ-।

भिक्खाएवा गिहथ्येवा सुव्वए कम्मदं दिव्वं ॥ उ. सू. ॥

अ. ५, गा. २१-२२.

અર્થાત્—ચીર, વલ્કલ કે અજાચર્મ ધારણ કરવાથી, માથું મુડાવવાથી અને એવા એવા બાહ્યાચાર ગ્રહણ કરવાથી કાંઇ દુરાચારી–કુમાર્ગી સાધુ પોતાને દુર્ગતિથી બચાવી શકતા નથી. દુઃશીલ ભિક્ષા માંગીને આજીવિકા કરે, પણ અનાચાર સેવે અને પાપકર્મ વર્જે નહિ, તો તે નરકથી છૂટે નહિ; પરન્તુ પવિત્ર વર્તન રાખનાર સાધુ હોય કે સંસારી હોય તોપણ તે સ્વર્ગે જાય છે. આ પ્રમાણે ત્યાગધર્મની સફળતા કરી શકનારાઓ વિરલ જ હોય છે અને બાહ્યતઃ ત્યાગી દેખાનારાઓ કરતાં તો અંતરથી નિર્મળ અને પ્રામાણિક સંસારીઓ ઉચ્ચતર કહેવાય છે. ખરેખર, એ પ્રકારનો ત્યાગધર્મ કષ્ટસાધ્ય છે, પરન્તુ તે અસાધ્ય તો નથી જ. સુસાધ્ય ત્યાગ કબીરના શબ્દોમાં આ પ્રકારનો છેઃ–

"જોગી હોકે જટા બઢાવે

"દાલ મસ્તમેં રહેતા હૈ!"

પરન્તુ એ આત્મવંચક ત્યાગને માટે એ જ મહાત્માએ પુનઃ કહ્યું છે કે,

"યોં કયોં સાહબ મિલતા હૈ?" (૬-૭-૮)

[એ પ્રમાણે ચાર અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્ત્તવ્યોનું કથન કર્યું એ કર્ત્તવ્યોનું પાલન કરવું તે હવે મનુષ્યોની ફરજ છે; પરન્તુ એ ફરજ બજાવવાને તેઓમા ચોક્કસ પ્રકારના આતર્ ગુણોનો નિવાસ હોવો જોઇએ. એક અધિકારી મનુષ્ય પોતાના કર્ત્તવ્યનું પાલન જેટલે અંશે કરી શકે છે તેટલે અંશે અનધિકારી મનુષ્ય કરી શકતો નથી. ત્યારે દરેક અવસ્થાનાં કર્ત્તવ્યોનું પાલન કરવા માટેના અધિકારીનું પદ પામવા સારૂ મનુષ્યમાં કયા કયા ગુણો હોવા જોઇએ તેનું અનુક્રમે વર્ણન કરવામાં આવે છે.]

प्रथमकर्त्तव्याधिकारिणः । ९ ॥

येषां मानसमुत्तमं च सरलं शुद्धं प्रसन्नं पुन-
श्चिन्तोपाधिविषादशोकरहिता बुद्धिर्विशुद्धा वरा ॥

आलस्येन विवर्जिता विनयिनो ये ब्रह्मचर्ये रताः ।
कर्त्तव्ये प्रथमेऽधिकारिण इमे ते बालविद्यार्थिनः ॥

પ્રથમ કર્ત્તવ્યના અધિકારી કોણ અને કેવા હોવા જોઈએ ?

ભાવાર્થ—મનમાં પ્રાપંચિક હવાનો પ્રવેશ થયેલ ન હોવાથી જેઓનું માનસ ક્ષેત્ર શુદ્ધ સરલ અને પવિત્ર હોવા ઉપરાંત પરમ પ્રસન્ન હોય, જેઓની બુદ્ધિ, ચિન્તા ઉપાધિ ખેદ અને શોકથી રહિત પરમ વિશુદ્ધ હોય, જેઓ આળસ વિનાના, ઉદ્યોગી અને વિનીત હોય, જેમનું બ્રહ્મચર્ય સુરક્ષિત હોય, તે બાલવિદ્યાર્થીઓ પ્રથમ કર્ત્તવ્યના અધિકારી ગણાય છે. (૯).

વિવેચન—'શિક્ષા' અર્થાત્ 'કેળવણી' ગ્રહણ કરવાને પાત્ર—અધિકારીઓ કોણ અને કેવા હોવા જોઇએ તેનું વિસ્તૃત વર્ણન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે શિક્ષાપ્રાપ્તિને અર્થે પ્રથમ અવસ્થાને જ સર્વથા અનુકૂળ લેખવામાં આવી છે. બીજી અવસ્થાઓ તેને માટે પ્રથમ અવસ્થાના જેટલી અનુકૂળ શા માટે લેખવામાં આવી નથી તેનું કારણ આ શ્લોક વાંચતાં સ્પષ્ટ થાય છે. એક વિદ્યાર્થીમાં જે જે ગુણો હોવા આવશ્યક છે તે તે ગુણોનું નિદર્શન કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે: જેઓનું માનસ્ ક્ષેત્ર નિષ્પ્રપંચ, શુદ્ધ, સરલ, પવિત્ર અને પરમ પ્રસન્ન હોય, જેઓની બુદ્ધિ, ચિન્તા, ઉપાધિ, ખેદ અને શોકથી રહિત હોઈ પરમ વિશુદ્ધ હોય તથા જેઓ આળસ વિનાના, વિનયગુણ ધરાવનારા અને અખંડ બ્રહ્મચર્યથી સુરક્ષિત હોય તેઓ જ વિદ્યાર્થી થઇ શકે. આટલા કથનમાં વયનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું નથી. 'બાલ' શબ્દ વયસૂચક નથી પરન્તુ 'ગુણવાચક વિશેષણ' તુલ્ય છે. જે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર્યુક્ત ગુણવાળા હોય તેઓ હમેશાં હૃદયના 'બાળક' જ હોય છે અને જ્યાંસુધી હૃદય બાળકના જેવું વિશુદ્ધ અને ગ્રાહક સ્વભાવવાળું રહે છે ત્યાંસુધી જ તે શિક્ષણ મેળવવાને યોગ્ય રહે છે. સંસારની ચિન્તાઓનો તેમાં પ્રવેશ થયા પછી અને શરીર તથા મનને તેજસ્વિતામાં ટકાવી રાખનાર અખંડ બ્રહ્મચર્યનો નાશ થયા પછી હૃદય 'બાળક' રહી શકતું નથી અને તેથી તે શિક્ષણ-ગ્રહણ

કરવાની યોગ્યતા તથા અધિકારને ધારણ કરતું લેખાતું નથી. ઉક્ત ગુણોપેત બાળક હૃદયના વિદ્યાર્થીઓ—પછી તે ગમે તેટલી મોટી વયના હોય તોપણુ—શિક્ષાપ્રાપ્તિના અધિકારી છે; પરન્તુ ગમે તેટલી 'બાળ વયના' છતાં 'બાળહૃદય વિનાના' અર્થાત્ ઉપર્યુક્ત ગુણો વિનાના અને બ્રહ્મચર્યને ખંડિત કરી ચૂકેલા વિદ્યાર્થીઓ 'શિક્ષાપ્રાપ્તિ' ના અધિકારવાળા લેખાતા નથી. શું આપણે નથી જોતા કે બાળલગ્નથી પોતાના બ્રહ્મચર્યનો, શારીરિક તથા માનસિક તેજસ્વિતાનો, હૃદયની શુદ્ધતા તથા સરલતાનો, નિશ્ચિંતતાનો અને મનની પ્રસન્નતાનો નાશ કરી ચૂકેલા અલ્પવયસ્ક તરુણો પણ કેળવણી લેતા અટકી પડે છે? તેઓનો વિદ્યાભ્યાસ તો ખુલ્લી રીતે અટકી જ પડે છે, પરન્તુ તેઓનો સૂક્ષ્મ માનસિક વિકાસ (કે જે પણ 'શિક્ષા'નો એક વિભાગ છે) પણ એથી અટકી પડે છે. તેથી ઉલટું વયના પ્રમાણપુરઃસરની પ્રથમ અવસ્થાને ઉલ્લંઘી ગએલા પરન્તુ હૃદયના 'બાળક' ટકી રહેલા ઘણા યુવકોનો અભ્યાસવિષયક તેમ જ માનસિક વિકાસ પ્રગતિમાન થતો જોવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ અવસ્થાનાં કર્ત્તવ્યોને માટે વયની મર્યાદા ગૌણ છે અને ઉચિત ગુણવત્તા પ્રધાન છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થાને શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી ગાળવા માટે એક વિદ્યાર્થીમાં કેવા કેવા ગુણો જોઇએ તેનું વર્ણન તો અત્ર અતિસંક્ષેપમાં કર્યું છે, પરન્તુ અન્ય ગ્રંથોમાં તેનો ઘણો વિસ્તાર છે. વિદ્યાર્થીના પ્રત્યેક ગુણ ઉપર વિવેચન કરવામાં આવે તો તેનો એક મોટો ગ્રંથ થાય. છતાં વિનય, ઉદ્યોગ અને બ્રહ્મચર્ય એ ત્રણ ગુણો એક વિદ્યાર્થીના પરમાવશ્યક ગુણો લેખાય છે. (૯).

द्वितीयकर्त्तव्याधिकारिणः । १० ॥

येषामुन्नतिकामना प्रतिदिनं प्रीतिः परार्थे परा-
द्रव्योपार्जनलालसापि न कदा नीतिं समुल्लङ्घते ॥
वृत्तिर्धर्मपराङ्मुखा न भवति क्लेशस्य लेशोपि नो ।
ते बोध्या अधिकारिणः सुगृहिणः कृत्ये द्वितीये शुभे ॥

ગૃહસ્થ ધર્મના અધિકારીઓ.

ભાવાર્થ—જેઓને ઐહિક ઉન્નતિની વિશેષ કામના છે, તેની સાથે પરોપકાર કરવાની લાગણી મનમાં રહ્યાં કરે, દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાની લાલસા વિદ્યમાન હોય તથાપિ તે લાલસા નીતિની હદને ઉલ્લંઘનારી ન હોય, જેની વૃત્તિ ધર્મથી પરાઙ્‌મુખ ન હોય કિન્તુ ધર્મ તરફના વલણવાળી હોય, જેઓ કુટુંબ વિગેરેમાં સુસ્નેહને ચાહનારા અને ક્લેશને દબાવનારા હોય તે સદ્‌ગૃહસ્થો બીજા કર્તવ્યના અધિકારી ગણાય છે. (૧૦).

વિવેચન—દ્વિતીય અવસ્થાનાં કર્તવ્યોનું પાલન કરવા માટેનો અધિકાર એક ગૃહસ્થાશ્રમીમાં ત્યારે જ આવેલો લેખાય કે જ્યારે તેની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં નીતિ અને ધર્મને અનુસરતી વૃત્તિ જાગ્રત રહ્યાં કરે. ધનોપાર્જન કરવાની અને ઉદ્યોગપરાયણ રહેવાની આ અવસ્થામાં જરૂર રહે છે, પરન્તુ તે કરતાં નીતિને અને ધર્મને વિસરી જવાં ન જોઇએ. પૂર્વે 'સદુદ્યોગ' માં પ્રવૃત્તિને દ્વિતીય અવસ્થાનું એક કર્તવ્ય કહેલું છે તે 'સદુદ્યોગ' આ પ્રમાણે નીતિ અને ધર્મપુરઃસરનો હોવો જોઇએ. ગૃહસ્થાશ્રમમાં વિવિધ પ્રકારના સ્વભાવવાળાં કૌટુંબિકોમાં ભેળાવાની માણસને જરૂર પડે છે અને વિજાતીય ગુણોવાળા સ્વભાવોનું સંઘર્ષણ થતાં કલહરૂપી ચકમક ઝરવા લાગે છે; પરન્તુ જો પુરુષો કલહપ્રિય ન હોય તો કુટુંબમાં ગમે તેવા વિલક્ષણ સ્વભાવો એકત્ર થયા હોય તથાપિ ક્લેશ થતો નથી. આ કારણથી કૌટુંબિક રાજ્યમાં શાન્તિ જાળવવાને પુરુષે શાંતિપ્રિય બનવું જોઇએ. અન્ય કોઇ સ્વજન કલહપ્રિય હોય અને તે કલહ કરવા લાગે, પરન્તુ સામો માણસ જો તે કલહને ઉત્તેજન આપતો નથી—અર્થાત્—પોતે શાન્તિપ્રિય હોઇને કલહને વૃદ્ધિંગત કરે તેવો શબ્દોચ્ચાર કે વર્તન કરતો નથી, તો પછી કલહ કરનારને પોતાની મેળે જ શાન્ત રહેવાની જરૂર પડે છે. [illegible] "[illegible] સ્વયમેવોપશામ્યતિ" જે વગડામાં ઘાસનું તણખલું એ [illegible] અંગારા પડે તો પણ શું? તેથી કોઇ અગ્નિ વધી [illegible] કલહને માટે જાણવું. (૧૦).

प्राणान्तेपि चलन्ति किञ्चिदपि नो धैर्येण ये धर्मतः।
सर्वस्वापगमेप्यसत्यवचनं नेच्छन्ति वक्तुं कदा ॥
आशापाशनिरासनोन्नतबलाः प्रेम्णा परार्थे रता ।
एते सन्त्यधिकारिणो बुधवराः कृत्ये तृतीये वरे ॥

પરાર્થરૂપ ત્રીજા કર્ત્તવ્યના અધિકારીઓ.

ભાવાર્થ—જેઓ ધર્મના માર્ગમાં એવા તો અડગ હોય અને ધીરજ પણ એટલી પ્રબળ હોય કે પ્રાણ જતાં સુધી પણ તે માર્ગથી લેશમાત્ર ચલાયમાન ન થાય, અને પોતાની સર્વ સંપત્તિ ચાલી જતી હોય તોપણ જેઓ અસત્ય વચન બોલવાને ઇચ્છતા ન હોય, તૃષ્ણારૂપી પાશબંધનને તોડી નાંખવાથી જેમનું નિસ્પૃહતારૂપી બળ અતિઉન્નત થયેલું હોય અને જેઓ પરાર્થના માર્ગમાં ચાલવાને ખરી લાગણીથી તત્પર થએલા છે તેવા ધીર અને પ્રાજ્ઞ પુરૂષો પરાર્થરૂપ ત્રીજા કર્ત્તવ્યના અધિકારી મનાય છે. (૧૧).

વિવેચન—પરાર્થસાધનારૂપી તૃતીય અવસ્થાના કર્ત્તવ્યની પરિપૂર્ણતાને અર્થે મનુષ્યમાં જે ગુણોની આવશ્યકતા દર્શાવવામાં આવી છે તે ગુણો ધૈર્ય, ધર્મતત્પરતા, સત્યવાદિત્વ, નિર્લોભ–તૃષ્ણા રહિતતા–નિઃસ્પૃહતા અને પ્રજ્ઞતા એ પ્રમાણે છે. આ ગુણો આ અવસ્થામાં આવશ્યક છે અને અન્ય અવસ્થાઓમાં આવશ્યક નથી એમ આ ઉપરથી સમજવાનું નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તૃતીય અવસ્થાની સફળતાને અર્થે એ ગુણો મનુષ્યમાં હોવાની વિશેષ આવશ્યકતા છે. હવે આપણે એ આવશ્યકતાની ઉંડાણમાં ઉતરીશું. તરૂણાવસ્થામાં ગૃહસંસારરૂપી રાજ્ય–કૌટુંબિક સ્વરાજ્ય ચલાવીને તેમાં વિજયી નીવડેલા સંસારી યોદ્ધાને શિરે આ અવસ્થામાં જ્ઞાતિબંધુસમાજ, ધર્મબંધુસમાજ કે દેશબંધુઓના સમાજનું હિત કરવાની મોટી ફરજ આવી પડે છે. આજસુધી કૌટુંબિક સ્વરાજ્ય ચલાવનારે હવેથી જ્ઞાતિ,

ધર્મ કે દેશનું સામાજિક સ્વરાજ્ય ચલાવવાનું હોય છે. કૌટુંબિક કોયડાઓ (Problems) ઉકેલવામાં આજસુધી તેને જે જે ગુણોની આવશ્યકતા લાગતી હતી, તે તે ગુણોની વિશેષ વિકસિત સ્વરૂપમાં હવે તેને આવશ્યકતા પડતી હોય તેમ લાગે છે. ધર્મરતિ, શાન્તિપ્રિયતા ઇત્યાદિ ગુણોનાં આગળ વધેલાં રૂપો જે ધર્મતત્પરતા, ધીર પ્રકૃતિ, ન્યાયપ્રિયતા ઇત્યાદિ ગુણો છે તેની આવશ્યકતા જણાય છે. જ્ઞાતિનું ધર્મનું કે દેશનું હિત–પરહિત કાંઈ ે માણસ પોતાના ધનનો ઉપયોગ કરીને જ સાધી શકતો નથી. ધન ઉપરાંત પોતાના પરિપક્વ વિચારો, ડહાપણ, અનુભવ ઇત્યાદિનો ઉપયોગ ત કાર્ય કરવામાં કરવાથી ધન કરતાં પણ વિશેષ પરાર્થ સાધી શકાય છે. કૌટુમ્બિક કોયડાઓ કરતાં જ્ઞાતિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશને લગતા કોયડાઓ ઉકેલવાનું કાર્ય વિશેષ કઠિન હોય છે. તરૂણાવસ્થામાં એક ભૂલ થવાને પરિણામે આખા કુટુંબને સહન કરવું પડે તેને બદલે આ મધ્યાવસ્થામાં થયેલી ભૂલથી આખી જ્ઞાતિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશ સમસ્તને સંકટ સહન કરવું પડે અને તેથી પરાર્થને લગતાં કાર્યો કરવામાં પણ અત્યંત દીર્ઘ વિચારો કરવાની જરૂર છે. ધૈર્યપૂર્વક વિચારો કરીને કોઈ પણ કાર્યો શરૂ કરવાં અને તે શરૂ કર્યાં પછી ગમે તે ભોગે તે પૂરાં કરવાં એ મોટો ગુણ આથી પહેલો જરૂરનો છે. ભર્તૃહરિએ કહ્યું છે કેઃ—

> अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा ।
> न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

અર્થાત્–આજે મરણ થાય કિંવા યુગાંતરે થાય, તોપણ ધીર પુરૂષો ન્યાયના માર્ગમાંથી ચલિત થતા નથી. આવા ધીર પુરૂષો કે જેઓ ધનની કે સ્થૂળ વૈભવસંપત્તિની તો શું પણ પોતાના દેહની પણ આહુતિ આપવાને તત્પર હોય તેઓ જ પરાર્થ સાધી શકે. ઘણી વાર જ્યારે જ્ઞાતિ, ધર્મ, સમાજ કે દેશના હિતને માટે મોટા આગેવાનો, ધર્મગુરૂઓ કે રાજ્યાધિકારીઓની સામે લડત ચલાવવાની હોય છે, ત્યારે જો ભર્તૃહરિ કહે છે તેવા અવિચલ ધીર પુરૂષો ન હોય તો લોકો પાછા હઠી જાય છે અને પરાર્થસાધનારૂપી કર્તવ્યમાં સફળતા મળતી નથી. ઘણી વાર લોકો ધૈર્ય અથવા

ધૃતિનો ખોટો અર્થ કરે છે. કોઇ આપણા સામે હુમલો કરે અને આપણે તેના તે હુમલામાંથી આપણી જાતનો બચાવ કરવાને સમર્થ હોઇએ છતાં તેના હુમલાને અડગ રહીને સહન કરી લઇએ તો તે ધૈર્ય અથવા ધૃતિ બતાવી કહેવાય એમ એ ખોટો અર્થ કરનારાઓ માને છે; પરન્તુ મોન્તેનના કહેવા પ્રમાણે એ ધૃતિ કહેવાય નહિ. તે કહે છે કે “ આપણને થતી હાનિઓમાંથી આપણું પોતાનું રક્ષણ કરવાના તમામ પ્રકારના ન્યાયયુક્ત ઉપાયો યોજવાની આપણને છૂટ છે ” અને એવા ઉપાયો લેવાના કાર્યને તે ધૃતિ લેખે છે. ધૃતિનું આ લક્ષણ યથાર્થ છે, અને ન્યાયયુક્ત સત્ય માર્ગે વિચરવામાં પાછા હઠવું નહિ, પરહિત કરવા જતાં પોતાના લાભની તૃષ્ણા જરા પણ રાખવી નહિ, લાલચથી ન લલચાતાં અચલ મનોવૃત્તિપૂર્વક પોતે દીર્ઘ વિચાર કરીને નક્કી કરેલે માર્ગે વિચરવું, એ જ પ્રકારની ધૃતિની મનુષ્યને પોતાની તૃતીય અવસ્થામાં વિશેષ જરૂર પડે છે. દ્વિતીય અવસ્થામાં મનુષ્યની વૃત્તિ ધર્મથી પરાઙ્મુખ ન હોવી જોઈએ એમ જણાવ્યા પછી આ અવસ્થામાં ગ્રંથકાર “ ધર્મતઃ ” શબ્દનો ઉપયોગ કરે છે એ ભૂલી જવું જોઇએ નહિ. વૃત્તિને ધર્મની સંમુખ રાખ્યા પછી ધીમે ધીમે ‘ ધર્મતત્પર ’ બનાવવી એટલો હેતુ એ શબ્દમાં સમાએલો છે. અન્ય ગુણોના વિકાસમાં પ્રગતિમાન થતાંની સાથે ધર્મમાં પણ ક્રમશઃ કેવી રીતે આગળ વધતાં રહેવું તેનું એ સ્પષ્ટ સૂચન છે. (૧૧).

चतुर्थकर्तव्याधिकारिणः । १२ ॥

लीना वैभववासना विषयतो येषां विरक्तं मनो-
नो मोक्षेतरकामनास्ति समता मानेऽपमाने तथा ॥
चित्तं निश्चलमात्मसाधनविधौ लोभस्य लेशोऽपि नो।
ते भव्या अधिकारिणो व्रतपराः कृत्ये चतुर्थे परे ॥

ત્યાગ અથવા યોગના અધિકારીઓ.

ભાવાર્થ—જેઓની સાંસારિક વૈભવસુખની વાસના લય પામી ગઇ

હોય, જેમનું મન વિષયવિલાસથી તદ્દન વિરક્ત થઇ ગયું હોય, મોક્ષ સિવાય બીજી કોઇ પણ જાતની જેમના મનમાં અભિલાષા નથી, માન મળે, ચાહે અપમાન મળે બન્નેમાં જેમને એકસરખો ભાવ છે, આત્મિક કાર્ય સાધવામાં જેમની ચિત્તવૃત્તિ અત્યંત નિશ્ચલ થઇ હોય, કોઇ પણ જાતની વસ્તુ મેળવવાનો લોભ તો જેમને લેશમાત્ર પણ નથી, તેવા વ્રતધારી ભવ્ય પુરૂષો ત્યાગરૂપ ચોથા કર્ત્તવ્યના અધિકારી છે. (૧૨)

વિવેચન—"ધર્મતત્પરતા"થી એક ભૂમિકા ઉંચે ચડીને 'આત્મસાધન'માં ચિત્તને નિશ્ચલ કરવું એ પ્રકારનો ત્યાગ વા યોગ ચતુર્થ અવસ્થાનું પરમ કર્ત્તવ્ય છે. એ કર્ત્તવ્ય પરિપૂર્ણ કરવાના અભિલાષીએ સર્વાંશે નિઃસ્પૃહતાને પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ—અર્થાત્ સર્વ ઐહિક વાસનાઓમાંથી ચિત્તવૃત્તિને નિવૃત્ત કરવી જોઇએ. वसुधैव कुटुम्बकं માનવું એ બંધુભાવનું પરમ—ઉચ્ચતમ લક્ષણ છે, પરન્તુ તેમાંએ જે કિંચિત્ મમત્વ સૂસવાએલું છે તેનો પણ ત્યાગ કરીને આન્તર્ દૃષ્ટિને માત્ર મોક્ષની કામનામાં યુક્ત રાખવી એ જ અંતિમ અવસ્થાનું પરમ લક્ષ્ય છે. મન, વચન અને કાયા એ ત્રણે પ્રકારના યોગે કરીને જે સ્થૂળ દેહધારી આત્માએ અકિંચન અવસ્થા પ્રાપ્ત કરી હોય તે જ ચતુર્થ અવસ્થાના કર્ત્તવ્યને સફળ કરવાની ખરી જિજ્ઞાસાવાળો છે એમ કહેવાય—અર્થાત્ તે જ ચતુર્થ અવસ્થાના કર્ત્તવ્યનો ઉચિત અધિકાર ધરાવે છે એમ કહેવાય. (૧૨).

तृतीय परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યના કાળની ઘટના.

[આ પ્રમાણે આયુષ્યની ચાર અવસ્થાઓ, તે અવસ્થાઓનાં કર્ત્તવ્યો અને તે કર્ત્તવ્યોની પરિપૂર્ણતાને અર્થે અધિકારી મનુષ્યો કેવા ગુણવાળા હોવા જોઇએ તેનું વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું; પરન્તુ તેમાં કેટલીક શંકાઓને અવકાશ રહેલો હોઇ તે શંકાઓનું નિરસન કરવાનું હવે શરૂ કરવામાં આવે છે.]

कर्त्तव्यकालविभागः । १३ ॥

सामान्येन हि यावदायुरधुना सम्भाव्यते मानवे ।
योंशस्तस्य चतुर्थ एष समयः प्रत्येकमेषां क्रमात् ॥
कालो यस्य यदा स्वतः समुदितः कृत्यं तदा तद्भवे-
त्संसाध्यं क्रमशस्तथा किल भवेच्छक्तेर्विकाशो यथा॥

એકેક કર્ત્તવ્યનો કેટલો કેટલો સમય?

ભાવાર્થ—જે દેશનાં મનુષ્યોના કર્ત્તવ્યની હદ જોવાની હોય તે દેશના મનુષ્યોનું સામાન્ય રીતે વધારેમા વધારે આયુષ્ય જેટલા વર્ષનું હોય, તેના ચાર ભાગ કરતા ચોથા ભાગનો જે સમય આવે તેટલો સમય એકેક કર્ત્તવ્યનો જાણવો. તે વિભાગ પ્રમાણે જે કર્ત્તવ્યનો જ્યારે ઉદય થાય, તે અવસ્થામા તે કર્ત્તવ્ય આગળ બતાવવામા આવે તે વિધિ પ્રમાણે એવી રીતે બજાવવું જોઇએ કે જેથી દિવસે દિવસે આત્મિક શક્તિનો વિકાશ થતો આવે અને ઉત્તરોત્તર કર્ત્તવ્ય બજાવવાનુ બળ પ્રાપ્ત થતુ આવે. (૧૩).

વિવેચન—એક સો વર્ષનુ મનુષ્યનુ આયુષ્ય કલ્પીને તેના ૨૫-૨૫ વર્ષના એકસરખા ચાર વિભાગો કરીને તે પ્રત્યેક અવસ્થાના કર્ત્તવ્યો તથા તે કર્ત્તવ્યો બજાવવાને પાત્ર મનુષ્યોના ગુણોનુ કથન અત્ર સમાપ્ત થયુ.

શંકા—પરન્તુ આધુનિક સમયમા મનુષ્યો સો વર્ષનું આયુષ્ય ભાગ્યે જ ભોગવી શકે છે. ઘણાઓ ૫૦ વર્ષની વયે વૃદ્ધ થાય છે અને ૮૦ વર્ષ સુધી તો ભાગ્યે જ કોઇ પહોચી શકે છે. આપણા આર્યાવર્તમાં ૮૦ વર્ષ કરતાં વધારે વયના મનુષ્યો ૧૦૦ મા ૧ પણ હશે કે નહિ તે માટે શંકા રહે છે. તો પછી ૨૫ વર્ષના એકસરખા વિભાગો કરવામા આવ્યા અને તેનો કર્ત્તવ્યક્રમ સૂચવવામા આવ્યો તે શુ ઉચિત છે?

સમાધાન—દુનિયાના જૂદા જૂદા વિભાગોની શીતોષ્ણ ઋતુની અસર મનુષ્યોના શારીરિક બંધારણ ઉપર થતી હોય એમ લાગે છે. જે દેશમાં ઉષ્ણતા વધારે હોય છે તે દેશના લોકોને યુવાવસ્થા નાની વયમાં

વિવેચન—ઍડીસન કહે છે કે આ જીંદગી દુઃખથી ભરપૂર નથી પરન્તુ તેમાંથી ઘણું શીખવાતું અને સુખ મળે છે; એટલે કે માનવજીવન એક પ્રકારની શાળા છે કે જે શાળામાં મનુષ્યરૂપી વિદ્યાર્થિઓ રોજ રોજ કાંઇક નવું નવું શીખે છે—સુખદુઃખના અનુભવ મેળવે છે. આ શાળા પણ વિદ્યાર્થિઓની શાળાના ધોરણપુરઃસર ચાલતી સંસ્થા છે અને તેનાં ધોરણો કુદરતે સ્થાપેલાં હોય છે. પ્રત્યેક વસ્તુનો સ્વભાવ કુદરતે એવો સ્થાપિત કર્યો છે કે જેથી તે ક્રમે ક્રમે આગળ પ્રગતિમાન્ થતી રહે છે. પ્રગતિના સ્વાભાવિક ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરવાથી પ્રાયઃ પ્રગતિનો અવરોધ થઇ જાય છે અને તેથી કુદરતને અનુસરીને વર્તવાનું શિક્ષણ પામેલાં મનુષ્યોએ પોતાની સર્વ પ્રકારની પ્રગતિને અર્થે ક્રમશઃ આગળ વધવાના જ નિયમો સ્થાપિત કર્યાં છે. આ કારણથી જીંદગીની શાળામાં અભ્યાસ કરતાં મનુષ્યોને માટે પણ વિદ્વાનોએ ક્રમાનુસારી પ્રગતિનો માર્ગ નિયત કરેલો છે. એકાએક ત્વરાપૂર્વક પ્રગતિને ઇચ્છનારાઓ પ્રાયઃ નિષ્ફળ જાય છે. સુભાષિતકાર કહે છે કે:—

शनैर्विद्यां शनैरर्थानारोहेत्पर्वतं शनैः ।

शनैरध्वसु वर्तेत योजनान्न परं व्रजेत् ॥

અર્થાત્—થોડે થોડે શીખવાથી વિદ્યા આવડે છે, ધીરે ધીરે દ્ર મેળવાય છે અને ધીમે ધીમે પર્વત ઉપર ચઢાય છે, તેવી રીતે માર્ગ ડગલે ડગલે ચાલવું પણ યોજનના યોજન ચાલવું નહિ. આ બોધ ચન પણ ક્રમે ક્રમે-ધીમે ધીમે આગળ વધવાનું સૂચન કરે છે. એ જ પ્રમા મનુષ્યની શારીરિક અને માનસિક શક્તિનો વિકાસ પણ વયના ક્રમે કર આગળ વધતો રહે છે અને તેમ તેમ વધારે ને વધારે ડહાપણભરે મોટાં અને હિતકારક કાર્યો કરવાની આંતર્બાહ્ય શક્તિને માણસ સંપાદ કરતો જાય છે. અપરિપક્વ વયવાળા કે કાચી બુદ્ધિવાળા એક બાળકને કો મોટો વ્યાપાર કરવાનું સોંપવામાં આવે છે તો તેનું પરિણામ સારૂં આવતું નથ એમ થવાનું કારણ એ હોય છે કે તે બાળકની વય કિંવા બુદ્ધિ અપરિપક્ દશામાં હોઇને તે તેવું ગંભીર કાર્ય કરી શકતો નથી. આ પ્રમાણે મોટો નો મેળવવાના લોભથી આપણે જો નાના બાળક પાસે મોટો વ્યાપાર ખેડાવીએ તો તેનું પરિણામ નઠારૂં આવે છે, પરન્તુ જો તેની વય અને બુદ્ધિના પ્રમાણમ

તેને નાનું કાર્ય સોંપ્યું હોય છે તો તે એ યથાર્થ રીતે બજાવી લાવે છે; તે જ પ્રમાણે થોડા પરિશ્રમના થોડા ફળથી અસંતુષ્ટ થવું નહિ અને પૂરી યોગ્યતા વિના મોટાં કાર્યોમાં માથું મારવું જોઇએ નહિ. શરૂઆત ભલે નાની હોય પણ તે નાની શરૂઆતમાં જ મોટાં અને સુંદર પરિણામો રહેલાં છે. વડના એક નાના બીજની અંદર મોટું વૃક્ષ રહેલું છે એમ માનીને તે નાની શરૂઆતથી પણ તુષ્ટ રહેવું. આત્મશક્તિનો ઉદય પણ ક્રમે ક્રમે થવો જ ઉચિત છે એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરીને જ ગ્રંથકારે ચાર અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્ત્તવ્યો નિર્ણીત કરી બતાવ્યાં છે. આ કર્ત્તવ્યોનું સૂચન આગળના શ્લોકોમાં થઇ ગયું છે અને તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેની ગોઠવણીમાં જે રીતિ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે તે ક્રમાનુસારિણી અને ઉચ્ચતમ ધ્યેય બિંદુની સંમુખ વિશેષ ને વિશેષ આગળ વધનારી છે. "એક બાળક શામાટે પ્રૌઢ વયવાળા પુરૂષના જેવો પરાર્થ જીવન ગાળનારો ન બની શકે ?" એવી ઉચ્ચ પણ અસંભવનીય કલ્પના કરીને મનોગમ્ય સ્વપ્નોમાં વિહરવાનું ત્યજી દઇને વિદ્વાન્ પુરૂષોએ પૂર્વે જે "शनैः पन्थाः "નો નિયમ સ્થાપિત કર્યો છે તે જ નિયમને આ કર્ત્તવ્યક્રમઘટનામાં ગ્રહણ કર્યો છે.

શંકા—સંસારમાં આપણે જોઇએ છીએ કે કોઇ કોઇ વાર નાની વયના છોકરાઓ વ્યાપારવિષયક બુદ્ધિમાં બહુ આગળ વધેલા હોય છે અથવા તો તારૂણ્યમાં વિહરતા ગૃહસ્થાશ્રમીઓ ભાવસાધુના જેવું જીવન ગાળતા હોય છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ રીતે ક્રમઘટનાનું ઉલ્લંઘન થાય છે તો તે શું અનિષ્ટકારક કહેવાય ?

સમાધાન—ના. [વાંચો આ નીચેનો શ્લોક અને તે ઉપરનું વિવેચન.]

शक्तिसद्भावे क्रमोल्लंघनं न बाधकम् । १६ ॥

प्राक्संस्कारबलेन यस्य जनिता सत्त्यागवृत्तिर्दृढा ।
स्वार्थत्यागसहिष्णुतादिकमनःशक्तिः पुरेवोद्गता ॥
स त्यागादिकमुत्तरोत्तरमलं कर्त्तव्यमासेवतां ।
योग्यत्वात्क्रमलङ्घनेपि न मनाग् बाधात्र काप्यूह्यते ॥

જ્યાં આકસ્મિક શક્તિવિકાસ હોય ત્યાં ક્રમની જરૂર નથી.

ભાવાર્થ—જેને પૂર્વ જન્મના શુભાનુબંધથી શુભ કર્મનો જ યોગ મળ્યો છે, અને તેથી બાલ્યાવસ્થામાં જ શુભ સંસ્કારના બળથી સારા સારા વિચારો થવા માંડે; વિષયભોગ તરફ અરૂચિ અને ત્યાગ તરફ પ્રબળ રૂચિ જણાય; સ્વાર્થી ઇચ્છાઓનો નિરોધ અને સ્વાર્થત્યાગવૃત્તિ બલવત્તર પ્રતીત થાય; સહિષ્ણુતા, ધૈર્ય, ક્ષમા આદિ માનસિક સદ્‌ગુણો અને મનોબળ; .... અતિક બળ, બાલ્યાવસ્થા, તરુણાવસ્થા યા ગમે તે અવસ્થામાં પ્રકટ થયેલાં જણાય તો તે માણસ ગમે તે અવસ્થામાં ત્યાગરૂપ અન્તિમ કર્તવ્ય યા અન્ય ઉન્નતિગામી કર્તવ્ય યોગ્યતાનુસારે બજાવી શકે છે, તેમ કરવામાં ઉપર કહેલા ક્રમનું ઉલ્લંઘન થતું હોય તોપણ કંઈ બાધ નથી. સબબ કે ઉપરનો ક્રમ પ્રાયિક છે અને તે પણ યોગ્યતા ઉપર જ આધાર રાખનારો છે. (૧૬)

વિવેચન—गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिंगं न च वयः અર્થાત્ ગુણી જનોના ગુણ જ પૂજનીય લેખાય છે, તેમની જાતિ કે વય એમાં પૂજનીયતાનો ગુણ નથી. તેવી જ રીતે કર્તવ્યની ઘટના મનુષ્યના ગુણ તથા શક્તિની ન્યૂનાધિકતાના પ્રમાણમાં નિશ્ચિત કરી છે. સ્વાભાવિક નિયમ પ્રમાણે ગુણ કિંવા શક્તિનો સદ્‌ભાવ વયને અનુસરતો હોય છે અને વ્યવહારમાં બહુધા તેવું જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેથી વયને આધારે કર્તવ્યક્રમની ઘટના કરવામાં આવી છે; પરન્તુ એટલું ભૂલી જવું જોઈએ નહિ કે વય અને ગુણમાં 'ગુણ' પ્રધાન છે, તેથી કર્તવ્યક્રમની ઘટનામાં 'ગુણ' ને અનુસરતો ફેરફાર કરવામાં કશો બાધ નથી. આ સંસારમાં ઘણા જીવો પૂર્વ જન્મના ઉચ્ચ સંસ્કારોથી આવૃત્ત થઈને જન્મ લે છે.* બાલ્ય કિંવા

---

* પૂર્વ ભવના સંસ્કારનું એક ચમત્કારિક દૃષ્ટાંત અત્ર આપવું અપ્રાસંગિક લેખાશે નહિ. કલકત્તાનિવાસી બાબુ વસન્તકુમાર ચેટર્જીનો બાળક પુત્ર મદનમોહન ચેટર્જી છે. વસન્તકુમાર સંગીત વિદ્યા ઉપર અત્યંત પ્રેમ ધરાવે છે. એકવાર વસન્તકુમારે જોયું કે પોતાનો બાળક પુત્ર મદન એકાન્ત આનંદપૂર્વક ગાઈ રહ્યો છે! તાલ અને સૂરની મીંડાશ પ્રમાણે તે પોતાના સ્વરને ધીમો-ઉતાવળો કરીને તાન પલટા પ્રમાણે તે બાળક ગાતો હતો! આ તમાશો જોઈને તેના

તરણાવસ્થામાં પરાર્થોપજીવી અને ત્યાગી તરીકે જીવન ગાળતા ઉચ્ચાત્માઓનો આ જગતમાં કેવળ અસદ્‌ભાવ નથી. પૂર્વ સંસ્કારના બળે કરીને કોઈ તેવા આત્માઓમાં લઘુ વયે શક્તિવિકાસ માલૂમ પડે તો તે શક્તિ અર્થાત્ ગુણને અનુસરતાં કર્તવ્યો બજાવવામાં કશો બાધ નથી—ક્રમની ઘટના ત્યાં અંતરાયભૂત થઇ શકે નહિ, કારણકે તેવા આત્માઓ વયની અપેક્ષાએ ભલે પ્રથમ કિંવા દ્વિતીય અવસ્થામાં હોય, તથાપિ ગુણ કિંવા શક્તિની અપેક્ષાએ તેઓ તૃતીય કે ચતુર્થ અવસ્થાને પાત્ર હોઈ શકે છે; અને ક્રમઘટનામાં વયગણના ગૌણ છે તથા ગુણગણના પ્રધાન છે એવું આગળ જણાવવામાં આવી ગયું છે.

શંકા—ક્રમઘટના જ્યારે ગુણ અને શક્તિને પ્રધાનપણે અનુસરે છે અને વયને ગૌણ રીતે અનુસરે છે, તો કોઇ તૃતીય કે ચતુર્થ અવસ્થાવાળો પુરુષ વિષયલાલસાથી કેવળ મુક્ત ન થયો હોય તે તે અવસ્થાઓમાં પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રચ્યો પચ્યો રહે, તો તેણે પોતાનું કર્તવ્ય ઉચિત રીતે બજાવ્યું લેખાય કે નહિ ?

સમાધાન—ના. મીસીસ એની બીસાંટ કહે છે કે પ્રત્યેક મનુષ્ય ઉન્નતિપથગામી છે એટલે કે મનુષ્યનો આત્મા પ્રત્યેક ક્ષણે ઉન્નતઅવસ્થામાં આવતો જાય છે, અને એ ખરૂં છે કે મનુષ્યત્વનું જે ઉચ્ચ લક્ષ્યબિંદુ છે તે સ્થળે પહોંચવાને મનુષ્યે ઉન્નતિપથગામી થવું એ જ કર્તવ્ય છે. ઉન્નતિપથગામી થવાને બદલે અધઃપતિત થવું તે મનુષ્યત્વને અફળ કરનારૂં છે, બલકે આત્મવિઘાતક છે. તેટલા માટે પ્રથમ કે દ્વિતીય અવસ્થામાં શક્તિ

પિતાને આશ્ચર્ય થયું. તેની પરીક્ષા લેવાને પિતાએ હાર્મોનિયમ બજાવવા માંડયું અને મદને હાર્મોનિયમને બરાબર રીતે અનુસરીને ગાયું ! તાલ સ્વરમાં જરા પણ ભૂલ નહોતી ! આ વખતે મદનની ઉમર માત્ર બે વર્ષ અને નવ માસની હતી !! જ્યારે તે ચાર વર્ષનો થયો ત્યારે તેણે અલીપુરના જોઇંટ મેજીસ્ટ્રેટને ત્યાં એવું સુરીલું ગાયન ગાયું હતું. તે સાંભળનારાઓનો નિશ્ચય થયો હતો કે તેવું ગાયન દશ કે પંદર વર્ષના અભ્યાસી ગાયકો પણ ગાઈ શકે નહિ !! પૂર્વજન્મના સંસ્કારબળે કરીને વયની ગણના કેવીરીતે તિરોભૂત થાય છે અને ગુણની ગણના પ્રધાનપદ પામે છે તેનું આ એક સામાન્ય દૃષ્ટાંત જ છે.

વા ગુણના સદ્‌ભાવે કરીને તૃતીય કિંવા ચતુર્થ અવસ્થાનાં કર્તવ્યો કરવાં તે ઉચિત છે, બાધક નથી; પરન્તુ તૃતીય તથા ચતુર્થ અવસ્થામાં દ્વિતીય અવસ્થાનાં કર્મોમાં પડયાં રહેવું એ આત્માને પતિત કરનારૂં હોઇ અનુચિત છે. આત્માને ઉન્નત દશામાં આણવાને ક્રમોલ્લંઘન કરવામાં બાધ નથી પરન્તુ ક્રમોલ્લંઘનનો દોષ વ્હોરીને આત્માને અધઃપતિત કરવો એ તો દ્વિગુણ દોષ છે. આ કારણથી આ શ્લોકમાં उत्तरमलं શબ્દવડે ક્રમોલ્લંઘનની પણ ગ્રંથકારે મર્યાદા બાંધી આપી છે. તે શબ્દનો સ્પષ્ટાર્થ એ પ્રતીત થાય છે કે ત્યાગાદિ ઉચ્ચ કર્તવ્યો બજાવવાને વયના ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરવાની જરૂર પડે તો તેવી રીતે ઉન્નત થવા માટે કરવું, અને તેમાં બાધ નથી. (૧૬)

[ક્રમાનુસારે કર્તવ્ય નહિ બજાવનારા એટલે કે એ ક્રમઘટનાને અપવાદરૂપ ભાસતા મનુષ્યો સંબંધી વાચકની શંકાનું પુનઃ સમાધાન કરવાને ગ્રંથકાર કહે છેઃ]

कर्तव्यविशेषाणां परस्परं सहचारासहचारौ । १७ ॥

पूर्वंपूर्वमथोत्तरोत्तरविधौ संलीयते कुत्रचि-
त्पुंसः शक्त्यनुसारतः क्वचिदपि प्राधान्यतस्तिष्ठति ॥
क्वाप्येतानि समाश्रयन्ति समतां वैपम्यकोटिं क्वचि-
त्कालाद्देशवशाच्च वस्तुवशतः कार्येषु सर्वः क्रमः ॥

ચારે કર્તવ્ય અલગ અલગ જ રહે છે કે ક્યાંય તેમનો સહચાર થાય છે?

ભાવાર્થ અને વિવેચન—દરેક માણસને શક્તિ અને સંયોગો એક-સરખા પ્રાપ્ત થતા નથી. વિલક્ષણ સંયોગોને લીધે કોઇનામાં એવી શક્તિ હોય કે એક અવસ્થાનું એક કર્તવ્ય પસાર કરી બીજા કર્તવ્યની હદમાં પ્રવેશ કરી શકે, અને બીજા કર્તવ્યને છોડયા પછી જ ત્રીજા કર્તવ્યને સ્વીકારી શકે. તેની અપેક્ષાએ તો પૂર્વકર્તવ્ય ઉત્તરોત્તર કર્તવ્યમાં પર્યવસાન પામે છે. કોઇ પુરૂષમાં વળી અમુક પ્રકારનું જ બળ હોવાથી જીંદગીના છેડા સુધી અમુક અમુક સ્વાભીષ્ટ કર્તવ્ય જ સ્વીકારવામાં આવે છે. તેની અપે-

ક્ષાએ અમુક એકેક કર્ત્તવ્ય જ પ્રાધાન્ય ભાવે રહે છે. કોઇનામાં વિશેષ શક્તિના પ્રભાવથી એક અવસ્થામાં પણ એકથી વધારે કર્ત્તવ્ય સમાનાધિકરણ્યથી સાથે સાથે રહે છે, અને કોઇ ઠેકાણે તે કર્ત્તવ્યો વિપ-ર્યયપણે રહે છે. એટલે કર્ત્તવ્યોની પરસ્પર સમાનતા અને વિષમતા, સહચાર અને અસહચાર, ક્રમ અને ઉત્ક્રમ એ બધાનો આધાર પુરૂષની શક્તિ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ વગેરે પ્રાપ્ત થયેલા સંયોગો ઉપર છે. જગતમાં આ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારે જીવન ગાળતાં મનુષ્યોનાં દૃષ્ટાંતો જોવામાં આવે છે, પરન્તુ મુખ્ય નિયમ અથવા ક્રમઘટનાની અપેક્ષાએ એ પ્રકારનાં જીવન અપવાદરૂપ જ લેખાવાં જોઇએ. આ અપવાદરૂપ જીવનમાંએ કેટલાંક જીવન કર્ત્તવ્ય બજાવવામાં સફળ થતાં હોય અને કેટલાંક જીવન અફળ પણ જાય ખરાં; પરંતુ મુખ્યત્વે કરીને નિયમાનુસાર વ્યતીત થતાં જીવન તો અફળ જવાનો સંભવ જ નથી.

અત્ર આ બાબતને લગતાં એકાદ બે દૃષ્ટાન્તો ઠીક ઉપયોગી થઇ પડશે. બુદ્ધે પ્રથમાવસ્થા તો યથાયોગ્ય વિદ્યાભ્યાસમાં વ્યતીત કરી હતી, અને દ્વિતીય અવસ્થામાં ગૃહસ્થાશ્રમ પણ શરૂ કર્યો હતો. આ ગૃહસ્થાશ્રમની બીજી અવસ્થામાં જ તે પરહિત કરવાની ત્રીજી અવસ્થાનું કર્ત્તવ્ય પણ બજાવ્યે જતો હતો. કોઈ દુઃખી મનુષ્યને જોઇને તેને દુઃખમુક્ત કરવો, કોઇ દીન વિદ્યાર્થીને વિદ્યાદાનને અર્થે ધનદાન કરવું ઇત્યાદિ પરહિતનાં કાર્યોમાં તે એ અવસ્થામાં પણ નિમગ્ન રહેતો હતો. એવામાં એકાએક વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનના પ્રાબલ્યથી બીજી અવસ્થામાં જ તેણે ચોથી અવસ્થાનું કર્ત્તવ્ય આદર્યું! તેણે પોતાની પત્ની યશોધરાનો, બાળક પુત્રનો અને વૃદ્ધ માતાપિતાનો એકાએક ત્યાગ કર્યો અને વનવાસી થઈ સ્થળે સ્થળે જીવહિંસાપૂર્ણ યજ્ઞયાગાદિની વ્યર્થતાનો ઉપદેશ કરવા માંડયો. યુવાવસ્થામાં એક પૂરા સંન્યાસી તરીકે તેણે જીવન ગાળવા માંડયું તેમાં તેની શક્તિ, કાળ અને સંયોગો જ કારણીભૂત હતાં; ત્યાં વયની ક્રમઘટના પ્રમાણે કર્ત્તવ્યની ક્રમઘટના નિરર્થક હતી. બીજું એક દૃષ્ટાંત સુપ્રસિદ્ધ દેશભક્ત *દાદાભાઈ નવરોજીનું છે. તેમણે વિદ્યાર્થીજીવન પૂર્ણ કર્યા પછી ગૃહસ્થાશ્રમ* આરંભ્યો હતો, પરન્તુ વિદ્યાર્થીજીવનમાં જ ત્રીજી અવસ્થાના કર્ત્તવ્યની

શરૂઆત કરી હતી અને બીજી અવસ્થામાં તો તેમણે ખરેખરૂં પરહિતાર્થી જીવન જ ગાળવા માંડયું હતું ! સ્વદેશબંધુઓની આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિ સુધારવાના હેતુથી સ્વતંત્ર વર્તમાનપત્ર બહાર પાડવાનું, સરકારના કાન સુધી પ્રજા અવાજ લેઇ જવાને મથન કરવાનું, હિંદના લોકોના હિતને અર્થે ઇંગ્લાંડમાં રહીને લડત ચલાવવાનું અને એ રીતે સર્વ પ્રકારનું પરહિતાર્થી જીવન કે જે વસ્તુતઃ ત્રીજી અવસ્થાનું કર્ત્તવ્ય છે તે પ્રમાણે બીજી અવસ્થામાં જ ચાલુ કર્યું હતું, અને તેના બીજાંકુર તો પહેલી અવસ્થામાં જ ફૂટી નીકળ્યા હતા. આવી રીતે બીજી અને ત્રીજી અવસ્થાનો કાળ ત્રીજી અવસ્થાના કર્ત્તવ્યમાં જ વ્યતીત કર્યા પછી આજે એ મહાત્મા ચોથી અવસ્થા ભોગવે છે, છતાં લોકહિતનો દીપક તો તેમના હૃદયમાં જ્વલંત બળ્યાં કરે છે. (૧૭)

चतुर्थ परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યની ઇચ્છાનું નિવાસક્ષેત્રઃ ચિદ્‌વૃત્તિ.

[હવે કર્ત્તવ્ય બજાવવાની ઇચ્છાને નિવાસ કરવાયોગ્ય હૃદયક્ષેત્રમાં કેટલી ...વી જોઇએ તેનું કથન કરવામાં આવે છે.]

कर्त्तव्यक्षेत्रम् । १८ ॥

त्काला- सहिष्णुते सरलता सन्तोपसत्याग्रहौ ।
चारे
ल्यः कषायविजयः प्रोत्साहनं मानसम् ॥
भावार्थ उदारता च समता न्याये परार्थे रति-
सरखा प्राप्त थता
टोय के એક અવસ્થા रन्ति हृदये तत्रैव मानुष्यकम्* ॥
પ્રવેશ કરી શકે, અને બ્યને યોગ્ય ક્ષેત્ર કયું ?
કારી શકે. તેની અપેક્ષા...બતમાં પણ અધીરા ન બનતાં ધીરજ રાખવી,
પામે છે. કોઇ પુરૂષમાં વળી
સુધી અમુક અમુક સ્વાભાવિ

* ५ । १ । १३२ ॥ मनुष्यत्वमित्यर्थः । मव-

ધર્મ અને પરમાર્થના કાર્યમાં નિડર થઇ આગળ વધવાને રાશતન રાખવું, દુઃખ અને કષ્ટની સામે થઇ હિંમતથી તે સહન કરવાની શક્તિ ધારણ કરવી, મનમાં સરલતા અને સંતોષવૃત્તિ રાખવી, પ્રાણ જતાંસુધી પણ સત્યને વળગી રહી સત્યાગ્રહી થવું, લાંબી લાંબી વ્યર્થ ઇચ્છાઓ ઉપર દબાણ રાખવું, ક્રોધ, મદ, માન, લોભ વગેરે પ્રચંડ પ્રકૃતિઓને અંકુશમાં રાખી તેના ઉપર વિજય મેળવવો, મનમાં ઉત્સાહ અને હિંમત રાખવી, ઇન્દ્રિયોને કાબૂમાં રાખી વિષયવિલાસના વેગમાં તણાવું નહિ, શાન્તિ અને સ્વાસ્થ્યને ગુમાવવાં નહિ, સંપત્તિ અને સાધનોના પ્રમાણમાં ઉદારતા રાખવી, અને ન્યાયવિશિષ્ટ પરમાર્થના માર્ગમાં પ્રેમ રાખવો. આ ઉપર બતાવેલ સદ્ગુણો જે હૃદયમાં હંમેશ સ્ફુરાયમાન રહે છે, ત્યાં જ મનુષ્યપણું–માનવતત્ત્વ રહેલું છે.(૧૮)

વિવેચન—પૃથક્ પૃથક્ અવસ્થાઓનાં પૃથક્ પૃથક્ કર્તવ્યો બજાવ-વાને કેવો માણસ અધિકારી લેખાય, તેની વિસ્તૃત વિવેચના આગળ કરી જવામાં આવી છે. ક્રમે ક્રમે પ્રત્યેક અવસ્થા આવી પહોંચતાં ક્રમે ક્રમે કેવો ઉચ્ચતર અધિકાર મનુષ્યમાં આવવો જોઇએ તે સઘળું એ વિવેચનામાં કહેવાઈ ગયું છે, પરન્તુ અત્ર સર્વ અવસ્થાઓ અને સર્વ પ્રસંગોમાં મનુષ્યમાં કેવા પ્રકારનો એક સામાન્ય અધિકાર હોવો જોઇએ તે કહેવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યેક અવસ્થાનું એક મુખ્ય કર્તવ્ય તો હોય છે જ, પરન્તુ પ્રતિદિવસે અને પ્રતિઘટિકાએ મુખ્ય કર્તવ્યનાં જૂદાં જૂદાં અંગો સંબંધી વિચાર કરવાનું તેમજ કાર્ય કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. મુખ્ય કર્તવ્યની વિચારણામાં તેમજ કર્તવ્યનાં અંગ ઉપાંગરૂપ નાનાં મોટાં કાર્યોની વિચારણામાં કેવો સામાન્ય અધિકાર હોવો જોઇએ ? એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉપસ્થિત થાય છે. એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગ્રંથકાર જણાવે છે કે તે સામાન્ય અધિકાર જેનું હૃદયરૂપી ક્ષેત્ર શુદ્ધ હોય તેને જ પ્રાપ્ત થાય છે. હૃદયરૂપી ક્ષેત્ર શુદ્ધ કોનું કહેવાય ? મનુષ્યનું. પુનઃ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે મનુષ્ય કોણ ? પાંચ ઇન્દ્રિયો જેને હોય તે મનુષ્ય કહેવાતો હોય તો ગાય, ભેંસ વગેરેને પણ તે હોય છે. પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ હોવા માટે મનુષ્ય કહેવાતો હોય તો (પાશ્ચાત્ય વિદ્યાની શોધ પ્રમાણે) વાંદરાને પણ મનુષ્ય લેખવો જોઇએ કારણ કે વિજ્ઞાનવેત્તા ડાર્વિને શોધ કરી છે કે વાંદરાંઓમાંથી જ મનુષ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને

અત્યારે પણ વાંદરાંઓમાં બુદ્ધિના અંકુરો જણાય છે તેમજ તેનો વિકાસ પણ કરી શકાય છે. પરન્તુ વાનર એક મનુષ્ય નથી, તેનું કારણ શું? કારણ એ છે કે વાંદરો મનુષ્યત્વને ઉચિત સુખ્રુ વ્યવહાર કરી શકતો નથી. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે મનુષ્યત્વને ઉચિત સુખ્રુ–હિતકારી વ્યવહાર અને વિચાર કરી શકે તેજ મનુષ્ય કહેવાય છે. પ્રસિદ્ધ આંગ્લ કવિ અલેક્ઝાંડર પોપ કહે છે કે કુદરતે અગાધ ડહાપણનો ઉપયોગ કરવા માટે જ મનુષ્ય પ્રાણીની રચના કરી છે. આ અગાધ ડહાપણનો ઉચિત ઉપયોગ જો તે ન કરે, તો પછી તે મનુષ્ય નહિ કહેવાય, પરન્તુ પશુ કિંવા વાનર જ કહેવાય. આ પ્રમાણે મનુષ્યના હૃદયરૂપી ક્ષેત્રનો જ્યાં સદ્ભાવ હોય ત્યાં જ કર્તવ્યરૂપી પ્રમુખ બીજમાંથી કાર્યરૂપી મનોરમ વૃક્ષના અંકુરો ફૂટવાનો સંભવ છે. મનુષ્યહૃદયરૂપી ક્ષેત્રના ગુણોમાં ધૈર્ય, સહિષ્ણુતા, સરલતા, સંતોષ, આગ્રહપૂર્વક સત્યવાદિત્વ, નિર્લોભ, ક્રોધ–માન–લોભ–મોહ–મદ–મત્સરરૂપી ષડ્રિપુઓ ઉપર વિજય, માનસિક ઉત્સાહ, શાન્તિ, દાન્તિ, ઉદારતા, સમતા, ન્યાયપ્રિયતા, પરોપકારવૃત્તિ ઇત્યાદિની ગણના જ થતી ઘટિત છે. એ ગુણો જે હૃદયમાં ન હોય તે હૃદયમાં કર્તવ્ય–કાર્ય સંબંધી કોઇ પણ પ્રકારની સફળતાના અંકુરો ફૂટવાનો સંભવ જ નથી. (૧૮)

[આકૃતિમાં મનુષ્ય પરન્તુ વૃત્તિમાં અમનુષ્ય એવાં પ્રાણીઓનાં હૃદયક્ષેત્રો કર્તવ્યને માટે શું જીવનભર નિરૂપયોગી જ રહેવાનાં? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર નિમ્ન શ્લોકમાં આપવામાં આવે છે.]

क्षेत्रविशुद्धिः । १९ ॥

मानुष्यं हि निरुक्तलक्षणयुतं क्षेत्रं प्रधानं मतं ।
कर्तव्याख्यतरुप्ररोहणविधेर्योग्यं सतां सम्मतम् ॥
स्याच्चेद्दोषतृणोपलाद्युपहतं शोध्यं तदा तत्पुरः ।
नो चेन्निष्फलतामुपैति सकलो तद्रोपणादिश्रमः ॥

ક્ષેત્રની શુદ્ધિ.

ભાવાર્થ—ઉપર બતાવેલ લક્ષણયુક્ત જે મનુષ્યત્વ–માનવપણું તે

કર્તવ્યનું પ્રધાન ક્ષેત્ર છે. કર્તવ્યરૂપ વૃક્ષનાં બીજ વાવવાની તે જ ઉત્તમ ભૂમિકા છે, એમ સત્પુરૂષો અનુભવપૂર્વક કહી ગયા છે. જો તે ભૂમિ દુરાચાર, દુરાગ્રહ, દુર્મતિરૂપ કાંકરા પત્થર અને તરણાં વગેરેથી અશુદ્ધ થયેલી હોય તો પ્રથમ પ્રયત્ન કરી તે ભૂમિને શુદ્ધ બનાવવી જોઇએ, નહિતો તેની અંદર વાવેલ બીજ અને કરવામાં આવેલ શ્રમ બંને નિષ્ફળ જાય છે. માટે પ્રથમ ક્ષેત્ર વિશુદ્ધ કરવું જોઇએ. (૧૯)

વિવેચન—પૂર્વોક્ત શ્લોકમાં સૂચવવામાં આવેલા ગુણોથી યુક્ત જે હૃદય ન હોય–અર્થાત્ જે વ્યક્તિમાં માનુષ્ય ન હોય, માનુષ્યના ગુણો ન હોય, તે વ્યક્તિનુ હૃદય કર્તવ્યરૂપી વૃક્ષના બીજને માટે અનુકૂળ ક્ષેત્ર લેખાતું નથી. સામાન્યતઃ આપણે જોઇએ છીએ કે જે ભોંય રેતાળ, ક્ષારયુક્ત કે કાંકરાવાળી હોય છે તેમાં નાંખવામાં આવેલું બીજ બળી જાય છે, તે બીજના ગર્ભમાં મોટું વૃક્ષ અને સુંદર ફળો અદશ્યરૂપે સમાએલા હોવા છતાં તે બીજ તે ક્ષેત્રમાં ઉછરી શકતું નથી; તેવી જ રીતે જે હૃદયભૂમિમાં અનેક દોષરૂપ રેતી, ક્ષાર, તણખલાં કે કાંકરા રહેલા હોય તે ભૂમિમાં કર્તવ્યવૃક્ષનું બીજ દગ્ધ થઈ જાય છે, તેના અંકુરો ફૂટી શકતા નથી. પરન્તુ તે અશુદ્ધ ભૂમિમાં તેવો જ કુદરતી ગુણ છે માટે તેમાં બીજ વાવવાનો યત્ન જ ન કરવો એમ માની બેસી નિરૂદ્યમી રહેવું જોઇએ નહિ. તે ભૂમિમાં જે દોષો હોય તે દૂર કરવામાં આવે અને વારિસિંચનથી તેને રસબસ કરવામાં આવે તો તે જ ભૂમિ શુદ્ધ થઇ શકે છે. જો અશુદ્ધ ભૂમિમાંથી પણ ઉત્તમ ફળો પ્રાપ્ત કરવાની આપણે અભિલાષા રાખતા હોઇએ, તો તેને શુદ્ધ કરવાનો યત્ન પણ કરવો જ જોઇએ. ક્ષેત્રને વિશુદ્ધ કર્યા વિના બીજને બળી જતું જોઇને ઘણાએ સંસારક્ષેત્રના માલેક ખેડુતો નિરાશ બનીને બેસી રહે છે અને કહે છે કે "શું કરૂં ભાઇ? મારા ખેતરની ભો સારી નથી!" પરન્તુ તેમની મોટી ભૂલ જ એ છે કે તેઓ નિરૂદ્યમી બેસી રહે છે અને ભોં સારી કરવાને જરા પણ ઉદ્યમ કર્યા વિના પોતાના સંચિત કર્મ ઉપર રોદણાં રડીને બેસી રહે છે?

न दैवमिति संचिन्त्य त्यजेदुद्योगमात्मनः ।
अनुद्यमेन कस्तैलं तिलेभ्यः प्राप्तुमर्हति ॥

અર્થાત્—જેમ દૈવમાં હશે તેમ થશે એમ ધારીને પોતાનો ઉદ્યોગ છોડી દેવો જોઇએ નહિ, કારણકે તલમાં તેલ હોવા છતાં પણ તે ઉદ્યોગ—કર્યા વિના નિકળતું નથી.

પ્રશ્ન—ત્યારે હૃદયક્ષેત્રમાં કર્તવ્યરૂપ વૃક્ષના સદિચ્છાંકુરો ફૂટી નીકળે તેટલા સારૂ, જો ક્ષેત્ર અશુદ્ધ હોય તો, તેને વિશુદ્ધ કેવી રીતે કરવું ? તેમ કરવાને કયા પ્રકારનો અને કઈ પદ્ધતિપુરઃસર ઉદ્યમ સેવવો ?

ઉત્તર—સર્વદા અને સર્વથા ચિદ્‌વૃત્તિનું શુભ વિચારોથી પોષણ કરવું, એ જ હૃદયવિશુદ્ધિ કરવાનો પ્રમુખ ઉદ્યોગ છે. ચિદ્‌વૃત્તિ એટલે શું, શુભ વિચારોના પોષણથી તેના ઉપર કેવી અને કયે પ્રકારે અસર થાય છે, ઇચ્છાંકુરનો પ્રાદુર્ભાવ કેવી રીતે થાય છે, એ સઘળું ક્રમાનુસાર રીતે ગ્રંથકાર હવે દર્શાવે છે. (૧૯)

कर्त्तव्यावस्थाः । २० ॥

इच्छायां प्रथमं निमित्तवशतः कर्त्तव्यमुत्पद्यते ।
तत्र प्राप्य बलं प्रवृत्तिपदवीमारोहति प्रायशः ॥
अभ्यासेन चिरं प्रवृद्धबलतः स्थैर्यं समालम्बते ।
निष्ठामेति ततः क्रमेण परमां पूर्णे तदर्हे बले ॥

કર્તવ્યની અવસ્થાઓ.

ભાવાર્થ—જ્યારે માણસને સારાં નિમિત્તો મળે છે ત્યારે કર્તવ્ય વિષે મનમાં ખ્યાલ આવે છે, અને સંયોગો અનુકૂળ બનાવી તે કર્તવ્ય કરૂં એમ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કર્તવ્ય પ્રથમ ઇચ્છારૂપે પ્રકટ થાય છે, તે કર્તવ્યની પહેલી અવસ્થા. ઇચ્છા થયા પછી તદનુકૂલ પોતાના અને પરના વિચારોનું બળ મળે છે; તે બળથી પ્રતિકૂળ વિચારોને દૂર હઠાવી ... વિષે પ્રવૃત્તિ કરે છે; આ કર્તવ્યની બીજી અવસ્થા. પ્રવૃત્તિ કરતાં કરતાં અભ્યાસ અને અનુભવથી માર્ગની મુશ્કેલીઓ દૂર થાય છે. અનુકૂળતાની સાથે શક્તિમાં પણ વધારો થાય છે એટલે કર્તવ્યવિષયક પ્રવૃત્તિમાં સ્થિરતા

જામે છે; આ કર્તવ્યની ત્રીજી અવસ્થા. તે કર્તવ્ય પરિપૂર્ણ બજાવવા જેટલું બળ પ્રાપ્ત થાય અને ગમે તેવા સંયોગોમાં તેથી ચલિત ન થવાય, તેવી દઢતા થાય, નિરૂક્ત દઢતા અને શક્તિથી કર્તવ્યવિષયક પૂરેપૂરી સિદ્ધિ થાય, તે કર્તવ્યની ચોથી અવસ્થા જાણવી. (૨૦)

વિવેચન—ચિત્તની સ્થિતિ બે પ્રકારની હોય છે. સમાહિત અને વ્યુત્થિત. સમાહિત સ્થિતિમાં વૈરાગ્યના વિચારો આવે છે અને વ્યુત્થિત સ્થિતિમાં પ્રવૃત્તિજનક વિચારો સ્ફુરે છે. જે વખતે ચિત્ત આ સમાહિત અથવા વ્યુત્થિત સ્થિતિમાં હોય છે, ત્યારે ઉભયમાંથી કોઈ એક પ્રકારનું કર્તવ્ય ચિત્તમાં સ્વયંભૂ રીતે ઉદ્‌ભુત થાય છે. કર્તવ્ય સંબંધી આ સ્વયંભૂ ઇચ્છા એ જ કર્તવ્યની પ્રથમ અવસ્થા છે. ભૂમિમાં વાવેલું બીજ જેવી રીતે સ્થૂળ દૃષ્ટિથી અદૃશ્ય છે કારણકે તે ભૂમિમાં દટાએલું છે અને બીજના પ્રતીતિજનક અંકુરો ભૂમિનું પેટ ચીરીને બહાર નીકળ્યા હોતા નથી; તેવી રીતે પ્રથમાવસ્થામાં રહેલું કર્તવ્ય અન્ય કોઇના જોવામાં—જાણવામાં આવતું નથી કારણકે તે ઇચ્છાની મર્યાદામાં જ રહેલું હોય છે. ભૂમિમાં વાવેલું બીજ જળસિંચનથી અંકુરોના રૂપમાં ફૂટી નીકળે છે અને જીવનવ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત થાય છે ત્યારે તે સ્થૂળ દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવે છે, તેવી રીતે કર્તવ્યની ઇચ્છારૂપી બીજ દીર્ઘ વિચારણારૂપ જળસિંચનને પરિણામે પ્રવૃત્તિરૂપે બહાર અંકુરિત થાય છે ત્યારે તેને બીજાઓ જોઈ શકે છે. બીજ અને વૃક્ષની પેઠે કર્તવ્યની આ બીજી અવસ્થા છે. આ બીજી અવસ્થામાં કર્તવ્ય બીજને સ્વ તથા પર સાહાય્યથી બળ પ્રાપ્ત થાય છે. બીજમાં પોતામાં જે કાંઇ ગુપ્ત સામર્થ્ય રહેલું હોય છે તેને જળસિંચનરૂપ પૂરના વિચારોની અનુમતિથી વિશેષ બળ મળે છે અને એ રીતે એકત્ર બળની પ્રાપ્તિ થતાં તે ભૂમિના પેટને ચીરીને બહાર ફૂટી નીકળે છે. વિચારોનું આટલું બળ પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કર્તવ્ય જોઇએ તેટલી બળવાન્ સ્થિતિને પામી શક્યું લેખાતું નથી, કારણકે નાના અંકુરવાળા રોપાઓને નાશ પામવાનો અનેક પ્રકારનો ભય પ્રાપ્ત થાય છે. આ ભયો આંતર્ અને બાહ્ય ઉભય પ્રકારના હોય છે. છોડવામાં પોતામાં કાંઇ રોગ ઉત્પન્ન થવાથી

અર્થાત્—જેમ દૈવમાં હશે તેમ થશે એમ ધારીને પોતાનો ઉદ્યોગ છોડી દેવો જોઇએ નહિ, કારણકે તલમાં તેલ હોવા છતાં પણ તે ઉદ્યોગ— કર્યા વિના નિકળતું નથી.

પ્રશ્ન—ત્યારે હૃદયક્ષેત્રમાં કર્ત્તવ્યરૂપ વૃક્ષના સદિચ્છાંકુરો ફૂટી નીકળે તેટલા સારૂ, જો ક્ષેત્ર અશુદ્ધ હોય તો, તેને વિશુદ્ધ કેવી રીતે કરવું ? તેમ કરવાને કયા પ્રકારનો અને કઈ પદ્ધતિપુરઃસર ઉદ્યમ સેવવો ?

ઉત્તર—સર્વદા અને સર્વથા ચિદ્વૃત્તિનું શુભ વિચારોથી પોષણ કરવું, એ જ હૃદયવિશુદ્ધિ કરવાનો પ્રમુખ ઉદ્યોગ છે. ચિદ્વૃત્તિ એટલે શું, શુભ વિચારોના પોષણથી તેના ઉપર કેવી અને કયે પ્રકારે અસર થાય છે, ઇચ્છાંકુરનો પ્રાદુર્ભાવ કેવી રીતે થાય છે, એ મથળ.......ના --રીતે ગ્રંથ- કાર હવે દર્શાવે છે. (૧૯) ... ન મૂળમાંથી ઉખેડી શકતાં નથી. તેને જ ... પડતી નથી કારણકે તેનાં મૂળ એટલાં ઉંડાં હોય ... ત ઘણે દૂરથી મૂળીયાંવાટે ભૂમિનો રસ ચૂસીને પોતાનો જીવનવ્યાપ ચલાવી શકે છે. આ પ્રકારની દૃઢતા જામ્યા પછી વૃક્ષની કે કર્ત્તવ્યની જે અવર થાય છે ને અચલાવસ્થા છે અને તે તેની ચોથી અથવા છેલ્લી અવસ્થા અચલ અવસ્થાને પામેલું કર્ત્તવ્ય તેના સર્વ પ્રકારના ગુણોથી સંપન્ન હોય અને તેથી પૂર્ણાવસ્થાને પામેલું લેખાય છે. જેઓમાં આ પ્રકારની કર્ત્તવ્ય દ્ધિનો નિવાસ હોય છે તેઓ જ માનુષ્યને સફળ કરનારા લેખાય છે. (૨૦

[ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થએલી ઇચ્છારૂપ જે કર્ત્તવ્યની પ્રથમ અવસ્થા છે એ અ સ્થાની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ કર્ત્તવ્યનો સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે જન્મ એ પણ મહા દુર્લભ છે; કારણકે જેમ બીજ હોય તો જ વૃક્ષની સંભાવના ઘટે છે, તેમ જો કર્ત્તવ એ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે જન્મ થયો હોય તો જ પશ્ચાત્ તેની દ્વિતીય, તૃતીય અને ચતુર્થ અર્ચળાવસ્થા સંભવે છે. હવે કર્ત્તવ્યની આ મહાદુર્લભ પ્રથમાવસ્થાનો કઇ રીતે થાય છે તેનું સૂચન વિસ્તાર સાથે કરવામાં આવે છે:]

कर्त्तव्यानियामिकाचिद्वृत्तिः । २१ ॥

शुद्धान्तःकरणोत्थिताध्यवसितिर्या चेतनालक्षिता सद्बुद्ध्याह्वयतां गता च सदसन्मार्गस्य निर्देशिः

दुष्कृत्ये कुपिता निषेधयति सा सङ्कोचवृत्त्या पुनः ॥
स्यात्स्पष्टा यदि चेतना शुभतरा चित्तस्य शान्तिस्तथा ।
ज्ञायेतेऽग्रत एव तत्र जनितौ कोपप्रसादौ तदा ॥

ચિદ્દવૃત્તિ આજ્ઞા નિષેધ કેવી રીતે કરે છે?

ભાવાર્થ અને વિવેચન—કરવામાં આવતું કાર્ય શુદ્ધ નિર્દોષ અને પરિણામે હિતકારક હોય તો નિરૂક્ત ચિદ્દવૃત્તિ પ્રફુલ્લિત ઊર્મિ રૂપે પ્રતીત થઇ કર્તવ્યનો નિર્દેશ કરે છે અર્થાત્ "આ કાર્ય કરવાલાયક છે માટે ખુશીથી કર" એમ અંદરખાને હુકમ કરે છે. પણ જો તે કાર્ય ભયંકર પરિણામ નિપજાવનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય, અને દુષ્ટ વૃત્તિથી પ્રેરાએલું દુષ્કૃત્ય હોય, તો તે ચિદ્દવૃત્તિ પ્રસન્ન થવાને બદલે કોપાયમાન થઈ, સંકુચિત બની ધિક્કાર યા તિરસ્કારરૂપે તે કાર્ય કરવાની મના કરે છે; જો કે કોપ અને પ્રસાદરૂપે ચિદ્દવૃત્તિની સ્ફુરણા થાય છે તો દરેક માણસને; પણ તે કોપ યા પ્રસાદ હુકમ અને નિષેધ જણાય છે તો તેને જ, કે જેમનું ચૈતન્ય કર્મના ઘટ્ટ આવરણના અપગમથી કંઇક નિર્મળ અને શુદ્ધ થયેલું છે અને ચિદ્દવૃત્તિ જેમની સ્થિર થયેલી છે. ચિદ્દવૃત્તિ એ અંતરનો ઉંડામાં ઉંડો ભાગ છે અને તેનો કોપ યા પ્રસાદ અન્ય કોઇ જાણી શકતું નથી. ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થએલા વિકારોની છાયા તો વદન ઉપર યા નેત્રોમાં પડેલી જણાય છે અને તે ઉપરથી અન્ય માણસ ચિત્તના વિકારોને વદનની રેખાઓ ઉપરથી કળી શકે છે; પરન્તુ ચિદ્દવૃત્તિના આજ્ઞા નિષેધને તો અન્ય કોઈ પણ સમજી શકતું નથી. જેવી રીતે જળની સપાટીની નીચે રહેલાં પુષ્પો ચીમળાય છે કે પ્રફુલ્લિત થાય છે એ કોઈ પણ નેત્રશક્તિ જાણી શકતી નથી, તેવી જ રીતે ચિદ્દવૃત્તિ સંકોચ પામીને નિષેધ કરે છે કે પ્રફુલ્લિત થઈને આદેશ કરે છે તેને કોઈ અન્ય મનુષ્ય સમજી શકતો નથી.

શંકા—જો ચિત્તના વિકારો વદનપરની રેખાઓ ઉપરથી કળી શકાય છે, તો ચિત્ત ઉપર આધિપત્ય ધરાવતી ચિદ્દવૃત્તિના નિષેધાદેશ પણ તે પ્રકારની વદનરેખાઓપરથી કેમ જાણી ન શકાય?

સમાધાન—ચિત્ત ઉપર ચિદ્દવૃત્તિનું આધિપત્ય હોવા છતાં સર્વદા અને સર્વથા ચિદ્દવૃત્તિની આજ્ઞાનો અમલ ચિત્ત કરતું નથી, તેથી ચિદ્દવૃત્તિના નિષેધાદેશની સ્પષ્ટ છાપ વદનરેખાઓમાં ઉતરતી નથી, પરન્તુ ચિત્તના વિકારોની છાપ જ ઉતરે છે. નિમ્ન શ્લોકના વિવેચનમાં તે વાત સ્પષ્ટતઃ સમજાશે. (૨૨)

स्फुरणासद्भावेपि कथं दुष्कृत्यप्रवृत्तिः । २३ ॥

संस्कारैरशुभैः कुबुद्धिजनकैः कर्माणुभिः सञ्चितै-
राक्रान्ता यदि चेतना मलहता व्याप्ता च जाड्येन वा।
चिद्वृत्तिस्फुरणा भवन्त्यपि भवेत्तेषां न धीगोचरो।
मन्दास्तेन मदोद्धताः प्रतिदिनं कर्तुं कुकृत्यं रताः ॥

દરેકને સ્ફુરણા થવા છતાં દુષ્કૃત્ય કેમ થાય છે?

ભાવાર્થ—પૂર્વનાં સંચિત કર્મના કેટલાએક એવા અશુભ પરમાણુઓ અથવા અશુભ સંસ્કારો હોય, કે જેથી સદ્દબુદ્ધિ દબાઈ જાય અને દુર્બુદ્ધિની પ્રબળતા થઇ જાય, તેવાં અશુભ કર્મોથી જેમની ચેતના દબાઇ ગઈ હોય અને તેની ચારે પાસ દુષ્ટ ચિંતનથી મલીનતા જામી ગઇ હોય અને જેમના અંતરમાં ચારે તરફ જડતા પ્રસરી રહી હોય તો તેવા પુરૂષોના અંતરપટમાં ચિદ્દવૃત્તિની સ્ફુરણા થવા છતાં પણ તે સ્ફુરણાની કોપ અને પ્રસાદરૂપ નિશાનીઓ તેમના જાણવામાં આવતી નથી, તેથી સુકાન વગરના વહાણની પેઠે આડી અવળી ગતિ કરતાં યા તો દુષ્કૃત્ય તરફ પગલાં ભરતાં તેમને કોઇ અટકાવનાર નથી તેથી સ્વચ્છંદપણે ઉદ્ધત થયેલા તે મંદ પુરૂષો તેમની ખાસ ઇચ્છા પ્રમાણે ગમે તે કુકૃત્ય કરવામાં તત્પર થાય છે. (૨૩)

વિવેચન—ચિદ્દવૃત્તિ તો હમેશાં આત્મહિતકાર માર્ગની જ પ્રેરણા કરે છે, છતાં બહુધા એવું જોવામાં આવે છે કે ચિત્ત સર્વદા શરીરની પાસે આત્મહિતકારક પ્રવૃત્તિ જ કરાવતું નથી. કોઇ વાર તે તેવી પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તો કોઇ વાર અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ પણ કરાવે છે. જ્યારે ચિત્ત શરીર અથવા તેનાં

અવયવોની પાસે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, ત્યારે તે ચિદ્વૃત્તિની પ્રેરણા અથવા અવાજની વિરૂદ્ધ કાર્ય કરે છે એમ સમજવું. સર્વ મનુષ્યોનાં ચિત્ત કાંઈ એકસરખાં હોતાં નથી. કેટલાંક ચિત્ત ચિદ્વૃત્તિની આજ્ઞાને અનુસરનારાં જ હોય છે અને તેવાં ચિત્તો શરીર પાસે અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરાવતાં નથી. પૂર્વનાં સંચિત કર્મોથી જેઓને અશુભ સંસ્કારોવાળું ચિત્ત પ્રાપ્ત થયું હોય છે તેઓના શરીરની પાસે તેમનાં ચિત્તો ચિદ્વૃત્તિના અવાજની દરકાર કર્યા વિના માત્ર બાહ્ય સંયોગોને વશવર્તી રહીને અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. બહુધા મનુષ્યનાં ચિત્ત બાહ્ય સંયોગોપર આધાર રાખનારાં જ હોવાથી ચિત્તને વિદ્વાનોએ એક દર્પણના જેવું કહ્યું છે. દર્પણમાં જેવી રીતે બહારની વસ્તુઓનાં પ્રતિબિંબ પડે છે તેવી જ રીતે ચિત્તમાં બાહ્ય દશ્યોનાં પ્રતિબિમ્બો પડે છે. ચિત્ત એક એવો ધાતુનો રસ છે કે જે તેને જે આકારમાં ઢાળીએ તે જ આકારમાં ઢળીને એક મૂર્તિરૂપ બની જાય. જેવી રીતે પ્રવાહી પાણીને એક વાડકીની અંદર ભરીએ તો તે પાણી વાડકીનો આકાર ધારણ કરે છે, તેવી જ રીતે ચિત્તને જે બાહ્ય સંયોગોના વાસણની અંદર ઢાળીએ અથવા રેડીએ તે સંયોગોના જેવો જ તેનો આકાર સત્વર બંધાઈ જાય છે. આ પ્રકારનું પ્રવાહી ચિત્ત શરીરની પાસે કેવી રીતે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તે હવે આપણે જોઈએ. કોઈ પણ બાહ્ય વસ્તુ દશ્ય કિંવા સંયોગની અસર ચિત્ત ઉપર થાય છે તે ઇંદ્રિયોદ્વારા થાય છે. પ્રથમ ઇંદ્રિયોને જ્ઞાન થાય છે. આંખ સારૂં નરસું દશ્ય જુએ છે, નાક સુગંધ વા દુર્ગંધને પિછાણે છે, ત્વચા કોઈ પણ વસ્તુના સ્પર્શગુણને જાણે છે. આ દશ્ય, ગંધ વા સ્પર્શાદિ ગુણને જાણનાર પ્રત્યેક ઇંદ્રિયમાં રહેલા જ્ઞાનતંતુઓ છે. બીજા તંતુઓ ઇંદ્રિયને થએલો અનુભવ ચિત્તસુધી પહોંચાડે છે. ઇંદ્રિયોમાંના જ્ઞાનતંતુઓને માત્ર ઇંદ્રિયના અનુભવનું જ જ્ઞાન થાય છે પરન્તુ તે જ્ઞાનને ચિત્ત સુધી પહોંચાડનાર તંતુઓને ગતિતંતુ કહેવામાં આવે છે. આ ઉભય પ્રકારના તંતુઓ શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં ફેલાએલા હોય છે. ચિત્તને ઇંદ્રિયના અનુભવનું જ્ઞાન થયા પછી ચિત્ત ક્રિયાતંતુઓદ્વારા શરીરને અમુક પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં યુક્ત થવાનું ફરમાન કરે છે અને શરીરને તે ફરમાનનો અમલ

કરવો પડે છે એ વખતે જો ચિત્તે ફરમાવેલી પ્રવૃત્તિ હિતાવહ હોય છે તો ચિદ્‌વૃત્તિ પોતાની પ્રફુલ્લિતતા દ્વારા તે પ્રવૃત્તિને અનુમોદે છે, પરન્તુ જો અહિતકારક હોય છે તો તે પોતાના સંકોચદ્વારા ઉક્ત પ્રવૃત્તિનો નિષેધ સૂચવે છે નિષેધનું સૂચન થયા છતાં ચિત્તની ઉપર જો બાહ્ય સંયોગોનું અને ઇંદ્રિયોનું વિશેષ દબાણ હોય છે તો ચિત્ત ચિદ્‌વૃત્તિના નિષેધસૂચનની દરકાર કર્યા વિના પોતાની પ્રવૃત્તિમાંથી પાછું હઠતું નથી ઇંદ્રિયનિગ્રહ અને ચિત્તનિરોધરૂપ યોગમાં તત્પર એવા યોગી જનો જ આની વસ્તુસ્થિતિમાં ચિદ્‌વૃત્તિની આજ્ઞાને અનુસરીને દેહને ઉચિત પ્રવૃત્તિમાંથી વારી શકે, પરન્તુ અશુભ કર્મના ઉદયવાળા આત્માઓને તે શક્તિ પ્રાપ્ત હોતી નથી અને બાહ્ય સંયોગોનું દબાણ તેઓની ઉપર વિશેષ થવાને લીધે ચિદ્‌વૃત્તિની શુભ પ્રેરણા છતાં ચિત્તની અને છેવટે શરીરની દુષ્કૃત્યમાં વિરોધ પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે ભ. કેશવલાલે પણ તેમ જ કહ્યું છે

દોડતો જતો હોય દડો દડાણો, રોક્યો ન રોકાય કદી પરાણે,
તેને વળી ઠોકર કોઈ મારો, તો કેમ તે બંધ પડે બિચારો?
એ રીતથી નીચ પદે જનારું, સદાય છે અંતર આ તમારું,
તેને વળી જો અનુકૂળ થાશો, તો ખેલમાં આખર ખોટ ખાશો!

ચિત્ત ઉપર વિજય મેળવવો એ અતિદુષ્કર છે ચિત્તમાં જે બુદ્ધિ ઇંદ્રિયોના જ્ઞાનદ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે તેને વશવર્તી ન રહેવું એ ખરેખરી પ્રબળતા છે પીરહો નામનો એક પાશ્ચાત્ય તત્ત્વદર્શી એવું દઢપણે માનતો કે " ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ કોઈ પણ પ્રકારની ઇચ્છા કે વાસનાના કરવાને શક્તિમાન્ છે જ નહિ પીરહો માનતો કે આ પ્રકારનો અભિપ્રાય ધારણ કરવો એટલું જ નહિ પરંતુ તદનુસાર વર્તન રાખવું એ જ ખરેખરી પ્રબળતા છે, એ જ આત્મસંયમ છે અને એ જ ઇન્દ્રિયનિગ્રહ છે આ માન્યતા પ્રમાણે તે પોતાના ઇન્દ્રિયનિગ્રહને ઉત્તેજિત રાખવા માટે અતિદુષ્કર વર્તન રાખતો અને પોતાના અભિપ્રાય તથા સિદ્ધાન્તનું પરિપાલન કરતો જો તે કોઈ પણ પ્રકારનું ભાષણ શરૂ કરતો, તો તેને સાંભળનાર માણસ ચાલ્યો ગયો હોય તોપણ તે પોતાનું ભાષણ અટકાવતો નહિ અને જરા પણ નિરાશ થયા વિના સ્વાભાવિક રીતે પોતાનું બોલવું પૂરું થાય ત્યાંસુધી

જ બોલતો અને પછી બંધ રહી જતો. જો તે રસ્તા ઉપર ચાલવા માંડતો, તો તે કોઈ પણ પ્રકારના વિઘ્નથી બ્હીને અટકી જતો નહિ. ખાડા ખાબોચીયાં, ગાડીઓની દોડાદોડ અને બીજી બધી મુસ્કેલીઓની સામે થઇને તે રસ્તાપર ચાલ્યો જતો. આવા પ્રકારનું તે પોતાનું વર્તન રાખતો તેનું કારણ એ હતું કે કોઈ પણ વસ્તુથી બ્હીવું કે તેનાથી દૂર રહેવું એ તેના પોતાના મત પ્રમાણે સ્વસિદ્ધાન્તોનો પરસ્પર વિરોધ દર્શાવનારું હતું, એટલું જ નહિ પણ તેનું પરિણામ એ આવતું કે ઇન્દ્રિયોમાંથી નિશ્ચય કે નિર્ણય કરવાની શક્તિ ચાલી જતી હતી. ડામ અને ઘા તે કોઇ વખતે એવી તો દૃઢતાથી સહન કરી રહેતો કે તે પોતાની આંખને મટકું મારવા કે મીંચાવા પણ દેતો. નહિ! આટલી હદ સુધી ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી શકે તેઓ ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિને નહિ અનુસરતાં ચિદ્વૃત્તિના આદેશને અનુસરી આત્મહિત સાધવાને સમર્થ બની શકે. (૨૩)

[શુભ વિચાર ક્યારે પ્રબળ નીવડે છે અને ચિદ્વૃત્તિ તે વિચારને ક્યારે ઉત્તેજે છે તે નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યું છે].

चिद्वृत्त्यधीनो विचारपरिणामः। २४ ॥

शुद्धाशुद्धनिमित्तसन्निधिवशाच्चित्ते विचारावुभौ ।
जायेते च शुभाशुभौ प्रतिपलं जागर्ति युद्धं तयोः ॥
तत्र स्याद्यदि चेतना बलवती शुद्धस्य नूनं जयो ।
नो चेन्मोहबलेऽशुभस्य विजयः शुद्धस्तु संलीयते ॥

ચિદ્વૃત્તિ અને શુભ વિચાર.

ભાવાર્થ—માણસનું મન નિમિત્ત પ્રવાહી છે. શુભ નિમિત્તનું સાન્નિધ્ય થાય છે તો મનમાં શુભ વિચારો આવે છે, અને અશુદ્ધ નિમિત્તના યોગમાં અશુભ વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે. શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બંને નિમિત્ત ઉપસ્થિત થાય તો શુભ અને અશુભ બંને પ્રકારના વિકારો મનમાં ઊભા થાય છે, ત્યારે દરેક ક્ષણે તે બંને વિચારોની પરસ્પર લડાઇ ચાલે છે. આ વખતે

જો ચેતનાનું બળ હોય અને ચિદ્‌વૃત્તિની સ્ફુરણાનો પડઘો વિચારના પ્રવાહ તરફ પડતો હોય, તો નક્કી શુભ વિચારનો જય થાય છે, અને અશુદ્ધ વિચાર દબાઇ જાય છે, એટલે સુકૃત્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય; પણ જો આ વખતે ચેતનાશક્તિને બદલે મોહનીય આદિ કર્મપ્રકૃતિઓનું વધારે બળ હોય, અને તેની ધમાધમીમાં સ્ફુરણાનો પડઘો લીન થઇ જતો હોય, તો અશુભ વિચારનો વિજય થાય છે, અને શુભ વિચાર લય પામી જાય છે; એટલે દુષ્કૃત્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. (૨૪)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવાઈ ગયું કે ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયોના જ્ઞાનદ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે અને તેને વશવર્તી ન રહેવું એ ખરેખરી પ્રબળતા છે. ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતી એ બુદ્ધિ વા વિચારપ્રણાલી બાહ્ય શુભ વા અશુભ નિમિત્તો વા સંયોગો ઉપર આધાર રાખે છે કારણકે ચિત્ત ઇન્દ્રિયોદ્વારા તેમાંથી જ પોતાની તત્સામયિક પ્રવૃત્તિના પ્રકારનો નિર્ણય કરે છે. આ વખતે જો શુભ નિમિત્તો નિકટ વર્તતા હોય તો ચિત્તમાં શુભ વિચારપ્રણાલીનો જન્મ થાય છે અને અશુભ સંયોગોનું પરિભ્રમણ થતું હોય તો અશુભ બુદ્ધિ વા તરંગોનો ચિત્તમાં ઉદ્ભવ થાય છે; જો ઉભય પ્રકારના સંયોગો પ્રાપ્ત થયા હોય તો શુભાશુભ ઉભય પ્રકારના વિચારોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. જે વખતે ...ભ અથવા શુભાશુભ પ્રકારના વિચારપ્રવાહમાં ચિત્ત ખેંચાઈ જતું હોય, ... વખતે ચિદ્‌વૃત્તિનો શુભવિચારસૂચક અવાજ બહાર પડે છે અને ચિત્ત તથા ચિદ્‌વૃત્તિ વચ્ચે યુદ્ધ થાય છે. જેમ વ્યવહારમાં આપણે જોઇએ છીએ કે બળીયાને બે ભાગ મળે છે, તે ન્યાય આ યુદ્ધમાં પ્રવર્તે છે. જો ચિદ્‌વૃત્તિનો અવાજ-પડઘો પ્રબળ હોય તો તે ચિત્તના વિચારનો પરાજય કરીને ચિત્તને અશુભ ઉ[illegible]ગમાંથી અટકાવી શકે છે, પરન્તુ તેનો અવાજ ચિત્તના પ્રબળ[illegible] છે, માં લીન થઈ જાય છે—ઘસાઈ ભુંસાઈ જાય છે, તો ચિદ્‌વૃ-...ત્તા પ્રમાણે તે [illegible] નિરર્થક થઇ પડે છે અને ચિત્ત સ્વચ્છંદે વિહાર કરીને વર્તન રાખતો અને [illegible] છે. આ પ્રમાણે બાહ્ય સંયોગોને આધારે ચિત્તમાં જો તે કોઈ પણ પ્રકારનું બને જો ચિત્ત ચિદ્‌વૃત્તિનું આજ્ઞાપાલક હોય છે. ચાલ્યો ગયો હોય તોપણ તે પેન હોતાં દેહ પણ શુભ કાર્યોમાં જ પ્રવર્તે પણ નિરાશ થયા વિના સ્વાભાવિ.

છે. ચિત્તને શુભ વિચારોના પરિચયવાળું બનાવવામાં જ દેહનું અને આત્માનું કલ્યાણ રહેલું છે એ આ ઉપરથી જોઇ શકાશે. બાહ્ય સંયોગો ઉપર લક્ષ નહિ આપતાં ચિદ્વૃત્તિના પ્રતિધ્વનિને અનુસરવું એમાં જ ઉક્ત ઉભય પ્રકારનું કલ્યાણ સમાએલું છે. બાહ્ય સંયોગો ઉપર લક્ષ નહિ આપવા માટે ઈન્દ્રિયનિગ્રહ કરવાની જરૂર પડે છે અને **પીરૂહોની** પેઠે વર્તવું પડે, તો વર્તવું, પરન્તુ જેમ બને તેમ અશુભ વિચારોથી ચિત્તને દૂર રાખવા પ્રયત્ન સેવવો. સ્વામી રામતીર્થ કહે છે કે આપણે આપણું ભવિષ્ય વિચારોરૂપી ઈંટોવડે જ બાંધીએ છીએ અને તે ભવિષ્ય સારૂં બંધાય છે કે નરસું તે આપણે જાણતા નથી.* ભાવાર્થ સ્પષ્ટ જ છે કે જો આપણે શુભ વિચારોમાં નિમગ્ન રહીએ તો આપણા કર્મપુદ્ગળો શુભ બંધાય છે અને અશુભ વિચારોને પરિણામે અશુભ બંધાય છે. (૨૪)

पंचम परिच्छेद.

કર્ત્તવ્ય અને સંકલ્પશક્તિ.

[ચિદ્વૃત્તિ ઉપરાંત એક એવી બીજી શક્તિ મનુષ્યમાં રહેલી છે કે જેના યોગે કરીને ચિદ્વૃત્તિના પ્રતિધ્વનિને ઉત્તેજન મળે છે. આ શક્તિ સંકલ્પશક્તિ છે અને તે શક્તિ કેવી રીતે હિતાહિત કરે છે અને તેનું સામર્થ્ય કેવું છે તે આ પરિચ્છેદના શ્લોકોમાં સમજાવ્યું છે.]

कर्त्तव्यनिर्वाहिका सङ्कल्पशक्तिः । २५ ॥

यत्राशुद्धनिमित्तवृन्दविजयः सत्कार्यविध्वंसको ।
दुष्कृत्यं दुरितोद्भवं कृतिपथे जागर्ति तत्र ध्रुवम् ॥
चेच्चिद्वृत्तिबलान्विताऽत्रसमये सङ्कल्पशक्तिः स्फुरेद् ।

---

* We build our future thought by thought—
For good or bad and know it not.

दुष्कृत्यस्य तदा भवेद्विलयनं सद्बुद्धिसत्त्वोदयः॥

કર્ત્તવ્યનો નિર્વાહ કરનાર સંકલ્પશક્તિ.

ભાવાર્થ—કર્ત્તવ્ય બજાવતાં અને સન્માર્ગે ચાલતાં વચ્ચે ખરાબ નિમિત્તો ઊભાં થાય કે જેથી વિચારમાં અને કૃતિમાં દુષ્કૃત્યોની ઉપસ્થિતિ થતાં માણસનું દુષ્કૃત્ય તરફ વલણ થવા માંડે, અને સત્કાર્યને સંકેલી લેવાનો વખત આવી પુગે; આ વખતે જો ચૈતન્યની નિર્મળતાને લીધે ચિદ્‌વૃત્તિની સ્ફુરણા કંઇક પરિસ્ફુટ થાય અને તેની સાથે સંકલ્પશક્તિ એટલે માનસિક બળ પ્રકટી નીકળે તો દુષ્ટ વિચારોના બળથી ઉપસ્થિત થએલો દુષ્કૃત્ય સંબંધી વિચાર તરત જ લીન થઇ જાય છે, અને સદ્‌બુદ્ધિના સાંમ્રાજ્યનો અભ્યુદય થાય છે, એટલે અશુદ્ધ નિમિત્તો પણ અકિંચિત્કર થતાં કર્ત્તવ્યનો પ્રવાહ પાછો પ્રચલિત થાય છે. (૨૫)

વિવેચન—ઘણી વાર એવું બને છે કે એક શુભ કાર્યમાં ચિદ્‌વૃત્તિના અનુમોદનથી અને ચિત્તના શુભ વિચારથી પ્રવૃત્ત થયા પછી મધ્યમાં કોઇ એવા સંયોગો આકસ્મિક રીતે આવી જાય છે કે જેથી મનુષ્યના કાર્યની દિશા બદલાઇ જાય છે! આમ બને ત્યારે સમજી લેવું કે તે માણસના ચિત્તમાં અનિષ્ટ સંયોગોને લીધે દુષ્ટ વિકારો ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યા છે અને વિકારોનો પરાભવ કરવાને તેની ચિદ્‌વૃત્તિ અસમર્થ છે. ચિત્તના દુષ્ટ વિકારોનો પરાભવ કરવામાં ચિદ્‌વૃત્તિ અસમર્થ હોવા છતાં એ સમયે તેની ...નાં મનુષ્યની સંકલ્પશક્તિ આવે છે ખરી. આ સંકલ્પશક્તિ અથવા માનસિક પ્રબળતા જો ચિદ્‌વૃત્તિની સાહાય્યમાં આવીને ઊભી રહે છે, તો તેને પરિણામે દુષ્ટ વિકારો ચિત્તમાં વધુ વાર સ્થાન પામી શકતા નથી. તે વિકારોને મારી હઠાવવામાં આવે છે અને પુનઃ શુભ કાર્યની ગતિ તેની પૂર્વ દિશાએ પ્રવાહિત થાય છે. ચિદ્‌વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિના યોગથી સુબુદ્ધિનો સુખકારક પરિણામ અ...નુભવાતો અનેક વાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

શુભ કાર્યમાંથી ...ન થયા છતાં ચિદ્‌વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિના યોગથી પુનઃ શુભ કાર્ય... આગ રીતે ઊભા રહેનાર તરીકે શુદ્ધ ક્ષત્રીય વીર નર પ્રતાપસિંહનું દૃષ્ટાન્ત ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાંથી મળી આવે છે.

શહેનશાહ અકબરે ચિત્તોડ છતી લીધું અને પ્રતાપસિંહ પોતાના પરિવાર સાથે પર્વતોમાં રહી દિવસ ગુજારવા લાગ્યો, એ વખતે તેની પાસે સૈનિકો પણ નહોતા. માત્ર થોડાએક ભીલ લોકો તેની મદદમાં હતા અને તેઓ તેના ખોરાકને માટે સગવડ કરી આપતા હતા. રાણી પદ્માવતી ગિરિકંદરામાં હાથે રોટલા કરતી અને પ્રતાપસિંહ તથા તેનાં પુત્રપુત્રી તેપર ચલાવતાં. આમ હોવા છતાં હજી પ્રતાપે અકબરને માથું નમાવ્યું નહોતું. એક વાર પોતાના પુત્રપુત્રીને રોટલાના એક કકડાને માટે લડતાં જોઇને પ્રતાપથી રડી જવાયું અને પોતાની તે સમયની તથા પૂર્વ સમયની સ્થિતિની તુલના કરતાં તેનું હૃદય દુઃખથી દ્રવવા લાગ્યું. તે જ વખતે ત્યાં અકબરનો દૂત આવી પહોંચતાં તેને આર્દ્ર ચિત્તવાળા પ્રતાપે સંધિપત્ર લખી આપ્યું અને અકબરનું આધિપત્ય સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકાર્યું! ક્ષત્રિયત્વનું શુદ્ધ બીરૂદ શરીરનાં અનેક કષ્ટો છતાં અત્યારસુધી સાચવી રાખ્યું હતું તે ક્ષણિક આવેશમાં રદ કરી નાંખ્યું! પ્રતાપ આ રીતે સુમાર્ગચ્યુત થયો. નિકટવર્તી સંયોગોને વશ રહેલા તેના ચિત્તે અને તે ચિત્તમાં જન્મેલા વિચારોએ તેને તેના ખરા માર્ગમાંથી આ રીતે ચલિત કર્યો. ચિદ્દૃત્તિનું બળ એ વખતે નકામું થઇ પડ્યું અને ચિત્તના વિચારોને આધારે સાહસ થઇ ગયું. પરન્તુ તુરત જ સંકલ્પશક્તિ ચિદ્દૃત્તિની સાહાય્યમાં આવીને ઊભી રહી! પ્રથમનો અનિષ્ટ વિચાર લય પામી ગયો અને ' कार्यं साधयामि वा देहं पातयामि ' એવી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું-દૃઢ સંકલ્પનું તેને ભાન થયું. એ જ વખતે નિશ્ચય કર્યો કે ગમે તેટલું દુઃખ ભોગવતાં છતાં ક્ષત્રિયત્વને કલંકિત કરવું નહિ જ! પુનઃ સુમાર્ગચ્યુત પ્રતાપ સુમાર્ગારૂઢ થયો અને અકબર સાથેનું સંધિપત્ર તેણે રદ કર્યું! (૨૫)

[કર્ત્તવ્યની સિદ્ધિ કેટલે બધે અંશે સંકલ્પશક્તિને આધારે રહેલી છે તેનું નિમ્ન શ્લોકમાં નિરૂપણ કર્યું છે.]

संकल्पशक्त्यधीना कर्त्तव्यसिद्धिः । २६ ॥

प्राबल्यं प्रभुता प्रभूतविभवः प्राज्यञ्च राज्यं यशः ।
साम्राज्यञ्च समाजनायकपदं सेनाधिपत्यं तथा ॥

संकल्पशक्तिर्मर्यादितैव हितकरी । २७ ॥

एषा यद्यपि सर्वथा न सुखदा सङ्कल्पशक्तिः स्वयं ।
किन्त्वात्मोन्नतभावनानियमिता यत्रास्ति तत्रैव सा ॥
यत्राज्ञानपिशाचपाशकलिता दुर्वासनावासिता ।
स्यात्तत्राहितसम्भवः क्षतिततिः सञ्जायतेऽनेकशः ॥

સંકલ્પશક્તિ પણ હદમાં જ સુખકર છે.

ભાવાર્થ—સંકલ્પશક્તિ યદ્યપિ કાર્યસાધક છે તથાપિ તેના ઉપર આત્માની ઉન્નત ભાવના અને ચૈતન્યશક્તિનો અંકુશ હોવો જોઈએ. જ્યાં તે પ્રમાણે હોય, ત્યાં જ તે ઉત્તમ કાર્ય સાધી શકે છે. જો તે ચેતનાશક્તિના અંકુશમાં ન હોય, કિન્તુ અજ્ઞાન સ્વચ્છંદતા અને ઔદ્ધત્યરૂપ પિશાચના પાશમાં સપડાઇ ગઇ હોય, અને દુર્વાસનાથી વાસિત થઈ હોય, તો ત્યાં સંકલ્પશક્તિ હિતકર કાર્ય સાધવાને બદલે મોટો અનર્થ કરી નાંખે છે અને દુનિયાને ઉંધે પડે નાંખી ઘણી ઉથલપાથલ કરવાનું કામ બજાવે છે; માટે સંકલ્પશક્તિ ઉપર જ્ઞાનનો અંકુશ રહેવો જોઈએ. (૨૭)

વિવેચન—સંકલ્પશક્તિ અથવા માનસિક પ્રબળતા એક જડ સાંચાના જેવી છે. તે સાંચો જો ચિદ્દવૃત્તિના યંત્રને લાગુ થઇ જાય, તો ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થએલી કુબુદ્ધિ વા અશુભ વિચારોનો પરાભવ કરી શકે છે, પરન્તુ જો તે ચિદ્દવૃત્તિને મૂકીને ચિત્તના અશુભ વિચારોને જ લાગુ થઈ જઈને તેની સાહાય્યમાં રહે તો તેનું પરિણામ મોટો અનર્થ કરનારૂં નીવડે છે. આપણે વ્યવહારમાં જોઈએ છીએ કે માણસની કોઇ એક વિશિષ્ટ શક્તિનો જો તે સારો ઉપયોગ કરે છે તો તેનું તેને સારૂં ફળ મળે છે અને જો તેનો નઠારો ઉપયોગ કરે છે તો તેની તે જ વિશિષ્ટ શક્તિ તેને દુર્ગુણી લેખાવવા ઉપરાંત નઠારૂં ફળ આપે છે. આ જ નિયમ સંકલ્પશક્તિના સંબંધમાં પણ લાગુ પડે છે. જે સંકલ્પશક્તિ સ્વચ્છંદતા અને ઉદ્ધતાઈ રૂપી પિશાચોના હાથમાં સપડાઈ ગઈ હોય તે શાંત અને આત્મહિતકા-

રિણી ચિદ્દવૃત્તિની સાહાય્યમાં આવતી નથી પરન્તુ ચિત્તમાં જે અશુભ સંયોગોને લીધે અશુભ વિચારો જન્મ્યા હોય છે તેની સાહાય્યમાં તે આવે છે અને ચિદ્દવૃત્તિનો પરાભવ કરીને ચિત્તના દુષ્ટ વિચારોને જય અપાવે છે. પશ્ચાત્ તેનું પરિણામ એ આવે છે કે દુષ્ટ વિચારો શરીરને પણ દુષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં પાડે છે અને અનર્થની પરંપરા ચાલુ થાય છે. જો સંકલ્પશક્તિ ઉપર જ્ઞાનનો અંકુશ હોય તો તે દુષ્ટ વિચારોની મદદમાં ઊભી રહેતી નથી અને ચિદ્દવૃત્તિને સાહાય્યભૂત થાય છે. આ ઉપરથી સમજી લેવું કે સ્વચ્છંદવિહારિણી સંકલ્પશક્તિ હિતકારિણી નથી, પરન્તુ જ્ઞાનના અંકુશ હેઠળની સંકલ્પશક્તિ જ હિતકારિણી છે.

અત્ર અમર્યાદિત સંકલ્પશક્તિના પરિણામનું એક દૃષ્ટાંત પ્રાસંગિક થઇ પડશે. બાદશાહ અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી કે જે સામાન્ય રીતે 'અલાઉદ્દીન ખુની' ને નામે ઓળખાય છે તેનો ઇતિહાસ તેની અમર્યાદિત સંકલ્પશક્તિના પરિણામરૂપ વિલક્ષણ જોવામાં આવે છે. અલાઉદ્દીન અભણ હતો, પણ ગાદીએ બેઠા પછી તે થોડું ભણ્યો હતો. પરમુલકો ઉપર સ્વારીઓ કરીને પોતાના રાજ્યની લક્ષ્મી વધારવાનો અને પોતાને 'બીજો સીકંદર' કહેવડાવવાનો અભિલાષ તેણે પોતાના સંકલ્પબળને યોગે કરીને પૂરો કર્યો હતો. આમ હોવા છતાં તે અત્યંત ઘાતકી, ઉદ્ધત અને વિચિત્ર સ્વભાવનો રાજા નીવડયો તેનું કારણ તેના અમર્યાદિત સંકલ્પશક્તિ હતી. તેણે લોકોમાં સુખસગવડ વધારવાની ઇચ્છા કરી, પણ ચિદ્દવૃત્તિના અભિપ્રાય વિના સંકલ્પને આધારે તેણે એવી યોજના કરી કે જે લોકોનાં સુખસગવડ વધારવાને બદલે તેમને મુશ્કેલીમાં મૂકનારી થઇ પડી. તેણે પોતાના રાજ્યનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં દરેક જાતના અનાજના ભાવ રાજ્ય તરફથી મુકરર કર્યા અને તેથી વધુ ઓછો ભાવ લેનારને સજા ઠરાવી, ખેડૂતોને અમુક જગ્યા અને અમુક ઢોરથી વધુ ન રાખવા દેવાં એવું ઠરાવ્યું, તેમ જ ખાનગી કે જાહેર સભાઓમાં રાજ્યસંબંધી ચર્ચા નહિ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો. રાજ્યના ઉમરાવોનાં લગ્ન રાજ્યની પરવાનગી વિના ન કરવાં એવો તેણે હુકમ કર્યો! કર વસુલ કરવાને પ્રજાને તેણે બહુ જ પીડા ઉપજાવી અને તેથી

પ્રજા ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી ઉઠી. જૂદા જૂદા દેશો જીતનાર એક યશસ્વી રાજા જો ચિદ્વૃત્તિને આધારે ચાલતી મર્યાદિત સંકલ્પશક્તિવાળો હોય તો તે 'અલાઉદ્દીન ખૂની' ન કહેવાતાં 'મહાન્ અકબર' કહેવાય. (૨૭)

[ચિદ્વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિની અસર ચિત્ત ઉપર કેવી રીતે થાય છે અને તેનો આત્મા તથા દેહની સાથે કેવા પ્રકારનો સંબંધ છે તે સમજાવીને હવે ચિદ્વૃત્તિ તથા સંકલ્પશક્તિ અશુદ્ધ હોય તો તેને શુદ્ધ કરવાને કેવા પ્રકારનો પ્રયત્ન સેવવામાં આવવો જોઇએ તે નિમ્ન શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવે છે. કર્તવ્યના પરિપાલન માટે હૃદયરૂપી ક્ષેત્ર શુદ્ધ હોવાની આવશ્યકતા છે, અને એ આવશ્યકતા ચિદ્વૃત્તિ તથા સંકલ્પશક્તિની શુદ્ધિદ્વારા પૂરી પડે છે. તેમની એ શુદ્ધિ કરવા પૂર્વે તેમની શક્તિનું વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે અને એ વિવેચનને જો બાદ કરીએ, તો ૧૯ મા શ્લોકની સાથે આ પછીના શ્લોકનું અનુસંધાન સમજવું કે જે શ્લોકમાં હૃદયક્ષેત્રની શુદ્ધિનો માર્ગ સૂચવવામાં આવ્યો છે.]

चिद्वृत्तिसङ्कल्पशक्तिविषये प्रयत्नः । २८ ॥

बाल्यादेव तथाविधोऽनवरतं यत्नो विधेयो जनै-
रभ्यासोपि तथैव धर्मचरणं शास्त्रप्रवेशस्तथा ॥
चिद्वृत्तिर्विमला यथैव भवति ज्ञातुं पुनः शक्यते ।
[illegible] यथा च नियतं शुद्धात्मभावैः सदा ॥

ચિદ્વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિને સુધારવાનો પ્રયત્ન.

ભાવાર્થ—દરેક માણસે બાલ્ય અવસ્થાથી જ શિક્ષણ, વ્યવહાર, વર્તન, ધર્માનુષ્ઠાન, શાસ્ત્રશ્રવણ અને દરેક ચેષ્ટામાં નિરંતર ખ્યાલ એવો રાખવો જોઇએ કે ચિદ્વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિને બિલકુલ કલંક ન લાગતાં અંતરની નિર્મળતા રહેવાની સાથે તે બન્ને હમેશ નિર્મળ રહે, અને વિધિનિષેધરૂપ તેની સ્ફુરણા આપણી જાણ બહાર ન જાય, તેમ જ આત્મભાવનાઓ પણ એવી શુદ્ધ અને દૃઢ રહે કે સંકલ્પબળ તેની હદની બહાર આડુંઅવળું દોડી જઇ અનર્થ ન નિપજાવે, કિન્તુ હદમાં રહીને ઉત્તમ કર્તવ્ય બજાવવામાં સહાયભૂત થાય. (૨૮)

વિવેચન—અશુદ્ધ હૃદયક્ષેત્રને મનુષ્યત્વગુણોપેત બનાવવા માટે તેને શુદ્ધ કરવું જોઇએ. હૃદયક્ષેત્રનાં જે કાંઇ પરમ તત્ત્વો હોય તે તત્ત્વોની શુદ્ધિ એ જ હૃદયક્ષેત્રની શુદ્ધિ લેખાય. આ કારણથી આગળ હૃદયક્ષેત્રનાં પરમતત્ત્વો કયાં કયાં છે અને તેમની શક્તિ કેવા પ્રકારની છે તે સમજાવવામાં આવી ગયું. હવે તે પરમતત્ત્વો જો અશુદ્ધ હોય તો તેને શુદ્ધ કરવાને કેવા પ્રકારનો પ્રયત્ન સેવવો ઉચિત છે તેનું નિદર્શન અત્ર કરવામાં આવે છે. ચિદ્‌વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિ એ બે સદ્‌જ્ઞાનના અંકુશ હેઠળ હોય અર્થાત્ સુષ્ઠુ પ્રકારની હોય તો પછી ચિત્ત કાંઇ પણ કરવાને સમર્થ નથી એવું સૂચવાઈ ગયું છે અને હૃદયક્ષેત્રનાં પરમતત્ત્વો ચિદ્‌વૃત્તિ અને સંકલ્પશક્તિને જ ગણવાં ઉચિત છે. આ પરમતત્ત્વોને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન બાલ્યાવસ્થામાંથી જ સેવવો જોઈએ. એક બાળક પોતાની ચિદ્‌વૃત્તિ કે સંકલ્પશક્તિના દોષો જોઈ શકતો નથી, તોપણ તે દોષોને તેની બાલ્યાવસ્થાની ટેવોદ્વારા તેનાં માતાપિતા જોઈ શકે છે અને તેથી ભવિષ્યમાં પોતાના બાળકની તે ઉભય શક્તિઓ સુષ્ઠુ પ્રકારની બને તેટલા માટે તેનાં માતાપિતાએ જ બાળકની પાસે ઉચિત પ્રકારનો પ્રયત્ન સેવરાવવો જોઇએ. સુશિક્ષણ, સદ્‌વર્તન, ધર્માનુષ્ઠાન અને શાસ્ત્રશ્રવણાદિથી વૃત્તિઓ અને વિચારો નિર્મળ બને છે એવું બહુધા માનવામાં આવે છે અને ગ્રંથકાર પણ વૃત્તિઓની શુદ્ધિને માટે એ માર્ગને શ્રેયસ્કર લેખે છે. સુશિક્ષણને માટે યત્ન કરવો હિતકારક છે તે માટે કહ્યું છે કેઃ कुत्र विधेयो यत्नो ? विद्याभ्यासे सदौषधे दाने–અર્થાત્ યત્ન કયાં કરવો ? વિદ્યાભ્યાસમાં, સારા ઔષધમાં અને દાન કરવામાં. ધર્માચરણથી કેટલે સુધી ઉન્નતિ સધાય છે તેને માટે 'આપસ્તંબ ધર્મસૂત્ર' માં કહ્યું છે કેઃ धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वंपूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ–અર્થાત્ જાતિ બદલવામાં હલકો વર્ણ પણ ધર્માચરણે કરી પોતાથી ઉત્તમ વર્ણપણાને પામે છે. ધર્માચરણનું જે શુભ પરિણામ આવે છે તેનું એ વાક્યમાં સૂચન છે. ધર્મશાસ્ત્રનું હમેશાં શ્રવણ કરવાનો આદેશ કરતાં 'ધર્મબિન્દુ' કાર प्रत्यहं धर्मश्रवणं એવા શબ્દો ઉચ્ચારે છે. આ પ્રમાણે એ સર્વ શુભ ક્રિયા શુભ પરિણામો આપે છે, પરન્તુ " કથા

સાંભળી ફૂટયા કાન તોય ન આવ્યું બ્રહ્મજ્ઞાન" એની પેઠે માત્ર ઉક્ત ક્રિયાઓ બાહ્યાડમ્બરપૂર્વક કરવામાં આવ્યાથી ઉપર કહેલાં વચનો પ્રમાણે લાભ થતો નથી, કિન્તુ તે સર્વ અફળ જાય છે, અને તેટલા માટે એ સર્વ ક્રિયાઓ કરતાં જે ખાસ ચેતવણી ગ્રંથકાર આપે છે તે એ છે કે-चिद्वृत्तिर्विमला यथैव भवति ઇત્યાદિ. અર્થાત્ ચિદ્વૃત્તિ નિર્મળ થાય અને સંકલ્પબળ વૃદ્ધિ પામે તેમ જ આત્મભાવનાઓ પણ શુદ્ધ બને એવી રીતે-એવું ખાસ ધ્યાન રાખીને શિક્ષણ લેવું, શાસ્ત્રશ્રવણ કરવું, ધર્માચરણ આદરવું, ઇત્યાદિ. ઘણી વાર લોકો માત્ર એક વેઠ કાઢવાની પેઠે શાસ્ત્રશ્રવણ કરી જાય છે, ધર્માચરણ કરે છે, શિક્ષણ મેળવે છે, પરન્તુ તદ્દ્વારા ચિત્તવૃત્તિને અને સંકલ્પશક્તિને નિર્મળતાનો લાભ થાય એવા વિચારમાં તેમનું ચિત્ત પરોવાતું હોતું નથી અને તેથી માત્ર એક વેઠ કાઢવાની જેમ એ શુભ કૃતિ કરી જવાથી પણ કશું શુભ પરિણામ થતું નથી. આ શ્લોકમાં યથા-શબ્દ ખુલ્લી રીતે કહે છે કે 'જેવી રીતે' ઉક્ત લાભ થાય 'તેવી રીતે' તે ક્રિયાઓ કરવી અને તેથી જ હૃદયક્ષેત્રનાં તત્ત્વોની સાથે હૃદયક્ષેત્રની પણ શુદ્ધિ થાય. (૨૮)

[શક્તિઓને કર્તવ્યમાં યોજવાની રીતિ હવે દર્શાવાય છે.]

स्वल्पशक्तावपि कर्तव्यसाधने युक्तिः । २९ ॥

उद्दिश्यैककृतिं कथञ्चिदपि चेत्संयोज्य शक्तीः समा
दीनाद्दीनतरोपि यत्ननिरतः किञ्चित्फलं प्राप्नुयात् ॥
लक्षीकृत्य समस्तकार्यनिकरं शक्तीः प्रसार्याखिलाः ।
कर्तुं चेत्सहसोद्यतोपि बलवान्नाप्नोति सिद्धिं क्वचित् ॥

શક્તિઓને કર્તવ્યમાં યોજવાની રીતિ.

ભાવાર્થ અને વિવેચન—એક માણસ થોડામાં થોડી શક્તિવાળો હોય અને ગરીબમાં ગરીબ હોય, પણ તે માણસ પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં અમુક એક કાર્ય ઉપર લક્ષ લગાડી, પૂરતી ખંતથી તે કાર્ય સાધ-

વામાં જ બધી શક્તિઓને કામે લગાડે છે, તો છેવટે તે કાર્યમાંથી કંઇ ને કંઈ ફળ મેળવવા સમર્થ થાય છે. તેથી ઉલટું વધારેમાં વધારે શક્તિવાળો માણસ એકી સાથે બધાં કાર્યો પોતાના ઉપર ઉપાડી, પોતાની શક્તિઓને જુદાં જુદાં કાર્યો ઉપર વિખેરી નાંખે છે તો તે એકે કાર્યમાં પૂરતી રીતે સફળતા મેળવી શકતો નથી; અર્થાત્ થોડે થોડે અને ધીમે ધીમે પણ એકેક કાર્ય બરાબર સાધી બીજાં કાર્ય ઉપર લક્ષ આપવામાં આવે તો બધાં કાર્યમાં સફળતા મળે છે, અને એકી સાથે ઘણાં કાર્યોમાં શક્તિઓને વ્હેંચી નાંખવાથી શક્તિઓ ખંડિત થઇ જાય છે, એટલે કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે Jack of all trades is the master of none, અર્થાત્—એકીસામટા ઘણા ધંધાઓ માથે લે તે એક પણ ધંધામાં પાર પડી શકે નહિ. આમ થવાનું કારણ એ છે કે દરેક માણસની કાર્ય કરવાની શક્તિ મર્યાદિત હોય છે. તે શક્તિ જો થોડાં કાર્યોમાં વ્હેંચાએલી રહે, તો તે થોડાં કાર્યો સફળ થાય ત્યાંસુધી પહોંચી શકે છે; પરન્તુ જો ઘણાં કાર્યોમાં વહેંચાઈ જાય તો એક પણ કાર્ય સફળ થઇ શકતું નથી. માર્શલ કહે છે કે—જે મનુષ્યની ગતિ સર્વ દિશાઓ લિંબે છે તે મનુષ્યની ગતિ કોઇ પણ દિશામાં હોતી નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે સ્વશક્તિને મનુષ્યે કર્ત્તવ્યમાં એવી રીતે યોજવી કે જેથી તે થોડાં કાર્યો પણ સર્વાંશે સફળ કરી શકે: એકીસામટાં ઘણાં કાર્યોમાં શક્તિનું વિતરણ કરવાથી એક કાર્ય સફળ કરી શકાય નહિ; તે કરતાં થોડાં કાર્યો પણ સંપૂર્ણ રીતે સફળ કરવાં એ હિતકર માર્ગ છે. (૨૯)

षष्ठ परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યપરાયણતા.

कर्त्तव्यमेवोन्नतिमूलम् । ३० ॥

नो देशस्य समुन्नतिर्दृढतरैर्वप्रैर्वरैर्मीयते ।
नो द्रव्यैर्न च दिव्यहर्म्यनिकरैर्नाश्वैर्गजैः सैनिकैः ॥

स्वान्योद्धारकनीतिरीतिकुशलैः कर्त्तव्यनिष्ठैः सदा।
शान्तिक्षान्तिपरायणैः सुपुरुषैर्देशोन्नतिर्मीयते ॥

કર્ત્તવ્યની ઉન્નત સ્થિતિ તે જ દેશની ઉન્નતિ.

ભાવાર્થ—અમુક દેશની ઉન્નતિનું માપ કાઢવું હોય તો તે દેશના મોટા અને મજબૂત કિલ્લાઓ ઉપરથી કે રાજ્યના મોટા ખજાના ઉપરથી કે ત્યાંના વતનીઓની મોટી મોટી હવેલીઓ ઉપરથી અથવા હાથી ઘોડાની વધારે સંખ્યા ઉપરથી કે લશ્કરના વિસ્તાર ઉપરથી દેશની ઉન્નતિનું માપ થતું નથી; કિન્તુ પોતાનો અને પરનો ઉદ્ધાર કરનાર, નીતિ રીતિમાં કુશળ, શાન્તિમાં મગ્ન, ક્ષમાના ધરનાર, અને કર્ત્તવ્ય બજાવવામાં મશગુલ એવા સજ્જન પુરુષોની વધારે સંખ્યા ઉપરથી જ દેશની ઉન્નતિનું માપ થાય છે—અર્થાત્ જે દેશમાં કર્ત્તવ્યપરાયણ મનુષ્યોની વધારે સંખ્યા હોય તે દેશ વધારે ઉન્નત સમજવો, અને જે દેશમાં સંપત્તિ વગેરે વધારે હોય પણ નીતિભ્રષ્ટ અને કર્ત્તવ્યહીન મનુષ્યો વધારે હોય તો તે દેશ અવનતિ અભિમુખ થએલો છે, એમ સમજવું. (૩૦)

વિવેચન—સામાન્ય રીતે એક દેશની આબાદી અથવા જાહોજલાલી ..બંધે જે માપ કરવામાં આવે છે તે યથાર્થ હોતું નથી એવો આશય શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. લોકો પોતાની સ્થૂલ દૃષ્ટિવડે સ્થૂલ વસ્તુઓમાં જ જાણે કે આખું જગત્ સમાઈ ગયું હોયની એવું માને છે; પરન્તુ એવું માનવામાં એક ઘણી ગંભીર ભૂલ થતી જોવામાં આવે છે. અમુક દેશના રાજાના તાબામાં આટલા બધા વિસ્તારવાળા દેશો છે માટે એ દેશ ઉન્નતિને શિખરે બિરાજે છે, અથવા તો એ દેશની પાસે આટલું લશ્કર છે, આટલું ધન છે, આટલી ખનિજ સંપત્તિ છે, તે દેશની આટલી વસ્તી છે, માટે એ દેશ મોટામાં મોટો છે, એમ માનવું તે પણ એક પ્રકારની ભૂલ છે. સર્વ પ્રકારની સ્થૂલ સંપત્તિથી ભરેલો એક દેશ ઉન્નતિને શિખરે પહોંચેલો લેખાય નહિ, કારણકે સંપત્તિના પ્રમાણ ઉપરથી ઉન્નતિનું પ્રમાણ બાંધવું એ યથોચિત જ નથી; સંપત્તિને ઉત્પન્ન કરનાર મનુષ્યોના ગુણો હોવાથી

એ ગુણો જે દેશનાં મનુષ્યોમાં વિશેષ પ્રમાણમાં હોય એ જ દેશ ઉન્નત થયો કહેવાય. તાત્પર્ય એ છે કે સ્થૂલ વસ્તુઓને જન્મ આપનાર સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ-મનુષ્યના ગુણો હોવાથી સૂક્ષ્મ વસ્તુઓ વિશેષ બળવાન્ લેખાવાને યોગ્ય છે. જે દેશમાં વિશેષ ગુણવાન્ મનુષ્યો હોય અર્થાત્ જે દેશની પ્રજામાં પોતાનો અને પરનો ઉદ્ધાર કરવાની ભાવના પ્રબળપણે વર્તતી હોય, જે દેશની પ્રજા નીતિ રીતિમાં કુશળ હોઇને સતત સદુદ્યોગમાં મચી રહેતી હોય, કલહાદિથી મુક્ત રહીને શાન્તિમાં મગ્ન રહેતી હોય તથા યુદ્ધાદિના અનિષ્ટ પ્રસંગો ઉપસ્થિત થવા દેતી ન હોય, તે જ પ્રજા પોતાના કર્ત્તવ્યમાં એકનિષ્ઠ રહેલી લેખાય અને તેથી તે જ પ્રજા ઉન્નતિને શિખરે પહોંચેલી લેખાય. દેશની પ્રજા કર્ત્તવ્યનિષ્ઠ ન હોય અને ભલે દેશમાં સંખ્યાબંધ મજબૂત કિલ્લાઓ હોય, પણ તેથી શું? દેશમાં દ્રવ્ય ઘણું હોય પરન્તુ ધનવાનો કર્ત્તવ્યનિષ્ઠ ન હોઈને તેઓમાં અનીતિનો પ્રચાર સૌથી વિશેષ હોય તો શું તે દેશ અધોગતિ પામેલો ન લેખાય ? કોઈ દેશમાં અતિ સુંદર હવેલીઓ હોવાથી તે દેશ ચક્ષુઓને રમણીય લાગે ખરો, પરન્તુ એ સુંદર હવેલીઓનો ઉપયોગ કર્ત્તવ્યને નહિ સમજનારા પ્રજાજનો વિલાસાદિમાં કરતા હોય તો તે હવેલીઓ દેશને ઉન્નત લેખવામાં સાધનભૂત લેખાય ખરી? દેશમાં ઘોડા, હાથી કે સૈનિકો પારાવાર હોય પરન્તુ પરસ્પર વૈરભાવથી ઘેરાએલા હોય, તો દુસ્મનની સામે પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવામાં સ્વકર્ત્તવ્યના ખ્યાલ વિનાની એ મોટી સેના શું જરા પણ ઉપયોગી લેખાય ? તેથી ઉલટું દેશમાં ભલે ઘણા કિલ્લા ન હોય, ધન ન હોય, સુંદર મકાનો કે મોટું લશ્કર ન હોય, પરન્તુ માત્ર પરસ્પર ઉદ્ધાર કરવામાં એકસંપ રાખવાની વૃત્તિ હશે તો માત્ર થોડા સૈનિકો પણ દુસ્મનની સામે પોતાના દેશનું રક્ષણ કરી શકશે. નીતિરીતિમાં કુશળ પ્રજાવર્ગ હશે તો તે ધન અને સુંદર મકાનો મેળવી શકશે, અને જો કર્ત્તવ્યનિષ્ઠ લોકોનો મોટો સમુદાય હશે તો તે પોતાના તાબાના મુલકોમાં વધારો કરીને મોટું લશ્કર તથા સંખ્યાબંધ મજબૂત કિલ્લાઓ પણ સંપાદન કરી શકશે. આંગ્લ કવિવર ગોલ્ડસ્મીથે પોતાના નાના ગામડાનું યશોગાન કરતાં પણ એવું જ કહ્યું છે કે જે ભૂમિમાં ધન ઘણું

હોય અને મોટા મોટા ધનવાનો તથા રાજાઓ આબાદ થતા જતા હોય પરન્તુ ગરીબ અને સરલ સ્વભાવનો સામાન્ય પ્રજાવર્ગ કશા લેખામાં ન ગણાતો હોય તે ભૂમિ દુર્ભાગ્યવતી જ લેખાય છે! જે ઇંગ્લાંડને આજે આબાદ માનવામાં આવે છે તેજ ઇંગ્લાંડને માટે એ કવિ કહે છે કે આજે તો ઇંગ્લાંડમાં દુઃખો આવી પડયાં છે અને ખરી આબાદી તો ઘણાં વર્ષો પૂર્વે હતી કે જ્યારે લોકો સંતોષપૂર્વક મજુરી કરીને થોડાથી સંતુષ્ટ રહી સુખી બનતા હતા, નિષ્કપટભાવ અને આરોગ્ય તે લોકોનાં મિત્ર હતાં અને 'ધન શું?' એ સંબંધી અજ્ઞાન તે જ તેઓનું ધન હતું! દેશની ઉન્નતિ અને આબાદીનું યથોચિત માપ કેવી રીતે કરી શકાય અને 'કર્તવ્ય' વિષયનો વિસ્તાર સમસ્ત દેશ અને જગત્ સુધી કેવી રીતે થાય છે, તેટલા માટે એકાદ બે દૃષ્ટાંતો પ્રાસંગિક લેખાશે.

રોમના રાજ્યની પ્રાચીન સમયની જાહોજલાલી આખી દુનિયામાં વખણાતી હતી. રોમની સત્તા એક વાર આખા યુરોપના જુદા જુદા દેશો ઉપર હતી, પરન્તુ તેનો અસ્ત થયો તે એ રાજ્યની પ્રજાની કર્તવ્યભ્રષ્ટતાને લીધે જ થયો હતો. રોમના લોકોની ભ્રષ્ટ નીતિથી અને તેઓ એશઆરામ તથા મોજમજામાં ડૂબી ગયાથી તે પતિતાવસ્થામાં આવી પડયું. રોમના અસ્તકાળમાં લોકો એવું માનવા લાગ્યા હતા કે કામ કરવું એ તો ગુલામનો ધંધો છે. પોતાના મહાન્ પૂર્વજોનાં રૂડાં આચરણ અને સદ્ગુણોને એ પ્રજાએ છોડી દીધાં હતાં અને તે ઉપર બર્કે કહ્યું છે કે—તેવી નમાલી પ્રજાનો નિઃસંશય નાશ થવો જ જોઈએ અને તેની જગ્યા મહેનતુ અને જોખમદાર પ્રજાને મળવી જોઈએ. ગ્રીસ એક નાનો દેશ છે અને તેની વસતી પણ ઘણી થોડી છે. તેનું મુખ્ય શહેર આથેન્સ પણ નાનું નગર છે એમ છતાં હુન્નરકળામાં, અક્ષરશાસ્ત્રમાં, તત્ત્વજ્ઞાનમાં, અને દેશાભિમાનમાં તેની ઉચ્ચતા હોવાને લીધે તે આખી દુનિયામાં સુપ્રસિદ્ધ નગર લેખાતું હતું. પરન્તુ તેના ગુણોને લીધે તેની જે ઉચ્ચતા હતી તે તેનામાં અવગુણો આવતાં નાશ પામી. આથેન્સમાં શહેરીઓ કરતાં ગુલામોની સંખ્યા વધારે હતી. એના આગેવાન પુરુષોમાં નીતિનું બંધન ઢીલું હતું અને સ્ત્રીઓ

પવિત્ર નહોતી. આ કારણથી એનો કારમો અસ્ત થઈ ગયો તેની ઇતિહાસનાં પાનાં સાક્ષી પૂરે છે. (૩૦)

[હવે કર્તવ્યપરાયણતા જ સુજનતારૂપ છે તે સમજાવવામાં આવે છે.]

सौजन्यपरिच्छेदः । ३१ ॥

पाण्डित्येन न मीयते सुजनता वक्तृत्वशक्त्याथवा।
चातुर्येण धनेन भव्यवपुषा राज्याधिकारेण वा ॥
किन्तूत्कृष्टदयाक्षमासरलतावात्सल्यधैर्यादिभि-
रात्मोद्धारपरोपकारजनकैः सा मीयते सद्गुणैः॥

કર્તવ્યપરાયણતા યા સુજનતાનું માપ.

ભાવાર્થ અને વિવેચન—જેની હાજરીથી માણસ કર્તવ્યપરાયણ કે સજ્જન ગણી શકાય, તે સૌજન્યરૂપી સદ્ગુણ હોવાની પ્રતીતિ પંડિતાઈ, વક્તૃત્વશક્તિ, ચાલાકી, વૈભવ, શરીરસૌંદર્ય, કે રાજસત્તા ઉપરથી થઈ શકતી નથી, કારણકે ઘણા માણસો પ્રખર પંડિત હોય છે, છટાદાર ભભકાભરેલાં ભાષણો આપે છે, દરેક બાબતમાં ઘણા જ ચાલાક હોય છે, ધનાઢ્ય અને બહુ રૂપાળા હોય છે, તેમજ રાજ્યના મોટા ઓદ્ધા ઉપર ચઢેલા હોય છે, છતાં સુજનતાને તેઓ બિલકુલ ઓળખતા નથી, અર્થાત્ લેશમાત્ર પણ સૌજન્ય ત્યાં પ્રતીત થતું નથી; માટે આ ગુણોથી સુજનતાનું માપ થતું નથી કિન્તુ પોતાનો ઉદ્ધાર કરનાર અને પરને શાન્તિ આપનાર સદ્ગુણો, જેવાં કે દુઃખિત અને પીડિત જનો ઉપર દયા રાખવી, અન્ય પુરુષોના અપકારની સામે કોપ ન કરતાં ક્ષમા રાખી તેમનો ઉપકાર કરવો, હૃદયમાં સરલતા રાખવી, દરેક મનુષ્ય પ્રત્યે વત્સલ ભાવ રાખવો, સંકટના વખતમાં પણ ધીરજ રાખવી, પરસ્ત્રી માતૃવત્ સમજવી, પરધન પત્થર સમાન ગણવું વગેરે માનુષીય સદ્ગુણોવડે જ સુજનતાનું માપ થાય છે. આ જ વિષયપરત્વે સુભાષિતકાર કહે છે તે પણ યથોચિત છેઃ—

सौजन्यं यदि किं गुणैः सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः।
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥

અર્થાત્—જો એક માણસ સુજન હોય તો પછી તેનામાં બીજા ગુણો હોય કિંવા ન હોય તોપણ તેથી શું? જો સત્કીર્તિ હોય તો પછી ઘરેણાં પહેરે તોપણ શું અને ન પહેરે તોપણ શું? સુવિદ્યા હોય તો પછી ધન હોય તોએ શું અને ન હોય તોએ શું? અને જો અપયશ પ્રાપ્ત થાય તો પછી મૃત્યુથી શું? તાત્પર્ય એ છે કે બાહ્યના જે કાંઈ ગુણો દેખાતા હોય તે ઉપરથી સુજનતાનું માપ થઈ શકતું નથી, પરન્તુ આંતર્ સદ્ગુણોથી જ થાય છે. (૩૧)

विद्यासौजन्ययोस्तुलना । ३२ ॥

चारित्रस्य न विद्यया प्रबलता सौजन्यवृद्ध्या यथा।
सौजन्येन हि नम्रता रसिकता नो विद्यया दृश्यते॥
मिथ्यादम्भमदादयः सहचरा ज्ञानस्य शुष्कस्य हा।
[illegible] तु नैव तेन परमं सौजन्यमेवाश्रयेत् ॥

જ્ઞાન અને સૌજન્યમાં કોણ શ્રેષ્ઠ?

ભાવાર્થ—ચારિત્ર્ય અને સદાચાર સાથે જેટલો સંબંધ સૌજન્યનો છે તેટલો વિદ્યા કે જ્ઞાનનો નથી; અર્થાત્ ઘણે ઠેકાણે વિદ્યા તો ઘણીએ હોય છે પણ ચારિત્ર્યનું બિલકુલ ઠેકાણું હોતું નથી, અને સૌજન્યની જ્યાં હાજરી હશે ત્યાં ચારિત્ર્ય અવશ્ય સારૂં હશે જ. એટલે સૌજન્યનો ચારિત્ર્ય સાથે ગાઢ સંબંધ છે. વળી નમ્રતા, વિવેક, સભ્યતા, રસિકતા, શાન્તિ, ક્ષાન્તિ વગેરે ગુણો સૌજન્યના સહચારી દેખાય છે, પણ વિદ્યાના સહચારી દેખાતા નથી. તેથી વિપરીત મિથ્યા દંભ, અભિમાન, કઠોરતા, કપટ, પ્રપંચ વગેરે દુર્ગુણો શુષ્ક વિદ્યાનો સહવાસ કરનારા જણાય છે, પણ સૌજન્યની સાથે તેઓ રહી શકતા નથી, માટે સૌજન્ય એ જ શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણ છે. મુક્તિના માર્ગમાં 'કહેવાતી વિદ્યા' થોડી હશે તોય ચાલશે, પણ સુજનતા વિના એક પગલું પણ નહિ ભરી શકાય; માટે અહર્નિશ સુજનતાનો આશ્રય કરવો જોઈએ. (૩૨)

વિવેચન—પૂર્વે ચિદ્‌વૃત્તિના વિષયમાં જણાવવામાં આવ્યું કે મનુષ્યના ચિત્ત ઉપર ચિદ્‌વૃત્તિનો-સંકલ્પશક્તિનો અંકુશ હોય છે, અને જો સંકલ્પશક્તિ પ્રબળ તથા અશુદ્ધ હોય તો તે ચિદ્‌વૃત્તિની પરવા કર્યા વિના ચિત્તને અશુદ્ધ માર્ગે દોરી જવામાં વિજયી નીવડે છે. જો સંકલ્પશક્તિ અશુદ્ધ હોય અને તેની સાથે વિદ્યા અથવા જ્ઞાનનું બળ ભળેલું હોય, તો વળી એ વિદ્યા અથવા જ્ઞાન વધારે હાનિકારક અસર નીપજાવવામાં જ સાહાય્યભૂત થાય છે; આ જ કારણથી સુભાષિતકાર કહે છે કે—

साक्षरा विपरीताश्चेद्राक्षसा एव केवलम् ॥

અર્થાત્—વિદ્વાનો જો વિપરીત માર્ગે ચાલે છે તો તેઓ રાક્ષસનાં જેવાં જ કામો કરે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન અથવા વિદ્યા જો સુમાર્ગે વપરાય તો જ તે હિતકર થઇ પડે છે અને જો કુમાર્ગે વપરાય તો અત્યંત ભયંકર થઈ પડે છે. કહ્યું છે કે–

विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
खलस्य साधोर्विपरीतमेतज्ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥

અર્થાત્–ખલ પુરૂષો વિદ્યાને વિવાદ માટે, ધન મદ કરવા માટે, અને શક્તિને બીજાઓને પીડા ઉપજાવવામાં ઉપયોગી લેખે છે, પરન્તુ સાધુઓ તેને અનુક્રમે જ્ઞાન, દાન અને રક્ષણને માટે ઉપયોગી લેખે છે. મોન્તેન કહે છે કે આપણે ગમે તેટલા વિદ્વાન્ હોઇએ તોપણ બે પ્રકારની શક્તિઓ આપણને પોતપોતાની પ્રકૃતિ અને પ્રવૃત્તિને અનુરૂપ નચાવ્યાં કરે છે, જેમાંની એક સારો ભાવ ભજવે છે અને બીજી નરસો ભાવ ભજવે છે. વિદ્યા અથવા જ્ઞાન આ પ્રમાણે બેધારી તલવારની પેઠે બે બાજુએ કામ કરે છે, પરન્તુ સૌજન્યને તેવી બે ધાર હોતી નથી, કારણકે તે તો એક બાજુએ જ કાર્ય કરે છે, અને તે સારી દિશાએ જ કરે છે. જેટલું ઉત્તમ પ્રમાણપત્ર (સર્ટીફીકેટ) નિઃસંશયપૂર્વક સૌજન્યને માટે આપી શકાય તેટલું ઉત્તમ પ્રમાણપત્ર સર્વથા અને સર્વદા વિદ્વત્તા અથવા ધનવત્તાને માટે આપી શકાય નહિ જ. મનુષ્યના વર્તન ઉપર સૌજન્ય, વિનય, સત્યવાદિત્વ આદિ સદ્‌ગુણો જેટલી ઉત્તમ છાપ પાડી શકે છે તેટલી ઉત્તમ છાપ વિદ્યા પાડી શકતી નથી અને તેટલા માટે કહ્યું છે કે–

गाढं गुणवती विद्या न मुदे विनयं विना।
मूर्खतापि मुदे भूयान्महत्सु विनयान्विता ॥

અર્થાત્—અતિશય ગુણવાળી વિદ્યા છતાં જો વિનય ન હોય તો તે શોભતી નથી અને મોટા પુરૂષોને વિષે વિનયવાળી મૂર્ખતા પણ અતિશય શોભે છે. આ ઉપરથી વિદ્યા અથવા જ્ઞાનની નિંદા કરવામાં આવે છે એમ સમજવાનું નથી પરન્તુ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે વિદ્યાની સાથે સુજનતા મિશ્રિત થએલી હોવી જોઇએ અને જો કદાચ વિદ્યા ન હોય તોપણ સુજનતા તો અવશ્ય મનુષ્યમાં હોવી જોઇએ, કારણકે સચ્ચરિત્રમાં મનુષ્યને તે જ પ્રવર્તાવે છે.

અત્ર એક દ્રષ્ટાંત આપીશું. એક વાર એક મોટા શહેરમાંથી ગામડે જવાના માર્ગપર થોરીયાંની વાડની ઓથે એક ગરીબ અને કશા રોગથી પિડાતો માણસ પડયો પડયો બુમો પાડતો હતો. તેના શરીરે પડેલાં મોટાં ધાબાં અને અવયવોની બીજી સ્થિતિ ઉપરથી તેને કોઇ મહારોગ થયો હોય એમ જણાતું હતું. તેની પાસે થઇને જતા ત્રણ મિત્રો તેની દુઃખની બુમો સાંભળીને તેની પાસે ગયા અને પૂછયું: "ભાઇ તને શું થાય છે?" તે દુઃખી અને દરિદ્ર માણસે કહ્યું: "ભાઇ! મને વિસ્ફોટક અને રક્તપિત્તનો રોગ થયો છે. મારે ગામડેથી હું પાસેના શહેરમાં જતો હતો, પરન્તુ થાકને લીધે હવે મારામાં ચાલવાની શક્તિ રહી નથી અને આખે શરીરે લાહ્ય બળે છે. દુઃખ અને પીડાથી હું એટલો બ્હાવરો બની ગયો છું કે શું કરવું તે મને સુજતું નથી! તમે કોઇ મને મદદ કરો તો પ્રભુ તમારૂં કલ્યાણ કરશે!" તે ત્રણ મિત્રોમાં એક વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ હતો તે બોલ્યો: "જો ભાઇ! માણસને માથે સુખ દુઃખ તો હમેશાં આવ્યાં કરે છે, માટે દુઃખમાં ગભરાઈ જવું નહિ. પ્રભુ જે કાંઈ દુઃખ મોકલે તેને સ્વીકારી લેવું અને માનવું કે આજે દુઃખ છે તો કાલે સુખ મળશે. વળી તને જે રોગ થયો છે તે તારી કોઈ આહારવિહાર સંબંધી ભૂલનું પરિણામ હશે, કારણકે મનુષ્ય માત્રને જે રોગો થાય છે તે તેની ભૂલોને પરિણામે અને મુખ્યતે કરીને આહારાદિની વિષમતા તથા અનિયામતતાને પરિણામે થાય

છે, માટે હવેથી તે બાબતમાં સાવધ રહેજે એટલે તું સુખી થઇશ !" આશ્વાસન અને ડહાપણના આ લુખ્ખા શબ્દો તે રોગીને જરા પણ સુખ ઉપજાવી શક્યા નહિ. તે બોલ્યો: " ભાઇ સાહેબ ! એવું જ્ઞાન અત્યારે મને જોઇતું નથી. મને તો મારી પીડા શાંત થાય તેવી કશી મદદ કરો !" આ સાંભળીને તેઓની સાથેનો એક વણિક બોલ્યો: " લે ભાઇ ! આ સોનામહોર હું તને આપું છું. તેમાંથી જોઇતું ખર્ચ કરીને તું કોઈ સારા વૈદ્યની દવા ખાજે એટલે તારો રોગ મટી જશે—પણ ભાઇ ! હજી તું બૂમો પાડતો કેમ બંધ થતો નથી ?" રોગી બોલ્યો: "શેઠજી ! હું શું કરૂં ? અત્યારે તો તમારી સોનામહોર મને કશું સુખ આપી શકતી નથી." ત્રીજો મિત્ર કે જે એક ડાહ્યો રબારી હતો તે બોલ્યો: " ભાઇઓ ! આ જંગલમાં તડકે પડયા રહેવાથી તેને વધારે પીડા થશે, માટે હું એને મારા કામળાની ઝોળીમાં સુવાડું છું, તે આપણે વારાફરતી ઉંચકીને શહેરમાં લઇ જઇએ તો તેને સુખ થશે." વણિક તથા બ્રાહ્મણે તેમ કરવાની ના કહી અને કહ્યું કે "એને ચેપી રોગ થયો છે તે અમને પણ વળગે તો ?" રબારી લાચાર થયો તોપણ તેની દયા અને સુજનતાએ તેને યુક્તિ સુઝાડી. પોતાને માથે વીંટેલા ફાળિયાના તેણે કકડા કર્યા અને તેને પાણીમાં ભીંજવ્યા. રોગીને જે અંગો પર પીડા થતી હતી અને પાણી ઝમી આવ્યું હતું તે સઘળા અંગો ચેપની દરકાર વિના તેણે પાણીથી પોતાને હાથે સાફ કર્યાં અને તે સઘળા અંગો પર પાણીના ભીના પાટા બાંધી વાળ્યા. બૂમો પાડવાથી રોગીનું ગળું સુકાતું હતું તેને થોડું પાણી પાયું, એટલે તેને શાંતિ વળી—લાહ્ય બળતી બંધ થઈ. તે સ્વસ્થ થઇને ઊભો થયો. રબારીએ તેને પોતાની ડાંગ ટેકો રાખીને ચાલવા માટે આપી અને એવી રીતે તત્ક્ષણ તે રોગીને સુખ ઉપજાવીને શહેરમાં તેડી ગયો. બ્રાહ્મણની વિદ્યા કે વણિકના ધન કરતાં રબારીની સુજનતાએ તે દુઃખીનું દુઃખ દૂર કર્યું. (૩૨)

सप्तम परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યોત્તેજક બળ-ઉત્સાહ.

[કર્ત્તવ્યપરાયણતા અથવા સુજનતાની મોટી આવશ્યકતા સૂચવ્યા પછી કર્ત્તવ્યના બળની મીમાંસા કરવામા ગ્રંથકાર ઉદ્યત થાય છે.]

[ઉત્સાહની પ્રશંસામા કર્ત્તવ્યપથગામી મનુષ્યોને સંબોધીને ગ્રંથકાર કહે છે કેઃ-]

कर्त्तव्यसाधकवलम् । ३३ ॥

उत्साहे किल कापि शक्तिरतुला विघ्नौघविध्वंसिनी ।
[illegible] सफलतासांनिध्यसम्पादिनी ॥
सद्यः सिद्धिविधायिनी निरुपमानन्दौघसंस्पन्दिनी ।
श्रेयःशक्तिविकाशिनी महति वा कार्ये समुत्साहिनी ॥

उत्साहस्याग्रे विघ्ना अकिंचित्कराः । ३४ ॥

उत्साहो यदि मानसे प्रथमतो मध्येवसाने तथा ।
कुर्वेऽवश्यमिदं भवेद् दृढतरश्चैवंविधो निश्चयः ॥
आयान्तु प्रचुरास्तदा कृतिपथे विघ्नास्तथापि स्वयं
दीनास्ते वलहीनतामुपगता लीना भवन्ति क्षणात् ॥

कियत्पर्यन्तं विघ्नानां वलम् । ३५ ॥

विघ्नास्सन्ति हि तावदेव वलिनः कर्त्तव्यसंरोधका ।
यावद् दुर्वलता मनःशिथिलता कर्तुं रुचेर्मन्दता ॥
चेदुत्साहविनिश्चयोभयवलं जागर्ति हृन्मन्दिरे ।
किं कर्तुं प्रतिवन्धनं क्षणमलं विघ्ना वराका इमे ॥

કર્ત્તવ્યનું ખરૂં બળ ઉત્સાહમાં જ છે.

ભાવાર્થ—ખરેખર, કાર્ય કરતી વખતે ઉત્પન્ન થતા મનના ઉત્સાહમાં કોઇ પણ અતુલ અલૌકિક શક્તિ રહેલી છે કે જે શક્તિ કર્ત્તવ્યના માર્ગમાં આવતાં વિઘ્નોના મોટા સમૂહને ક્ષણ વારમાં વિખેરી નાંખે છે, નિરાશાના અંકુરને સમૂળગા છેદી નાંખે છે, કાર્ય સફળ થવાની આશાનાં કિરણો ફેંકીને આશ્વાસન આપતાં કર્ત્તવ્યસાધનના પરિશ્રમને દૂર કરી મનને શાન્તિ ઉપજાવે છે, મુશ્કેલીભરેલા કાર્યની પણ સત્વર સિદ્ધિ કરી આપે છે, અને તેથી અનુપમ આનન્દપ્રવાહ પ્રચલિત થાય છે, એટલું જ નહિ પણ શ્રેયસ્સાધક બીજી શક્તિઓને વિકસિત બનાવવાની સાથે બીજાં મોટાં અને મુશ્કેલીભરેલાં સત્કાર્યો કરવાનું માનસિક બળ અર્પી તે તરફ પ્રયાણ કરવાની પ્રેરણા કરે છે. (૩૩)

ઉત્સાહની સામે વિઘ્નોની દુર્બળતા.

કાર્યની શરૂઆતમાં, મધ્ય ભાગમાં અને છેવટે કાર્યના અંત પર્યન્ત જો મનનો ઉત્સાહ તેવો ને તેવો કાયમ રહે છે, અને તેની સાથે " આ કાર્ય તો અવશ્ય હું કરીશ " આવા પ્રકારનો મજબૂત માનસિક નિશ્ચય હોય છે, તો પછી કાર્યની અટકાયત કરનાર આડખીલીઓ ગમે તેટલી આવે અને વિઘ્નો પણ ગમે તેવાં જબરદસ્ત આવે પણ ઉત્સાહ અને દૃઢ નિશ્ચયની સામે તે વિઘ્નો બળહીન થઈ દીનની માફક એક ક્ષણમાં લીન થઈ જાય છે, અને ઊભી થએલી આડખીલીઓ દૂર થઈ જતાં કર્ત્તવ્ય સુખે સુખે સાધી શકાય છે. (૩૪)

વિઘ્નો ક્યાંસુધી નડે છે ?

જ્યાંસુધી કર્ત્તવ્ય બજાવવાની ઇચ્છા પ્રબળ થઈ નથી, મનમાં પણ કેટલાએક સંકલ્પ વિકલ્પો થયાં કરેઃ " આ કાર્ય કેમ પાર પડશે, અરેરે ! આમાં હું ક્યાં આવી ભરાયો ? નિર્વાહ કરવા જેટલાં ક્યાં મારી પાસે સાધનો છે ? " એવી રીતે મન ઢચુપચુ થતું હોય, અને દુર્બળતા સેવાતી હોય ત્યાંસુધી ચારે તરફથી વિઘ્નો આવવા માંડે છે અને પ્રબળતાથી કર્ત્તવ્ય બજાવતાં અટકાયત કરે છે. પણ જ્યારે તે માણસના હૃદયમંદિરમાં ઉત્સાહ

અને દૃઢ નિશ્ચય એ બે વસ્તુનું બળ પ્રદીપ્ત થાય છે, અને શિથિલતા દુર્બળતા મન્દરુચિ વગેરે દૂર ભાગી જાય છે, ત્યારે બાપડાં વિઘ્નો એક ક્ષણભર ટકી શકતાં નથી, તો પછી કાર્યને અટકાયત કરવાની તો વાત જ શી કરવી ? અર્થાત્ માણસ દુર્બળ બની જાય છે, તો વિઘ્નો જોર કરી જાય છે; પણ સબળ બને છે તો વિઘ્નો કંઈ કરી શકતાં નથી. (૩૫)

વિવેચન—ઉપર્યુક્ત શ્લોકત્રયમાં ઉત્સાહના અનુપમ સામર્થ્યનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. સંકલ્પવૃત્તિના તરંગરૂપી સંકલ્પને ચિત્તભૂમિકામાંથી ઉત્પન્ન થતો વિકલ્પ જો હરાવે છે તો મનુષ્ય ગમે તેવો સુશીલ, કર્તવ્યને જાણનારો તથા નિર્મળ ચિદ્વૃત્તિવાળો હોય તોપણ તે કર્તવ્યમાં સ્થિર રહી શકતો નથી. સંકલ્પ જો વિકલ્પને છતી લે છે તો જ તે શુદ્ધ ચિદ્વૃત્તિની સાથે રહીને કર્તવ્ય બજાવવામાં ઉદ્યત થાય છે; પરન્તુ એ પ્રકારના વિકલ્પોને હરાવીને ચિદ્વૃત્તિ તથા સંકલ્પશક્તિનો વિજય કરાવવા માટે મનુષ્યમાં કેટલાક આંતર ગુણોની આવશ્યકતા છે. એક ગુણ તો સંકલ્પશક્તિના તરંગો અર્થાત્ સંકલ્પોમાં જ બળવત્તાનો હોવો જોઈએ કે જેથી તે ચિત્તના વિકલ્પોને પોતા ઉપર જરા પણ ફાવવા દે નહિ અને બીજો ગુણ સંકલ્પોને—દૃઢ નિશ્ચયોને આગળ વધારવા માટે ઉત્સાહનો હોવાની જરૂર છે. વાલ્મીકિએ ઉત્સાહનો મહિમા ગાતાં 'રામાયણ' માં લક્ષ્મણને મુખે રામપ્રતિ ઉચરાવ્યું છે કેઃ—उत्साहवन्तो नरा न लोके सीदन्ति कर्मस्वतिदुष्करेषु ॥ અર્થાત્—આ લોકમાં ઉત્સાહી નરો અતિદુષ્કર કર્મોમાં પણ નિરાશ થતા નથી. ઉત્સાહનું બળ એટલું વિશેષ છે કે તેનાથી સંકલ્પશક્તિનો વિકાસ થાય છે અને મનોબળની વૃદ્ધિ થાય છે. અલબત્ત, ઉત્સાહ પણ સંકલ્પશક્તિની પેઠે બેધારી તલવારના જેવો જ છે. તે સુકૃત્યમાં વ્યાપે છે તો મનુષ્યને કર્તવ્યશીલ રાખીને ઉન્નત બનાવે છે અને દુષ્કૃત્યમાં વ્યાપે છે તો અધઃપતિત કરે છે. તેથી જો ચિદ્વૃત્તિની બાજુએ રહીને ઉત્સાહ પોતાનું કાર્ય કરે તો તેના જેવું બીજું એક પણ બળ નથી. લક્ષ્મણે રામને કહ્યું હતું કે—

उत्साहो बलवानार्य नास्त्युत्साहात्परं बलम् ।
सोत्साहस्य हि लोकेषु न किंचिदपि दुर्लभम् ॥

અર્થાત્—હે આર્ય ! ઉત્સાહ એ જ બળવાન્ છે અને ઉત્સાહથી બીજું મોટું બળ એક પણ નથી, કારણકે ઉત્સાહવાળા લોકોને કશું પણ દુર્લભ નથી. ઐહિક કર્ત્તવ્યો બજાવવામાં ઉત્સાહ મનુષ્યને આટલું વિશેષ બળ અર્પે છે અને તેથી ઉલટું દીનતા–મનની નિર્બળતાથી–નિરાશા પ્રાપ્ત થવાથી કર્ત્તવ્યપથમાં વિચરતો મનુષ્ય પણ ચ્યુત બની જાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે કર્ત્તવ્યપથમાં વિચરતાં મધ્યમાં કાંઇ આકસ્મિક વિઘ્નો આવી નડે છે ત્યારે અલ્પ સંકલ્પબળવાળાં મનુષ્યો નિરાશ થાય છે અને કહે છે કે "હું વળી આ ઉપાધિમાં ક્યાંથી પડચો ? મેં કાર્યની શરૂઆત જ ન કરી હોત તો સારૂં હતું." જ્યારે મન આવું નિર્બળ થાય છે, ત્યારે પછી તે નિર્બળ મનને અનેક નાનાં મોટાં વિઘ્નો નવેસરથી ઉપસ્થિત થઇને ઘેરી લે છે ! પરન્તુ ઉત્સાહી માણસો એવાં કાંઇ વિઘ્નો ઉપસ્થિત થતાં પોતાના મનને સંબોધીને વસિષ્ઠ મુનિની પેઠે કહે છે કે—

शीघ्रमुत्तिष्ठ भद्रं ते नियतं कार्यमाचर ।
न कालमतिवर्तन्ते महान्तः स्वेषु कर्मसु ॥

અર્થાત્—શીઘ્ર ઉઠ ! તારૂં કલ્યાણ હો ! નિશ્ચિત કરેલા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થા. મહાજનો પોતાનાં કર્ત્તવ્ય કર્મોમાં વખત વીતવા દેતા નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે ઉત્સાહ જાગૃત થાય છે ત્યારે વિઘ્નોનાં નિર્બળ જાળાં તડાતડ તૂટી જાય છે, અને કર્ત્તવ્યમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત થતાં આદ્ય મધ્ય અને અંત એ ત્રણે સ્થિતિમાંથી સંપૂર્ણ રીતે પસાર થઇ જવાય છે.

કર્ત્તવ્યની લાંબી ધારા કાંઇ કેવળ વિઘ્નો વિના પસાર થતી નથી, પરન્તુ આ વિઘ્નો જ્યારે ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તેની સાથે એવી રીતે વર્તવું જોઇએ કે જેથી તે વિઘ્નો કાર્યમાં ક્ષતિ નહિ નીપજાવતાં પોતાની મેળે દૂર થાય અને આપણું કાર્ય વિશેષ સ્થિરતાને પામે. મનુષ્યોપર વિઘ્નોનો એ પણ એક ઉપકાર છે કે જ્યારે તેઓ દેખાવ દે છે, ત્યારે જ મનુષ્યને પોતાના કર્ત્તવ્યકર્મમાં સુસ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાને પ્રમાદ ત્યજી દઇ ઉત્સાહ ધારણ કરવાની જરૂર પડે છે. માર્કસ એન્ટોનિનસે આ પ્રકારના વિઘ્નોની સાથે વર્તવાના સંબંધમાં કહ્યું છે કે–જેવી રીતે પોતાને હોલવી નાંખનાર

વાયુનું ધીરે ધીરે ભક્ષણ કરીને અગ્નિ પાછળથી તે જ વાયુને પોતાના મુખમાં પડેલાં કાષ્ઠોનું ભક્ષણ કરવામાં સાધનભૂત બનાવે છે, તેવી જ રીતે મહાત્મા પુરૂષો પોતાની વિરૂદ્ધ ઉત્પન્ન થતા પદાર્થોને જ પોતાનાં સાધનરૂપ બનાવી લે છે! વિઘ્નોનું બળ આ પ્રમાણે ધીરે ધીરે હરી લેવાથી તે વિઘ્નો દુર્બળ બની જાય છે અને પછીથી તે જ વિઘ્નો રૂપાંતર પામીને આપણાં સહાયક તરીકે કામ કરે છે. વિદ્યા મેળવવામાં ઉત્સાહ ધરાવનાર કલીએન્થીસ નામના ગ્રીક વિદ્વાનનું દૃષ્ટાંત અત્ર પ્રસંગાનુકૂળ થઈ પડશે. તે વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે એટલો ઉત્સાહી હતો કે મજુરી ન મળવાથી ભૂખ વેઠવાનું તેને ગમતું પણ નિશાળે જવાનું ચૂકતો નહિ. વિદ્યામાં તેનો રસ એટલો વધવા લાગ્યો કે મજુરીએ જઈ પેટને માટે પૈસા કમાવા એ પણ તેના અભ્યાસને વિઘ્નરૂપ લાગ્યું. આથી તેણે દિવસે મજુરી કરવાનું છોડી દીધું અને એક માળીની વતી સવાર સાંજ બાગ પાવાનું અને રાતે એક બાઇને દળણું દળી આપવાનું માથે લીધું. એણે દિવસે મજુરી બંધ કરી અને રાતે દળણું દળવા બહાર જવા માંડ્યું તેથી તેનાં પડોશીઓને વહેમ પડ્યો કે કદાચ એ ચોરી કરીને પેટ ભરતો હશે. ન્યાયાધીશને કાને આ વાત ગઇ એટલે તેણે કલીએન્થીસને બોલાવ્યો અને તે કેવી રીતે મજુરી કરી અભ્યાસ કરતો હતો તે વાત જાણી. ન્યાયાધીશનું હૃદય તે સાંભળી ભરાઇ આવ્યું અને તેણે કલીએન્થીસને ઇનામ આપવા માંડ્યું જે તેણે લીધું નહિ. એ કલીએન્થીસ એક ઉત્તમ ગ્રીક શીલસુફી નીવડ્યો. ઉત્સાહ શું ન કરી શકે? (૩૩-૩૪-૩૫)

[ઉત્સાહની પ્રશંસામાં કર્તવ્યપથગામી મનુષ્યોને સંબોધીને ગ્રંથકાર કહે છે કેઃ—]

उत्साह एव कल्पवृक्षाद्याः । ३६ ॥

मुग्धाः कल्पतरुं वृथान्यभुवने पश्यन्ति सौख्याशया
लब्धुं कामघटं तथा सुरगवीं भ्राम्यन्त्यहो किं वृथा ।
ते पश्यन्तु निरुक्तशक्तियुगले हृन्मन्दिरे निश्चले ।
सर्वं कामघटादिकं फलयुतं दृश्येत साक्षात्त्वतः ॥

ઉત્સાહ એ જ કલ્પવૃક્ષ.

ભાવાર્થ અને વિવેચન—અહો ! ભોળા લોકો, વાંચ્છિત મનોરથની સિદ્ધિને માટે કલ્પવૃક્ષ વિગેરે જોવાને જ્યાં ત્યાં વૃથા શામાટે ફાંફાં મારો છો ? તેમ જ કામકુંભ અથવા કામધેનુ—ગાય મેળવવા જ્યાં ત્યાં શામાટે પરિભ્રમણ કરો છો ? તેઓ નિશ્ચલપણે પોતાના હૃદય-મંદિરમાં ઉપર કહેલ ઉત્સાહશક્તિ અને નિશ્ચયશક્તિમાં જ તપાસ ન કરે ? કામધેનૂ, કામકુંભ અને કલ્પવૃક્ષ વિગેરેથી જે ફળની પ્રાપ્તિ થવી જોઇએ, તે ફળની સિદ્ધિ અને ઇષ્ટ સમૃદ્ધિ ઉપર બતાવેલ ઉત્સાહ અને નિશ્ચયશક્તિમાં સાક્ષાત્ પ્રતીયમાન થશે ! અત્ર રૂપકોપમા પ્રમાણે ઉત્સાહનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે. જેવી રીતે કલ્પવૃક્ષ ઇચ્છિત ફળને આપે છે, કામધેનૂ આપણી ઇચ્છા થાય ત્યારે સુમધુર દૂધ આપે છે અને કામકુંભ કરવામાં આવતી કામનાઓ પૂરી પાડે છે, તેવી રીતે ઉત્સાહ પણ આપણને જે વખતે જેવી ઇચ્છા થાય છે તે વખતે તેવી ઇચ્છા પૂરી કરે છે; કારણકે ઉત્સાહથી વૃદ્ધિંગત થએલું મનોબળ હરકોઈ કાર્ય સિદ્ધ કરી શકે છે. એ પ્રકારનો ઉત્સાહ અને મનોબળ ઉભય આપણી અંદર જ રહેલાં છે અને જ્યારે ઇચ્છા થાય ત્યારે તેના ઉપયોગવડે ઇષ્ટ ફળની પ્રાપ્તિ કરી શકીએ એવું આપણામાં સામર્થ્ય છે. અને જ્યારે એમ છે, ત્યારે કલ્પવૃક્ષ, કામધેનૂ કે કામકુંભને મેળવવા માટે જગતમાં પરિભ્રમણ કરવું તે શું 'મુગ્ધતા'—'મૂર્ખતા' નથી ?

શંકા—કેટલીક વાર વિઘ્નો માણુસ ઉપર એક બીજા પ્રકારનો ઉપકાર કરે છે. માણસ કોઈ દુષ્કૃત્યમાં ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવૃત્ત થયો હોય છે, તે જો ઉપસ્થિત થએલાં વિઘ્નોથી નિરાશ થઈને તે કૃત્યમાંથી પાછો હઠે છે તો તેથી તે વિઘ્નો તેનું હિત કરનારાં જ થઇ પડે છે.

સમાધાન—ઉપસ્થિત થતાં વિઘ્નોનો પરાજય કરવાનો અને ઉત્સાહ ધારણ કરવાનો ઉપદેશ કર્ત્તવ્ય વિષયો પરત્વે સમજવાનો છે. અહિતકર્તા વિષયોમાં વિઘ્નો ઉપસ્થિત થવાં જ જોઈએ અને એ વિઘ્નોથી અકર્ત્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત થનારનો પરાજય થાય એ જ ઇષ્ટ છે. 'વિઘ્નોની દરકાર ન કરવી' તે કથન કેવા પ્રકારનાં કાર્યોને માટે છે તે નિમ્ન શ્લોકમાં વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવ્યું છે. (૩૬)

कार्यं साधनीयं चेत् किं लोकोक्तिनिरीक्षणेन । ३७ ॥

सत्कार्यस्य विनिश्चये हृदि कृते सत्यां स्वशक्तौ पुन-
र्लोकाः किं कथयन्ति चात्र विषये नेयं निरीक्षोचिता ॥
प्रायोऽन्योन्यविरुद्धतामुपगता जल्पा जनानां ततो ।
निष्ठां क्वापि लभेत नो स सुकृते लोकोक्तिमीक्षेत यः ॥

લોકાપવાદથી શું કાર્યને પડતું મેલવું ?

ભાવાર્થ—કાર્ય સાધવાની જે પોતાનામાં શક્તિ હોય અને તેના પ્રમાણમાં સત્કાર્ય કરવાની ઇચ્છા પ્રબળ થતી હોય તો તે વિષે પ્રથમ મનમાં પુરતો વિચાર કરી દેશ, કાળ, બળ અને કાર્યની મુશ્કેલી એ બધાની તુલના કરી એક નિશ્ચય ઉપર આવવું જોઇએ. બરાબર નિશ્ચય પછી જ કાર્યની શરૂઆત થવી જોઇએ; શરૂઆત થઇ એટલે પછી આ વિષયમાં લોકો શું બોલે છે, ઠીક કે અઠીક, એવા વિચાર લાવી મનને નિર્બળ કરવાની જરૂર નથી. એક જ વાત કોઇને સારી ભાસે છે અને કોઇને ખરાબ ભાસે છે ત્યારે એક જ વિષયમાં લોકોના પરસ્પર વિરૂદ્ધ અનેક મતો પડે છે; કોઈ વખાણ કરશે અને કોઈ નિન્દા કરશે; લોકોક્તિ ઉપર જે ભરોસો રાખે અને લોકાપવાદથી પાછો હઠી જાય, તેનાથી શું કોઈ દિવસે કાર્ય સાધી શકાશે ? નહિ જ. અભ્યુદયને માટે ઉત્તમ કાર્ય કરવું હોય તો વિચારપૂર્વક નિશ્ચયબળથી સત્ કાર્યને ખંતથી વળગી રહેવું જોઇએ પણ લોકાપવાદના ભયથી પાછા હઠવું ન જોઇએ. (૩૭)

વિવેચન—દરેક સારા કે માઠા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં જે લોકાપવાદ ઉઠે છે તે સૌથી મોટામાં મોટું વિઘ્ન માણસને નડે છે. આ વિઘ્નની સામે કેવા પ્રકારે વર્તવું જોઈએ તે જાણવું અગત્યનું છે. સામાન્ય રીતે એવો ઉપદેશ લોકોમાં પ્રચાર પામે છે કે જે કાર્ય લોકાપવાદને પાત્ર થાય તે કાર્ય કરવું નહિ, અથવા તો દોરંગી દુનિયા બોલે તેની દરકાર કર્યા વિના પોતાની ધારણા પ્રમાણે કાર્યમાં ઉદ્યત રહેવું. પરંતુ આ ઉભય પ્રકારનો ઉપદેશ સર્વે

સ્થળે અને સર્વ કાળે અનુસરવાને યોગ્ય હોતો નથી. તેમાં જે ભેદ રહેલો છે તે સંબંધી આ શ્લોકમાં સૂક્ષ્મ રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. મનમાં ઉઠેલા કોઇ અનિષ્ટ તરંગ પ્રમાણે કાર્ય કરવામાં માણસ પ્રવૃત્ત થાય તે વખતે જો તે દુનિયાને દોરંગી લેખીને તેના અપવાદની દરકાર ન કરે તો તે પોતાનું અહિત કરે છે એમ જ કહેવાય; અને કોઇ શુભ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં કોઇ દ્વેષીઓ તે કાર્યની નિંદા કરે તેથી જો લોકાપવાદના ભયપૂર્વક તે કાર્યને મૂકી દેવામાં આવે તો તેથી પણ તેણે પોતાનું હિત કરવામાં પાછું પગલું ભર્યું એમ લેખાય. ત્યારે હવે લોકાપવાદની દરકાર ક્યારે કરવી અને ક્યારે ન કરવી? આ શ્લોકમાં સામાન્ય રીતે એવો ઉપદેશ છે કે લોકોક્તિ ઉપર ભરોસો રાખીને કાર્યમાંથી પાછા હઠવું નહિ; પરન્તુ એમાં સૂક્ષ્મ ભેદ છે; કેવા કાર્યમાંથી પાછા હઠવું નહિ? सत्कार्यस्य विनिश्चये हृदि कृते એ શબ્દો જ આ શ્લોકમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં " સત્કાર્ય કરવાનો હૃદયમાં નિશ્ચય થાય, ત્યારપછી તે વિષયમાં લોકાપવાદની દરકાર ન કરવી " એવું કથન તેમાં સમાએલું છે. સત્કાર્યનો "વિનિશ્ચય" એટલે વિશેષ પ્રકારે કરીને નિશ્ચય : એ શબ્દમાં પણ કાર્ય સંબંધી વિચારણા કેવી રીતે કરવી તેનું સૂચન છે. પહેલાં તે કાર્ય વિષયે પોતાની શક્તિનો વિચાર કરવો, પછી દેશ, કાળ, અને સંયોગોનું અવલોકન કરવું, પછી લોકાપવાદનો ભય ઉપસ્થિત ન થાય તેટલા માટે કોઇ શાણા જનોની તે કાર્ય વિષયે સલાહ લેવી અને છેવટે નિર્મળ ચિદ્વૃત્તિનો—અંતરાત્માનો અભિપ્રાય લેઈને તે કાર્ય કરવા યા ન કરવા વિષે નિશ્ચય કરવો. આ પ્રકારનો ' નિશ્ચય ' विशिष्टो निश्चयः અર્થાત્ ' વિનિશ્ચય ' કહેવાય, અને તેવો વિનિશ્ચય થયા પછી કાર્યનો પ્રારંભ કરવો. કાર્યનો પ્રારંભ કર્યા પછી તે વિષયમાં કોઇ અપવાદ ઉઠાવે તો પછી તેની દરકાર કરવી નહિ, એ લોકાપવાદથી નહિ ડરવાનો ખરો માગ છે; કોઈ દુષ્ટ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં લોકાપવાદ ઉઠે તો તે લોકાપવાદની દરકાર નહિ કરવાનો ખરો અને વાસ્તવિક માર્ગ નથી. કોઇ બીરૂ જનોએ એક એવું વાક્ય રચી કાઢ્યું છે કે यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं नाचरणीयं नाकरणीयं અર્થાત્ ગમે તેવું સારૂં કાર્ય હોય તથાપિ

લોકાપવાદની સામે થઇને તે કાર્ય કરવું નહિ. આ વચનને હિતવચન કહેવું જ અનુચિત છે, કારણકે શુભકાર્યસાધનાને ભોગે લોકપ્રિયતા મેળવવી એ અહિતને માર્ગે દોરનારૂં કાર્ય છે. આ સર્વ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે સત્કાર્ય સંબંધે વિનિશ્ચય ન કર્યો હોય તેવા કાર્યમાં એ લોકાપવાદાદિ વિઘ્ન ઉઠે તો તે વિઘ્ન એક રીતે સત્કૃત્યના ખરા માર્ગે દોરનારૂં હોઈને હિતકારક છે; પરન્તુ સત્કાર્ય સંબંધે વિનિશ્ચય થયા પછી આરંભેલા કાર્યમાં એ પ્રકારનાં વિઘ્નો ઉઠે તો તે વિઘ્નોને હઠાવીને અથવા તો તેને ગળી જઈને તે જ વિઘ્નોને આપણા કાર્યના સાધનરૂપ બનાવી કાર્યમાં સતત ઉદ્યત રહેવું: એવી વસ્તુસ્થિતિમાં દોરંગી દુનિયાના યદ્વા તદ્વા કથનને ગણકારવું નહિ. નિજ કર્તવ્યમાં પ્રવૃત્ત થતાં વારંવાર લોકાપવાદના ભયથી ભડકી ઉઠનારા ભીરુ પુરૂષો તો કશું પણ કરી શકતા નથી. (૩૭)

अष्टम परिच्छेद.

કર્તવ્યનાશક બળ–આલસ્ય.

[જેવી રીતે માણસને નિજ કર્તવ્યમાં સતત પ્રવૃત્ત રાખનાર ઉત્સાહ છે, તેવી રીતે કર્તવ્યમાંથી સર્વથા પછાત રાખનાર 'આલસ્ય' નામનો ઉત્સાહને મહાવિરોધી શત્રુ છે: તેનું વિવેચન હવે પ્રારંભાય છે.]

कर्त्तव्यनाशकबलम् । ३८ । ६९ ॥

आलस्येन हि यावती क्षतितातिः सञ्जायते दैहिकी
रोगेणापि न तावती किल भवेन्नासत्यमेतद्यतः ॥
आलस्यं मरणावधिक्षतिकरं नो भेषजालीयते ।
रोगस्त्वल्पदिनैरुपैत्युपशमं सद्योपि वा भेषजात् ॥
आलस्यस्य महोदये सति परं धर्मार्थकामक्षति-

दारिद्र्यं क्षुधया सह प्रविशति ख्यातिः क्षयं गच्छति ॥
विज्ञानं विनिवर्तते करकलोद्योगो द्रुतं लीयते ।
कर्त्तव्यस्य तु का कथाऽतिकरुणापात्रं भवेज्जीवनम् ॥

આળસ એ જ નાશક બળ.

ભાવાર્થ—આળસથી થતી બીજી અનેક પ્રકારની હાનિઓને એક બાજુએ મૂકી કેવળ શારીરિક હાનિનો વિચાર કરીએ. જન્મભરમાં એક માણસને આળસ સેવવાથી શરીરમાં જે હાનિ પહોંચે છે તેટલી હાનિ જુદી જુદી જાતના થતા રોગોથી થતી નથી. આ મંતવ્યમાં કંઇ અસત્ય જણાતું નથી, કારણકે આળસરૂપી ઝેર શરીરમાં પ્રવેશ કરીને જે હાનિ પહોંચાડે છે તે પાંચ પંદર દિવસને માટે નહિ પણ મરણપર્યન્ત નિવાસ કરી રહે છે. વળી તેનો કોઇ ઔષધિથી પણ નાશ થતો નથી, ત્યારે શરીરમાં ઉત્પન્ન થયેલ રોગ થોડા દિવસ સુધી રહે છે, અને વખતે ઔષધથી તરત નિવૃત્ત પણ થાય છે, માટે રોગાદિક કરતાં પણ આળસથી વધારે હાનિ થાય છે. (૩૮) જે ઘરમાં આળસ પ્રવેશ કરી લીલા કરે છે, ત્યાં ધર્મ અર્થ અને કામની હાનિ થવા માંડે છે અને થોડા સમયમાં દ્રવ્યનો નાશ થતાં દારિદ્રય ભૂખને પોતાની સાથે લેઈ પધારે છે. તે ઘર કે કુટુંબની ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠાનો અંત આવે છે, મેળવેલી વિદ્યા વિસ્મૃત થઈ વિનાશ પામી જાય છે, હાથનો ઉદ્યોગ અને કળા તે ઘરથી રીસાઇને ભાગી જાય છે, ગરીબાઇ અને દીનતા ચારે તરફ પ્રસરી રહે છે, શક્તિ ક્ષીણ થાય છે, અને તેની જીવનવૃત્તિ નિરાશ્રિત થઇ બીજાની આશા ઉપર અવલંબી રહી કરૂણાપાત્ર થઈ પડે છે. ત્યાં કર્ત્તવ્ય બજાવ્યાની તો આશા જ શી રાખવી ? (૩૯)

વિવેચન—આલસ્ય-પ્રમાદ-સુસ્તી એ એક મોટો દુર્ગુણ છે અને તે દુર્ગુણનાં સગાંવહાલાંઓની જો વહી વાંચવા બેસીએ તો પાર આવે નહિ. ભર્તૃહરિએ તે દુર્ગુણને એક મહારિપુ તુલ્ય લેખતાં કહ્યું છે કે—

आलस्यं हि मनुष्याणां । शरीरस्थो महारिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः । कृत्वायं नावसीदति ॥

અર્થાત્—આલસ્ય જ મનુષ્યોના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે; ઉદ્યોગ જેવો કોઇ પણ બંધુ નથી; માટે ઉદ્યોગ કરનાર પુરૂષ દુઃખી થતો નથી. આ પ્રમાણે આલસ્યને શરીરના મહારિપુનું જે પદ આપવામાં આવ્યું છે તે પદ તે કેવી રીતે સાર્થક કરે છે તે આ શ્લોકમાં વિસ્તારથી સમજાવ્યું છે. જેવી રીતે શત્રુ આપણા દેહને હાનિ કરે છે અને સાથે આત્માનું પણ અહિત કરવામાં ન્યૂનતા રાખતો નથી, તેવી રીતે આલસ્યરૂપી મહાશત્રુ પણ ઉભયનું અહિત કરે છે. કોઇ પણ પ્રકારનો ઉદ્યમ નહિ કરતાં આલસ્યમાં દિવસો ગાળનારાઓ સ્વાભાવિક વ્યાયામને અભાવે અનેક શારીરિક રોગોના ભોક્તા થઈ પડે છે. આલસ્યના પ્રાબલ્યથી સુસ્ત પડી રહેવાને લીધે મંદાગ્નિ, મેદવૃદ્ધિ, સન્ધિસંગડન, અજીર્ણ, શિથિલતા, શરીરિક સ્થૂલતા ઇત્યાદિ અનેક રોગો જન્મ પામે છે એવો વૈદક શાસ્ત્રનો અભિપ્રાય છે. ઉપર્યુક્ત રોગો જો કોઇ શારીર વિક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયા હોય તો તેને ઔષધના સેવનથી તત્કાળ મટાડી શકાય છે, પરન્તુ આલસ્યને લીધે જો એ રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય છે તો તે શરીરનાં અંગોપાંગની સાથે એવા વજ્રલેપ થઇ રહે છે કે, તેને ઔષધસેવનથી દૂર કરી શકાતા નથી, અને મરણપર્યન્ત તેની પીડા ચાલુ રહે છે. શરીરમાંના રોગના ઝેરી પરમાણુઓનો તિરોભાવ ઔષધનાં પરમાણુઓ કરી શકે છે પરન્તુ આલસ્યના પરમાણુઓનું ઝેર એટલું તીવ્ર છે કે તેનો તિરોભાવ થઇ શકતો નથી. આ પ્રમાણે શરીરને હાનિ કરનારો એ મહારિપુ આત્માને પણ એ જ પ્રકારે હાનિ ઉપજાવે છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં એક સ્થળે આત્માનું અહિત કરનાર પ્રમાદનું કથન માત્ર એક જ શ્લોકમાં કરેલું છે, પરન્તુ તે એક જ શ્લોકમાં તેનું આત્મશત્રુત્વ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવ્યું છે. તેમાં જણાવ્યું છે કેઃ

> इमं च मे अत्थि इमं च नत्थी इमं च मे किच इमं अकिच ।
> तं एवमेवं लालप्पमाणं हरा हरंति त्ति कहं पमाओ ॥

અર્થાત્—અમારી પાસે આ વસ્તુ છે, અમારી પાસે પેલી વસ્તુ નથી; અમારે આ કૃત્ય કરવું છે, અમારે પેલું કૃત્ય નથી કરવું: તે આ પ્રમાણે વાત કરતો હોય છે, એવામાં કાળ આવીને તેને ધસડી જાય છે; આ તે

કેવો પ્રમાદ ? એ જ આલસ્યમાં સમાએલું આત્મશત્રુત્વ છે. આલસ્યમાં

"વીતી જતો સમય તે ન ફરી પમાય,"

"મીંચાય આંખ પછી કાંઇ ન હાય હાય !"

એવું જ્યારે મનુષ્યને સ્મરણ થાય છે, ત્યારે તે પોતાના પ્રમાદને—પોતાના મહાશત્રુને પિછાણે છે ! પણ તે વખતે એ શત્રુ પોતાના દેહરૂપી સામ્રાજ્યની એટલી બધી ભૂમિ પોતાના તાબામાં લેઈ ચૂક્યો હોય છે કે તે વખતે બિચારો મનુષ્ય નિરાધાર થઈને શત્રુના પંજામાં ફસાએલો જ આયુષ્યનો કાળ પૂરો કરે છે ! પરન્તુ આલસ્યનો વંશવેલો હજી એટલામાં જ સમાપ્ત થઇ રહેતો નથી ! આલસ્યને લીધે મનુષ્યના મનમાં એવા ખરાબ વિચારો આવ્યાં કરે છે કે તેથી તેની ચિદ્વૃત્તિ મલીન બનતી જાય છે. એ વિષે મોન્તેન પોતાનો અનુભવ એ પ્રકારે આપે છે કેઃ—"નવરા બેઠે નવા નવા વિચારો સ્ફુરવા લાગે છે એટલુંજ નહિ, પરન્તુ અશ્વારૂઢ થએલા મનુષ્ય પાસેથી છટકી ગએલા ઘોડાની પેઠે કોઈ પણ ઘોડેસ્વાર સિપાઈ તેને છૂટ આપે તે કરતાં પણ અધિક પ્રચંડ ચર્યા કરવામાં તે સ્વચ્છંદી થઇને પ્રવૃત્ત થઈ જાય છે. વળી અવકાશની વેળાએ મારા મનમાં એટલા તો ઢંગધડા વગરના અને અમૂલક તથા અસંગત વિલક્ષણ વિચારો સ્ફુરવા લાગે છે કે હું તેમની અનર્થકતા તથા અસંભવતા પરત્વે વિચાર કરી કરીને તે સર્વેને કોઇ કાળે મારા મનને તેના તે જ સ્વચ્છંદી વિચારોવડે શરમીંદું કરી શકું એવા હેતુથી કાગળ ઉપર ચડાવી દઉં છું !" આટલેથી પણ હજી આલસ્યની હદ પૂરી થાય તેમ નથી ! તેનાથી નિરુદ્યમિતાદ્વારા દ્રવ્યની હાનિ થાય છે અને દ્રવ્યની હાનિ થતાં દીનતા, ભૂખ, ઇત્યાદિનું ગૃહમાં સામ્રાજ્ય ચાલે છે. વિદ્યા, કળા, એ સર્વ દીનતાના રાજ્યમાં ટકી શકતાં નહિ હોવાથી પલાયન કરી જાય છે અને સાથે નામશેષ રહેલી એક માત્ર 'ખ્યાતિ' તે પણ આખા કુટુંબને દગો દઇને ચાલતી થાય છે. ઘણી વાર એ ખ્યાતિ જાય છે તે સદાને માટે જાય છે અને એ રીતે એક માત્ર આલસ્યનું મહારિપુત્વ ભવિષ્યની પ્રજા સુધી ચાલુ રહે છે ! આ મહારિપુ, જેના દેહમાં રાજ્ય ભોગવતો હોય, તે દેહમાં કર્તવ્ય સંબંધી વિચારણાને અવકાશ પણ ક્યાંથી

હોય ? ખરેખર, આલસ્યની અનર્થપરંપરા જીવનને અતિ કરૂણાજનક અવસ્થામાં લાવી મેલે છે. (૩૮–૩૯)

[હવે વ્યક્તિવિશેષે આલસ્યના કેવાં પરિણામવિશેષ થાય છે તેનું નિદર્શન કરવામાં આવે છે.]

आश्रयभेदेन परिणामवैचित्र्यम् । ४० ॥

यद्येतन्नृपतेस्तनौ निविशते राज्येऽन्धकारस्तदा ।
सैन्ये चेत्समरे विनाशवदने राष्ट्रं तदीयं भवेत् ॥
चारित्रात्स्खलनं च चेन्मुनितनौ कौटुम्बिकाधोगति-
श्चेदेतत्कुलनायके जनपदे चेद्देशनाशस्तदा ॥

જુદા જુદા આશ્રયમાં આલસ્યનું વિચિત્ર પરિણામ.

ભાવાર્થ—જો આ આળસ રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે રાજ્યમાં ચારે તરફ અંધકાર ફેલાઇ જાય છે, અને રાજ્ય અસ્તવ્યસ્ત થઇ જાય છે. જો તે રણસંગ્રામે ચડેલા લશ્કરમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે દેશ વિનાશને મોખરે પહોંચી જાય છે. જો તે આળસ સાધુ મુનિઓના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે તો તેમની ચારિત્ર્યથી સ્ખલના થાય છે, અને જો કુટુંબના અધિપતિના શરીરમાં હોય છે તો તે કુટુંબની પાયમાલી થાય છે. તથા જો તે દેશના મોટા ભાગમાં પ્રવેશ કરે છે તો તે દેશની અધોગતિ થાય છે. આ અનુભવસિદ્ધ વાર્તા છે. (૪૦)

વિવેચન—જેવા રંગના કાચમાંથી દૃષ્ટિ કરીને આપણે આ જગતને જોઇએ તેવા રંગનું આખું જગત્ બની ગયેલું હોય તેમ જણાય છે. આમાં જે ગુણ છે તે ગુણ કાચના રંગનો છે. તેવી જ રીતે હરકોઈ વ્યક્તિમ આલસ્ય પોતાનું ઘર કરે, તો તે વ્યક્તિની શક્તિના પ્રમાણમાં તે આલસ્યનું પરિણામ પણ ન્યૂનાધિક શક્તિવાળું જણાય છે. જગતમાં સૌથી મોટો રાજા લેખાય છે. તેનો અધિકાર સૌથી વધારે છે અને જો તે ધારે તો આખા જગત્નું હિત કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. તેના જે વિશેષ અધિકારનો સારા

કામો કરવામાં વ્યય થવો જોઇએ તે જ અધિકારનું સામર્થ્ય જો આલસ્યને સાહાય્યભૂત થાય તો અધિકારના સામર્થ્યના પરિણામમાં અહિત પણ મોટા પ્રમાણમાં વ્યાપી રહે. જે વિષ એક પાણીના પ્યાલામાં નાંખીએ અને તેથી પ્યાલામાંનું સઘળું પાણી વિષમય બની જાય, તે જ વિષ પાણીના કૂવામાં નાંખીએ તો તે આખા કૂવાનું પાણી વિષમય બની જાય અને તે કૂવાનું પાણી પીનારાં સર્વ કોઇનું અહિત થવા પામે. આલસ્ય એક પ્રકારનું વિષ છે, અને તે વિષ એક સાધારણ વ્યક્તિરૂપી પ્યાલામાં ભેળાવાથી તો તે પ્યાલો પીનાર એક વ્યક્તિનું જ અહિત થાય છે, પરંતુ રાજારૂપી કૂવામાં ભેળાય છે તો તેથી તે કૂવાને આશ્રયે રહેનાર આખું રાજ્ય નાશ પામવા લાગે છે. રાજાનું આલસ્ય આટલા મોટા પ્રમાણમાં અહિત કરનારૂં હોવાથી રાજા જ્યુલિઅને કહ્યું છે કે " તત્ત્વદર્શી જનોએ અને રાજા જેવા વીર પુરૂષોએ તો શ્વાસ સરખું પણ લેવા બેસવું ન જોઇએ " એટલે કે સારાં કાર્યોમાં એટલા બધા તન–મનથી પ્રવૃત્ત રહેવું જોઇએ કે શરીરને આલસ્ય કરવાની ઇચ્છા થઈ આવે તેટલી નિવૃત્તિ પણ લેવી જોઇએ નહિ. આલસ્યને પરિણામે એક રાજાની પેઠે જ બીજી વ્યક્તિઓ પણ અહિતનો પ્રચાર કરે છે. જે સતતોદ્યમી વીર સેનાનો ધર્મ દુસ્મનની સામે લડીને દેશનું રક્ષણ કરવાનો છે તેનામાં જ જો આલસ્યનું વિષ ભેળાય તો દેશનું રક્ષણ થવાને બદલે દેશ દુસ્મનના હાથમાં જઇને તેનું અહિત થવા પામે; મોક્ષસુખના અર્થી જે સાધુ–મુનિરાજો સંસારને ત્યાગી ગયા હોય છે તેઓ પણ પોતાનું લક્ષ્ય સાંધવામાં આલસ્ય કરે તો તેઓનો ત્યાગ નિરર્થક થઈ પડે અને તેઓ સ્વધર્મચ્યુત થાય; કુટુંબનો વડીલ જો આળસુ થાય તો તેના આલસ્યમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં દુષ્ટ પરિણામો તેના આખા કુટુંબને ભોગવવાં પડે અને દેશની પ્રજામાં આલસ્ય ફેલાય તો આખો દેશ અધઃપતિત–ધનસંપત્તિહીન અને દુર્બળ બની જાય. એ સઘળાં આલસ્યનાં પરિણામો પૃથક્ પૃથક્ પાત્રોના ન્યૂનાધિક અધિકારને ભેદે કરીને નીપજે છે. (૪૦)

[આલસ્યની ભયંકરતા દર્શાવવા માટે તેની ' વિષ ' ની સાથે તુલના કરવામાં આવે છે:]

विषादपि प्रमादस्य भयंकरता । ४१ ॥

रे आलस्य तवोग्रनाशककृतिं दृष्ट्वा विषं लज्जितं ।
न्यक्कारासहनाद्विहाय वसुधां रुद्रस्य कण्ठे स्थितम् ॥
मन्ये तेपि तिरस्कृताः क्वचिदहो गुप्तप्रदेशं श्रिता ।
दृश्यन्ते भुवि नैव तेन यदहो प्रेताः पिशाचादयः ॥

ઝેર કરતાં પણ આળસની વધારે ભયંકરતા.

ભાવાર્થ—હે આળસ ! સમય અને સદ્ગુણોનો વિનાશ કરવાની તારી ..ંકર પદ્ધતિ તો ખરેખર અલૌકિક જ છે. તારી ભયંકરતા આગળ ઝેરની ભયંકરતા તે કયા હિસાબમાં ? અરે ! ઝેર તો તારૂં નાશ કરનાર ઉગ્ર સ્વરૂપ જોઇને લજ્જા જ પામી ગયું, એટલું જ નહિ પણ ભયંકરતાના વાદમાં તારો વિજય અને તેનો તિરસ્કાર થયો, તે તેનાથી સહન થઈ શક્યું નહિ, જેથી હું માનું છું કે તે ઝેર આ પૃથ્વી છોડીને દૂર નાસી જઈ શંકરના કંઠમ છુપાઇ રહ્યું ! તેમજ ભૂત, પ્રેત, પિશાચ વિગેરે જેની વાતો લોકો પાસે સાંભળીએ છીએ, પણ હાલ તે ક્યાંય નજરે ચડતા નથી, તેનું કારણ પણ મારી કલ્પના પ્રમાણે એ હોવું જોઇએ કે તેઓ પણ પોતાના કરતાં તારી વધારે ભયંકર કૃતિ જોઇને શરમાઈ જઈ તિરસ્કાર પામી અહીંથી જતા રહ્યાં, અને કોઈ ગુપ્ત પ્રદેશમાં ભરાઈ ગયાં. (૪૧)

વિવેચન—આલસ્ય પ્રતિની આ અન્યોક્તિવડે વ્યતિરેકમિશ્રિત ઉત્પ્રેક્ષોપમાદ્વારા આલસ્યની ભયંકરતાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. એક એવ કથા પ્રચલિત છે કે જ્યારે સમુદ્રનું મંથન કરવામાં આવ્યું ત્યારે તેમાંથ ચૌદ રત્નો નીકળ્યાં, તેમાંનાં તેર રત્નો તો જૂદા જૂદા દેવોએ લઈ લીધાં પણ ચૌદમું રત્ન જે ઝેર નીકળ્યું તે શંકરે પી લીધું અને તે તેના કંઠને વિ રહેવાથી તેનું નામ 'નીલકંઠ' એવું પડયું. આ ઉપરથી આલસ્ય પ્રતિ કહે વામાં આવે છે કે તારૂં ઝેર એ સમુદ્રમાંથી નીકળેલા ઝેર કરતાં વધારે ઉ હોવું જોઇએ, કારણકે તારા ઉગ્ર સ્વરૂપની સાથે પોતાનું એવું તીવ્ર સ્વરૂ

સરખાવતાં વિષને લજ્જા આવવાથી જ તે શંકરના કંઠમાં છુપાઇ બેઠું છે અને તું સર્વોપરિ વિષ તરીકે જગતમાં સ્વચ્છંદે વિહાર કરે છે! તેવી જ રીતે દુષ્ટ અને ભયંકર કાર્યો કરનારાં ભૂત પિશાચાદિ મલીન સત્ત્વો પણ આ જગતમાં દેખાતાં નથી અને કોઇ ગુપ્ત પ્રદેશમાં છુપાઇ ગયાં લાગે છે; તે પણ વિષની પેઠે આલસ્ય કરતાં પોતાની ઓછી પ્રબળતાથી લજાઈ ગયાં જ હોવાં જોઇએ: એવી એક ઉત્પ્રેક્ષા કરવામાં આવી છે. આ ઉત્પ્રેક્ષા કલ્પનાયુક્ત હોવા છતાં તેમાં કેટલું યાથાતથ્ય સમાએલું છે તે બીના પૂર્વોક્ત શ્લોકોમાં આલસ્યનાં મહાભયંકર પરિણામોનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી સમજી શકાશે. જે દુર્ગુણ શરીરમાં વસવાથી શારીરિક, આર્થિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિનો ઉચ્છેદ કરી નાંખે તે દુર્ગુણ વિષ અને પિશાચ કરતાં વિશેષ ભયંકર કૃત્ય કરનારો લેખાય જ. વિષ અને પિશાચની ભયંકરતા માત્ર સ્થૂલ શરીર ઉપર જ અસર કરે છે: તેઓ આર્થિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિને કશી ઇજા કરવાને સમર્થ હોતાં નથી: તો પછી તેઓ કરતાં વિશેષ ભયંકર અસર નીપજાવનાર આલસ્યને વિષ અને પિશાચના ઉપરી તુલ્ય લેખવી એ યોગ્ય જ છે. આલસ્ય એ ચિત્તના સ્વભાવમાંથી જન્મ પામેલું વિષ છે, તેથી ચિત્તને વશવર્તી ન રહેતાં સતત ઉદ્યમમાં મચ્યા રહેવું, ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો અને નિયમિત બનવાની ટેવ પાડવી: એથી આલસ્યને ચિત્તમાંથી અને દેહમાંથી ખંખેરી નાંખી શકાય છે. સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ પ્રકારના ગુણો મનુષ્ય પ્રકૃતિમાં રહેલા છે. તેમાંથી સત્ત્વગુણ ન્યૂન હોય તો તમોગુણનું આધિક્ય થતાં આલસ્યનું રાજ્ય શરીર ઉપર ચાલવા લાગે છે. (૪૧)

[આલસ્યનું પ્રકરણ અત્ર સમાપ્ત થાય છે. હવે કર્તવ્યનો ઘાત કરનારા બીજા કયા કયા દુર્ગુણો મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં રહેલા છે અને તે દુર્ગુણો કયે માર્ગે કેવી રીતે કર્તવ્યની હાનિ કરે છે તે દર્શાવવામાં ગ્રંથકાર પ્રવર્તે છે.]

नवम परिच्छेद.

...ર્તવ્યઘાતક દોષ-ક્રોધ.

क्रोधः । ४२ ॥

क्रोधादप्रियता जनेषु परितो व्याहन्यते गौरवं ।
शान्तिर्नश्यति सत्वरं स्वपरयोर्व्यग्रं मनो जायते ॥
चिद्वृत्तिस्खलनं मनोबलहतिः सङ्कल्पशक्तिक्षति-
... ।पि विनाशनं सहृदयक्लेशः कृतिर्निष्फला ॥

ક્રોધ.

ભાવાર્થ—ક્રોધી માણસ ક્રોધવાળી પ્રકૃતિથી આસપાસનાં માણસોમાં અપ્રિય થઈ પડે છે, જેથી તે માણસ ગમે તેવો મોટો હોય છતાં લાગતા વળગતા તેનાં સંબંધીઓનાં મન અપ્રસન્ન રહેવાથી તેનું ગૌરવ જળવાતું નથી, શાંતિનો ભંગ થાય છે અને અશાન્તિ ફેલાય છે, પોતાનું અને પરનું મન વ્યગ્ર બની જાય છે, ચેતના પરવશ થાય છે અને ચિદ્વૃત્તિની સ્ખલના થઈ જાય છે, મનોબળની હાનિ અને સંકલ્પશક્તિની ક્ષીણતા થાય છે, કુટુંબના ચારે તરફના કલેશથી મન આકુળવ્યાકુળ થતાં જીંદગી ઉપર કંટાળો આવે છે; તેથી કર્તવ્ય બજાવવાના વિચારો ઉત્પન્ન થયા હોય તોપણ સત્વર દબાઈ જાય છે, અને અકર્તવ્ય તરફ વલણ થાય છે. (૪૨)

વિવેચન—ક્રોધ મલીન તમોગુણની અધિકતા મનુષ્યની પ્રકૃતિમાં હોવાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે. પોતાની ઇચ્છાની વિરૂદ્ધ અન્ય કોઇના કથન કે વર્તનને લીધે સામાન્ય રીતે ચિત્તમાં એક પ્રકારનો અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેનો તાપ ચિત્તપ્રદેશમાંથી વિસ્તાર પામતાં સ્વલ્પ સમયમાં આખા શરીરમાં ફેલાય છે જ્યારે આ અગ્નિ પૂરેપૂરા વેગમાં હોય છે, ત્યારે ચિદ્-

વૃત્તિની તટસ્થતા દબાઇ જાય છે અને સંકલ્પશક્તિ, ઉત્સાહ વગેરે ગુણો ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થએલી ક્રોધની જ્વાળામાં પવન ફુંકવાનું કાર્ય કરવા લાગે છે. ક્રોધની જ્વાળા જે સ્થળે ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થળને દગ્ધ કરે છે એટલે કે તે જ્વાળા ક્રોધ કરનારના હૃદયને જ બાળે છે; વિશેષમાં તે જ્વાળા પોતાના વેગના પ્રમાણમાં આસપાસના પરિચયીઓ, સગાં, મિત્રો વગેરેને પણ બાળે છે–સંતપ્ત કરે છે. પરિણામે ક્રોધી પ્રત્યે તેઓ સર્વદા અપ્રસન્ન રહે છે, તેનાં નામ–કીર્તિ–તેજ ઇત્યાદિનો નાશ થાય છે, અને સર્વત્ર અપ્રિય થઈ પડે છે. ક્રોધની જ્વાળા ક્રોધીના અંતરને હાનિ કરવા ઉપરાંત બાહ્યતઃ પણ આ પ્રકારની ગંભીર હાનિ ઉપજાવે છે. આથી સુભાષિતકાર કહે છે કે नास्ति क्रोधसमो वह्निः અર્થાત્ ક્રોધના સરખો બીજો એકે અગ્નિ નથી. અગ્નિ અનેક પ્રકારના છે જેવા કે જઠરાગ્નિ, દાવાગ્નિ, વાડવાગ્નિ, ઇત્યાદિ. એ અગ્નિઓ અનેક પ્રકારની વસ્તુઓને દગ્ધ કરે છે, પરંતુ ક્રોધરૂપી ભયંકર અગ્નિ તો એટલો પ્રબળ છે કે ક્રોધીને પોતાને દગ્ધ કરવા ઉપરાંત અનેક અન્ય જનોને પણ સંતપ્ત કરી મોટા મોટા અનર્થો નીપજાવે છે. એરિસ્ટોટલ કહે છે કે "માણસને ક્રોધ પોતાની અંદર પચાવતાં બહુ લાંબો વખત લાગે છે; એવા માણસો પોતાને અને પોતાના પ્રિયતમ મિત્રોને અતિશય પીડાકારક થઇ પડે છે." આ શબ્દો સર્વથા સત્ય છે. વિચારપરંપરાએ જો ક્રોધના અનર્થોનો વિચાર કરવા બેસીએ તો તેનો પાર આવે નહિ. ક્રોધ એ એક એવા પ્રકારની ઘેલછા છે કે તેને વશ પડેલો માણસ પોતાના ચિત્તની તપ્ત અને વ્યાકુળ દશામાં આત્મઘાત કરવાને પણ દોરવાઇ જાય છે. આથી ઋષિજનોએ ઉપદેશેલું છે કે:—

क्रोधो मूलमनर्थानां क्रोधः संसारबंधनम् ।
धर्मक्षयकरः क्रोधः तस्मात्क्रोधं विवर्जयेत् ॥

અર્થાત્—ક્રોધ અનર્થનું મૂળ છે, ક્રોધ એ જ સંસારનું બંધન છે, ધર્મનો ક્ષય કરનાર પણ ક્રોધ જ છે, માટે ક્રોધનો ત્યાગ કરવો.

અત્ર એક દૃષ્ટાંત આપીશું. પોલિયો નામના એક તવંગર અમીરે રોમના શહેનશાહ ઑગસ્ટસ સીઝરની પોતાને ઘેર પધરામણી કરી. તેણે

રાજાને ખુશ કરવા માટે ખંગસો સારી પેઠે શાણગાર્યો. રાજા અને પોલિયો સાથે બેઠા હતા અને નાચ ચાલતા હતા એવામાં પોલિયોના ગુલામે કાચનું એક વાસણ ભોંયે પાડયું. પોલિયોએ આથી એકદમ ગુસ્સે થઇને કહ્યું: "એ હરામખોરને જળોના તળાવમાં નાંખો." રાજાએ સામા ટેબલ ઉપર કેટલીક નમૂનેદાર સુશોભિત કાચની ચીજો પડેલી હતી તે મંગાવી અને એનો ચૂરો કરી નાંખ્યો. પોલિયો તો આ જોઇ સ્તબ્ધ જ થઇ ગયો અને સમજ્યો કે માણસના જીવ કરતાં કાચનાં વાસણ મેં વહાલાં કર્યાં, એવા અનુચિત ક્રોધ માટે રાજાએ મને ઠપકો આપ્યો છે. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારના અનર્થો કરનારા ક્રોધને વશ રહેતાં મનુષ્યો પોતાના કર્તવ્યમાંથી ભ્રષ્ટ થઇને અકર્તવ્ય કર્મ આચરવા તરફ દોરાય તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? ખરેખર, ક્રોધને 'કર્તવ્યઘાતક' એવું વિશેષણ લગાડવું એ સર્વથા યોગ્ય છે. (૪૨)

[પૃથક્ પૃથક્ ગુણ અને અધિકારવાળી વ્યક્તિઓને આશ્રયે રહેવાથી ક્રોધ કેવા કેવા પ્રકારનો અનર્થ નીપજાવે છે તેનો વિચાર હવે આપવામાં આવે છેઃ]

क्रोधस्य क्रूरता । ४३ ॥

यद्येषः प्रभवेत्समर्थपुरुषे मान्येऽधिकारस्थिते ।
दीनानां वलहीनतां गतवतां त्रासस्तदा जायते ॥
हीनानां तु भवेदयं यदि तदा देहः स्वयं दह्यते ।
तेषामेव वृथा व्यथाविगलितं सन्तप्यते मानसम् ॥

ક્રોધની ક્રૂરતા.

ભાવાર્થ—જો મુખ્ય અધિકારી અથવા કોઇ પણ મોટા સમર્થ માણસ ક્રોધ કરવાની આદતને અધીન થઇ ગયો હોય છે, તો તેની નીચે રહેનાર બળહીન દીન પુરૂષોની વગર અપરાધે અવદશા થાય છે, એટલે તરતમાં તો બિચારા ગરીબ માણસોને ત્રાસ થાય છે; તેમ જ એ પ્રચંડ પ્રકૃતિએ શક્તિહીન દીન પુરૂષોને પોતાના પંજામાં લઇ ક્રોધાધીન બનાવ્યા હોય, તો તેમના ક્રોધને સફળ કરવા અન્ય કોઇ પાત્ર ન હોવાથી તે ક્રોધની જ્વાળા પોતાના જ

શરીર તરફ વળે છે, શરીરને બાળે છે, લોહીને શોષવે છે, અને ગરીબાઇ, પરાધીનતા વિગેરેના દુઃખથી દાઝેલા મનમાં પરિતાપ ઉપજાવે છે. (૪૩)

વિવેચન—પંડિત માનવિજયે ક્રોધની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપી છેઃ अविचार्य परस्यात्मनोऽपायहेतुरंतर्बहिर्वा स्फुरणात्मा क्रोधः ॥ અર્થાત્—'અવિચારપૂર્વક પોતાનો અને પરનો નાશ કરવામાં હેતુરૂપ અને અંદર તથા બહાર સ્ફુરણાયમાન થાય તે ક્રોધ કહેવાય છે.' ઉક્ત વ્યાખ્યાને આ શ્લોકમાં સદૃષ્ટાંત સમજાવી છે. જો ક્રોધ કોઇ રાજા કે રાજ્યાધિકારી જેવા મોટા માણસના ચિત્તમાં નિવાસ કરે છે તો તેના આવેગની સાથે જ તેના હાથ નીચેના માણસો અને દીન નોકર–ચાકરોને અત્યંત ત્રાસ પડે છે. અહીં તે ક્રોધ પરનો નાશ કરવામાં હેતુરૂપ અંદર તથા બહાર સ્ફુરણાયમાન થએલો લેખાય પરન્તુ જે દીન અને હીન જનો છે તેઓને પોતાના ક્રોધનો આવેગ કાઢવા માટે અન્ય કોઈ માણસ મળતું નથી, તે કારણથી તેઓ પોતાની જાતપર–પોતાના આત્માપર ક્રોધ કાઢે છે અને એ રીતે પોતાનો જ નાશ કરવાના હેતુરૂપ આંતરૂબાહ્ય ક્રોધને સ્ફુરાવે છે. આવા દીન જનો ક્રોધની જ્વાળાથી પોતાના જ રૂધિરને બાળે છે, પોતાના જ અંતરને સંતાપ ઉપજાવે છે અને ઘણી વાર પોતાના જ દેહને મારી કાપી કે ઇજા કરીને પોતાના જ દુઃખના કારણીભૂત થઈ પડે છે. मूलं कोहो दुहाण सव्वाणं—સર્વ દુઃખોનું મૂળ ક્રોધ છે, એ સત્ય જ છે.

અત્ર તેનું એક દૃષ્ટાંત આપીશું. એક અંગ્રેજ ઉમરાવ બિલાયતની મોટી ઘોડદોડની શરતમાં ૩ હજાર પાઉંડ એટલે ૪૫ હજાર રૂપિયા હારી ગયો અને કર્મસંયોગે તેનો હરીફ એક બીજો ઉમરાવ હતો તે તે જ શરતમાં ૭ હજાર પાઉંડ જીતી ગયો. પોતાની હારથી આ ઉમરાવને કાંઈ લાગ્યું નહિ કારણકે તેવી ઘણી શરતોમાં તેણે હારજીતના દાવ લીધા હતા, પરન્તુ પોતાના હરીફની મોટી જીતથી તેને ક્રોધ ચડયો. ક્રોધથી ધુંધવાતો તે ઘેર આવ્યો અને દીવાનખાનામાં બેઠો. ચાકરે ચાહનો પ્યાલો લાવીને મૂકયો એટલે એકદમ તે જ પ્યાલો તેણે ચાકરપર ફેંકયો અને બોલ્યોઃ "અરે લુચ્ચા ! મારૂં માથું તપી ઉઠયું છે, ત્યાં તું મને ધગધગતી ચાહ

પાય છે ? જલ્દી સોડા-બરફ લાવ !" ચાકર બ્હીને ચાલ્યો ગયો તે પાછો ન જ ફર્યો ! સાહેબના ક્રોધમાં વધારો થયો અને પોતાની સ્ત્રીના ઓરડામાં જઇને તેના ઉપર નેતરના પ્રવાહ કરવા માંડયા ! ભયંકર ઘાંટો કાઢીને તે બોલવા લાગ્યો : "ચાકરો ક્યાં મરી ગયા ? મારા માટે સોડા-બરફ કેમ કોઇ લાવતું નથી ?" સ્ત્રી ભયભીત થઈ અને ઓરડાની બહાર દોડી ગઈ. તેની પાછળ તેનો બાળક ચીસ પાડતો દોડયો અને સાહેબે ગુસ્સામાં અં[illegible] બાળકને પણ લાત મારી ! સ્ત્રી મકાનની બહાર ચાલી ગઈ અને, [illegible] ગાંડા બની ગયા હોવાની વાત જાહેર કરી, એટલે નોકરોએ દીવાન[illegible] બારણાં બંધ કરીને સાહેબને કેદ કર્યા ! આખી રાત સાહેબે એથી [illegible] પસાર કરી. સ્હવારમાં સિપાઇઓને બોલાવીને દ્વાર ઉઘાડવામાં [illegible], [illegible] તો જણાયું કે સાહેબના બન્ને હાથ લોહીલોહાણ થઇ ગયા હતા [illegible]) [illegible] ક્રોધાંધતામાં તેમણે પોતાના હાથને બચકાં ભર્યાં હતાં ! એ જ [illegible] તેમને ગાંડાની ઇસ્પીતાલમાં પહોંચતા કરવાની જરૂર પડી.

આવા ક્રોધી જનોએ ક્રોધનો પરિત્યાગ કરવા સારૂ વૃત્તિને શાન્ત બનવાની ટેવ પાડવા માટે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેના માર્ગો જૂદા જૂદા ગ્રંથકારોએ જૂદી જૂદી રીતે સૂચવ્યા છે. આચારાંગ સૂત્રમાં સૂચવ્યું છે કેઃ दुक्खं च जाण अदुवागमिस्सं । पुढो फासाइं च फासे । लोयं च पास विप्फंदमाणी અર્થાત્-ક્રોધાદિકથી આવતી કાલે કેવાં દુઃખો થશે તે વિચારવું અને એ ક્રોધાદિકથી લોક કેવી રીતે ટળવળે છે તે તપાસવું. જરેમી ટેલર કહે છે કે "જ્યારે ક્રોધ આવેગમાં આવવા લાગે ત્યારે બીજાઓના દોષોનો પોતાના મનથી જ બચાવ કરવો અને વિચારવું કે સ્થળ, સમય, અકસ્માત્, અજ્ઞાન ઇત્યાદિને લીધે પોતાના મિત્રથી, સગાથી કે નોકર ચાકરથી કાંઈ દોષયુક્ત કામ થઈ જાય તે સ્વાભાવિક છે; એટલા માટે મારે ક્રોધ કરવો જોઈએ નહિ, પરન્તુ તેઓના દોષ માટે, અણસમજણ માટે કે ગફલત માટે તેમના ઉપર દયા લાવવી જોઇએ. જો એકાએક ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય અને વૃદ્ધિંગત થાય, તો પહેલાં વિચારપૂર્વક તેને દબાવવો અને પછી દોષ કરનાર ઉપર દયાભાવ સ્ફુરાવીને ઇચ્છવું કે ભવિ-

ધ્યમાં તેને હાથે તેવો દોષ થાય નહિ." એક ગ્રંથકાર ક્રોધ શાન્ત કરવાના કેટલાક કૃત્રિમ ઉપાયો બતાવે છે: જેવા કે, ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એક લોટો પાણી પી જવું, ૧૦૦ થી ઉલટા અંક એટલે ૧૦૦-૯૯-૯૮ એ પ્રમાણે ગણવામાં ચિત્તવૃત્તિને પરોવવી, અથવા શરીરની કાંઇ ક્રિયા કે ગતિ બદલાવવી, કિંવા એકદમ ચાલ્યા જઇને સૂઈ જવું, કે તે સ્થળને ત્યજી જવું. (૪૩)

[અત્ર ગ્રંથકાર એક શંકા ઉપસ્થિત કરે છે કે ઘણી વાર ગૃહસ્થ જનોને કોઈના હિતની ખાતર અંકુશ કે દાબ બતાવવાને ક્રોધનો ઉપયોગ કરવો પડે છે; એ ક્રોધ કરવો ઉચિત છે કે નહિ? આ શંકાનું સમાધાન કરવાને નિમ્ન શ્લોક રચાયો છે:]

क्रोधस्य मर्यादा । ४४ ॥

बालानां हितशिक्षणे भृतजनस्वालित्यसंबोधने ।
दुष्टस्याक्रमणेऽपराधिदमने स्वातापसन्दर्शने ॥
अस्यावश्यकता भवेद्यदि तदा सोप्यऽस्तु सद्भावजः ।
शक्यो रोद्धुमपेक्षिते च समये यः सार्थकः कृत्रिमः ॥

ક્રોધની મર્યાદા.

ભાવાર્થ—કદાચ કોઈ એમ કહેશે કે, બાળકોની કે અન્ય કોઈની ભૂલ થતી હોય તો તે સુધારવામાં, તેમને હિતની શિખામણ આપવામાં, કોઇની કુટેવ કાઢવાનો બોધ દેવામાં, દુષ્ટ માણસોને દબાવવામાં, અપરાધી માણસોને સજા કરવામાં, અને ગુન્હેગારોને દાબમાં રાખવા પોતાનો આતાપ દર્શાવવામાં, ગૃહસ્થીઓને કંઇક આવેશ અને જુસ્સાની જરૂર પડે છે, અને તેની સાથે ક્રોધનું મિશ્રણ પણ હોય છે. તો ક્રોધની અનાવશ્યકતા કેમ કહો છો? ઉપર બતાવેલ પ્રસંગોમાં તો ક્રોધની આવશ્યકતા રહે છે. આના ઉત્તરમાં કહેવું જોઈએ કે જ્યાંસુધી કેવળ ભૂલ સુધારવાનો જ શુદ્ધ આશય હોય, અને તેટલા માટે સપ્રયોજન-માત્ર દેખાવનો બનાવટી ક્રોધ અને તે પણ પોતાની મરજી પ્રમાણે કાબૂમાં લઈ શકાય તેવો મર્યાદિત હોઇને કોઈને

હિતકર્તા થતો હોય તો ભલે હો. તેમાં ક્રોધના ઉપર બતાવેલા લક્ષણને કંઈ હાનિ પહોંચતી નથી. (૪૪)

વિવેચન—ગૃહસ્થીઓને-સંસારીઓને સંસારના કેટલાક પ્રસંગોમાં કૃત્રિમ ક્રોધ બતાવવાની જરૂર પડે છે. બાળકોને, દુષ્ટ જનોને, અપરાધીઓને કે બીજાઓને વિમાર્ગે જતાં અને ગુન્હાઓ કરતાં અટકાવવા માટે કૃત્રિમ ક્રોધનું નિદર્શન કરવાની જરૂર પડે એ સ્વાભાવિક છે. અહીં એ પ્રકારનો ક્રોધ દર્શાવવાનો હેતુ પૂર્વના બે શ્લોકોમાં જણાવ્યો તેવો અપાયહેતુઃ હોતો નથી, પરન્તુ પારકું હિત કરવાનો હોય છે અને તેથી તે પ્રકારનો કૃત્રિમ ક્રોધ દેખાડવાથી કશો દોષ ઉત્પન્ન થતો નથી. ઉપર જે હાનિકારક ક્રોધનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે તે ક્રોધ દ્વેષમિશ્રિત હોવાથી જ હાનિકારક છે, પરન્તુ અત્ર એક બીજી બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ કે એ કૃત્રિમ ક્રોધ 'કૃત્રિમ' જ હોવો જોઈએ અને તે ક્રોધનો વેગ એક ક્ષણ માત્રમાં શમાવી લેવાય-તે ક્રોધ બતાવવાની આવશ્યકતા પૂરી થતાં જ પુનઃ ચિત્તવૃત્તિ અને મુખમુદ્રા સમભાવી બનાવી દેવાય-તેનું સામર્થ્ય પોતામાં હોય તો જ તેવા પ્રકારનો ક્રોધ પ્રસંગોપાત ઉપયોગમાં લેવો; પરન્તુ ઘણી વાર એવું બને છે કે એવા કૃત્રિમ ક્રોધનિદર્શનની નિસની ટેવથી મનુષ્યો ખરો ક્રોધ બતાવવાની ટેવવાળા બની જાય છે અને પછી તેમની વૃત્તિઓ ક્ષણમાત્રમાં આવેશમાં તણાઇ જઈને ક્રોધતત્પર બની જાય છે. જે અશ્વને એક વાર પૂરવેગમાં દોડવા દીધા પછી તેની લગામને સાચવી રાખીને ધીરો પાડવાનું સામર્થ્ય આપણામાં ન હોય તે અશ્વ ઉપર સ્વાર ન થવું એ જ હિતાવહ છે; તેટલા માટે જો કૃત્રિમ ક્રોધને તુરત જ શમાવી લેવાની શક્તિ આપણામાં હોય, તેમજ તેથી વૃત્તિઓ ક્રોધ કરવાના નિત્યના સ્વભાવવાળી ન બની જાય તેટલું સંયમન કરવાનું સામર્થ્ય આપણામાં હોય, તો જ તે પ્રકારના ક્રોધને ઉપયોગમાં લેવો અને નહિતો તેનો સંગ પણ કરવો નહિ, એ હિતાવહ માર્ગ છે. તેટલા માટે જ સુભાષિતકારે કહ્યું છે કે-आत्मशक्तिसमं कोपं कुर्वाणो न विनश्यति અર્થાત્-પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ક્રોધ કરનારો નાશ પામતો નથી. (૪૪)

दशम परिच्छेद

કર્ત્તવ્યઘાતક દોષ–માત્સર્ય તથા નિન્દા.

[કર્ત્તવ્યઘાતક દોષોમાંનો એક વધુ દોષ માત્સર્ય છે, અને તેથી થતી હાનિનો વિસ્તાર હવે ગ્રંથકાર સમજાવે છે.]

मात्सर्यम् । ४५ ॥

मात्सर्यं मृदुताहरं मदकरं मिथ्याभिमानोच्छ्रितं ।
सत्यासत्यविवेकबुद्धिममलां व्याहन्ति यच्चेर्ष्यया ॥
दोषं [1]दर्शयते गुणेषु गुणिनां दोषे निजे वा गुणं ।
बुद्ध्या तद्विनिवर्त्तनीयमनिशं कर्त्तव्यसंसिद्धये ॥

માત્સર્યનો ત્યાગ.

ભાવાર્થ—કોઇ પણ પ્રકારનું કર્ત્તવ્ય બરાબર શુદ્ધ રીતે બજાવવું હોય તો " આ હું જ કરૂં છું, મારાથી જ થઈ શકે, તમે શું કરી શકવાના હતા ? " આવી રીતની ઉછાંછળાઇ રૂપ મત્સર ભાવ મનમાંથી હમેશને માટે કાઢી નાંખવો જોઇએ. કદાચ તે ઘણા વખતની ટેવરૂપે મનમાં જડ ઘાલી બેઠો હોય, તોપણ ગમે તેમ કરી સદ્બુદ્ધિના સામર્થ્યથી સત્વર તેની જડ ઉખેડી નાંખવી જોઇએ, કારણકે તેથી મનની કોમળતાનો નાશ થાય છે, મગરૂરી અને ગર્વનાં દ્વાર ખુલ્લાં થાય છે, મિથ્યા અભિમાનનો વેગ આગળ વધે છે, ઈર્ષ્યાને આવકાર મળવાથી સત્ય અને અસત્યને જુદું પાડવાની નિર્મળ વિવેકબુદ્ધિ વિનાશ પામે છે, ગુણી પુરૂષોના ગુણો ગ્રહણ કરવાને બદલે તેમાં દોષારોપણ કરવાનો પ્રયત્ન ચાલુ થાય છે, અને પોતાના દોષોને દબાવી દઇ તેની જગ્યાએ ગુણ ગણી બતાવી લોકોની દૃષ્ટિને આંજી નાંખવાની કોશેશ ચાલે છે. એકંદરે કર્ત્તવ્યથી ભ્રષ્ટતા થાય છે માટે માત્સર્યનો પરિહાર કરવો. (૪૫)

---

१ णेरणाविस्यात्मनेपदम् ।

વિવેચન—મદપૂર્વક દ્વેષ ધારણ કરવો એનું નામ મત્સરતા. નિમિત્ત સિવાય બીજાને દુઃખ ઉત્પન્ન કરવાથી અથવા શિકારાદિથી હિંસા કરીને અનર્થનો આશ્રય લેઇને મનમાં પ્રમુદિત થવું તે જ મત્સરભાવ સમજવો. જે મનુષ્યવૃત્તિ અનર્થના આશ્રયે રહીને પ્રમુદિત થાય, તે વૃત્તિ પરોપકારાદિ સ્વકર્તવ્ય બજાવવાનો જે ખરો પ્રમોદ છે તે ન મેળવવા પામે તે સ્વાભાવિક જ છે: આ કારણથી જ હૃદયના ક્રૂર અને મદોન્મત્ત જનો ધર્મ સાધી શકતા નથી. તે વિષયે દેવેન્દ્રસૂરિએ કહ્યું છે કેઃ—

कूरो किलिट्ठभावो सम्मंधम्मं न साहिउं तरइ ॥

(टीका—क्रूरः क्लिष्टभावो मत्सरादिदूषितपरिणामः सम्यक् निःकलंकं धर्मं न नैव साधयितुमाराधयितुं शक्नोति) અર્થાત્—ક્રૂર એટલે કિલષ્ટપરિણામી—મત્સરાદિથી દૂષિત પરિણામવાળો જે હોય તે નિષ્કલંકપણે ધર્મને સાધવા—આરાધવા સમર્થ થઈ શકતો નથી. માત્સર્યની ઉત્પત્તિની સાથે મનુષ્યમાં બીજા કેટલાક દોષોના બીજ પણ વવાય છે. મૂળે મદરૂપી પિતા અને ક્રૂરતારૂપી માતાના સમાગમથી માત્સર્યનો જન્મ થએલો હોય છે અને સદ્બુદ્ધિના સામર્થ્યે કરીને તેનો જડમૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરી નાંખવામાં ન આવે તો શનૈઃ શનૈઃ ઇર્ષ્યા, મિથ્યાભિમાન, વિવેકબુદ્ધિરહિતતા, અવિનય, મિથ્યાદોષારોપણ ઇત્યાદિ દુર્ગુણો એક પછી એક પ્રવેશ કરતા જાય છે. જેવી રીતે અનેક પ્રકારની દુર્ગંધિઓથી ભરેલા ટોપલાને શુદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન મિથ્યા નીવડે છે, તેવી જ રીતે જ્યારે મનુષ્ય માત્સર્ય ઉપરાંત બીજા અનેક દુર્ગુણોથી ભરેલો બને છે ત્યારે તેને શુદ્ધ કરી શકાતો નથી અને તેથી તેની પ્રવૃત્તિ સર્વદા અકર્તવ્ય તરફ જ રહે છે. તેટલા માટે કર્તવ્યમાં રૂચિ ધરાવતા સજ્જનોએ હમેશાં મત્સરભાવથી દૂર રહીને સંસારમાં વિચરવું એ જ કર્તવ્યનિષ્ઠતા છે. (૪૫)

[મૂર્ખ મનુષ્યો જ્યારે કર્તવ્યની કિલષ્ટતાને લીધે કર્તવ્યનિષ્ઠ રહી શકતા નથી અને અકર્તવ્યમાં પ્રવર્તે છે, ત્યારે પોતાની અસમર્થતા કિંવા દોષોને ઢાંકવા માટે કર્તવ્યનિષ્ઠ અન્ય જનોનાં સત્કાર્યોની નિંદામાં ઉદ્યુક્ત થાય છે. આમ કરવાથી તેવા કર્તવ્યમાર્ગચ્યુત દુર્જનો બે પ્રકારના પાપના હિસ્સેદાર થાય છેઃ એક તો પોતે કર્તવ્ય આચરી શકતા નથી એ પાપ, અને કર્તવ્ય આચરી શકનારા-

એને બાંધવાનું બીજું પાપ : આ નિંદા મનુષ્યોમાં એટલી જડ ઘાલી બેઠી છે કે તેનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ પ્રચારવાને ગ્રંથકાર એ પ્રકરણ જરા વિસ્તારથી સમજાવવામાં ઉદ્યત થાય છે:]

निन्दापरिहारः । ४६ ॥

निन्दाऽसत्यसहोदरा गुणहरा सौजन्यसंहारिणी । दोपारोपणकारिणी गुणिगणे क्लेशस्य सञ्चारिणी ॥ चारित्रांशविघातिनी जनमनःसन्तापिनी पापिनी । त्याज्या दोषविनाशनाय विदुषा कर्त्तव्यसंशुद्धये ॥

નિન્દાનો પરિત્યાગ.

ભાવાર્થ—નિન્દા પણ કર્ત્તવ્યના માર્ગમાં મોટા દોષો ઉત્પન્ન કરી માણસને કર્ત્તવ્યભ્રષ્ટ બનાવે છે; માટે કર્ત્તવ્યની શુદ્ધિ ઇચ્છનાર ડાહ્યા માણસોએ એ દોષનો વિનાશ કરવા માટે સત્વર નિન્દાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ, કારણકે તે નિન્દા અસત્યની તો સગી બ્હેન છે, એટલે અસત્યના પ્રતિપક્ષી સત્યને દૂર હડસેલી કાઢે છે; ધીરજ, શાન્તિ, ગાંભીર્ય વગેરે ઘણા ગુણોનો નાશ કરે છે, કર્ત્તવ્યનો ખાસ ગુણ જે સૌજન્ય તેનો તો સંહાર કરી નાંખે છે, ગુણના સમુદાયમાં દોષોનું આરોપણ કરે છે, ગુણી જનોમાં ક્લેશનાં બીજને વિસ્તારે છે, દેશથી યા સર્વથી ચારિત્ર્યનો ઘાત કરે છે અને મનુષ્યોના મનમાં સંતાપ ઉપજાવે છે, કિંબહુના ઘણાં પાપસ્થાનકોને જન્મ આપનાર તે નિન્દ્યમાં નિન્દ્ય એક દુર્ગુણ છે માટે જલદી તેનો પરિહાર કરવો. (૪૬)

વિવેચન—પોતાની અસમર્થતા ઢાંકવાને કોઇ સમર્થ માણસને હલકો પાડવાનો અનુચિત ઉદ્યોગ આરંભવો તે પોતે જ નિન્દા કહેવાય છે. પોતાના દોષ તરફ દુર્લક્ષ કરવું અને સામાના દોષોને પ્રકાશિત કરી વૃત્સંબંધે મનભાવતી ટીકા કરવી એ જ નિન્દાનું ખરૂં સ્વરૂપ છે. નિંદાનું એક દૃષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે: એક વાર કોઇ એક મુસાફર એક મોટા નગરમાં આવી ચડયો. નગર સુશોભિત અને જોવાલાયક હોવાથી તે રાજમાર્ગપર

છે, કે જ્યાંસુધી એક નિન્દારૂપ દુર્ગુણનો પાશ લાગ્યો ન હોય; પણ જો કદાચ દુર્ભાગ્યે વધારે નહિ પણ એક જ નિન્દારૂપ દુર્ગુણની આદત માણસને પડી ગઈ, તો સમજો કે તેનું જીવન બરબાદ ગયું અને સદાચારપરાયણતા વગેરે સદ્‌ગુણો થોડા જ સમયમાં રદ થઇ જવાના. પૂર્વ શ્લોકમાં નિન્દારૂપી દુર્ગુણથી જે બીજા દુર્ગુણોના પ્રવેશનું કથન કર્યું છે તે દુર્ગુણો એવા પ્રકારના છે કે જે મનુષ્યના ગમે તેવા ઉચ્ચ ગુણોને પણ ઢાંકી દે છે. મનુષ્ય સદાચરણી હોય, ધીરજવાળો હોય, બુદ્ધિમાન્ હોય, પરોપકાર અને નીતિરીતિમાં પ્રીતિવાળો હોય, મનનો શુદ્ધ હોય, પરન્તુ જો તેનામાં એક નિન્દાનો દુર્ગુણ હોય તો–નિંદા સૌજન્યનો નાશ કરનારી હોવાથી–ઉક્ત સર્વ સદ્‌ગુણોનો નાશ કરી નાંખે છે. (૪૭)

[હવે નિન્દારૂપી દુર્ગુણને સજીવારોપણ કરીને ગ્રંથકાર તેના દોષો દર્શાવે છે અને અપ્રશસ્ત વસ્તુઓ સાથે તેની તુલના કરી બતાવી જનસમાજ તેથી અલગ રહેવામાં સાર સમજે તેટલા માટે નીચેના સયુક્તિક શ્લોકોની રચના કરે છે :]

निन्दाशूकरयोः संबंधः । ४८ ॥

रे त्वं काऽसि ? न वेत्ति मां किमु भवान्निन्दाभिधानं मम
त्वं चैका? नहि शूकरोऽस्ति सहजःकार्यैक्यमस्त्यावयो
किं कार्यं ? युवयोर्भवेत्किमपरं मुक्त्वा च भुक्तिक्रियां
भोज्यं किं ? मलमङ्गि मानसमहं वन्धुस्तु मे जाठरम् ॥

पृष्ठमांसोपमा निन्दा । ४९ ॥

तस्मादेव पिशाचिका त्वमसि किं चाण्डालिका डाकिन
नो चेद्ब्रूहि किमन्यकारणमहो सद्यो ब्रुवे श्रूयताम् ॥
भोज्यं मे चरमार्हता ह्युपमितं पृष्ठस्य मांसेन हा ।
तस्मान्मां कथयन्तु केनचिदिमे नाम्ना सहे सर्वथा ॥

નિન્દા અને ડુક્કરનો સંબંધ.

ભાવાર્થ—(કોઈ એક સમયે કોઈ માણસને સ્વપ્નમાં કોઈ સ્ત્રીના જેવો આભાસ થયો, એટલે તેની સાથે વાતચિત કરતાં નીચે પ્રમાણે સંવાદ શરૂ થયો:—)

માણસ—અરે ! તું કોણ છે ? અને તારૂં નામ શું ?

સ્ત્રી—શું તું મને ઓળખતો નથી ? હું એક સ્ત્રી છું, લોકો મને "નિન્દા" એવા નામથી ઓળખે છે અને બોલાવે છે.

પુરૂષ—શું તું અહીં એકલી જ આવી છે, કે બીજો કોઇ તારી સાથે છે ?

સ્ત્રી—નહિ, નહિ, હું એકલી નથી; મારો ભાઈ ડુક્કર પણ મારી સાથે આવેલો છે.

પુરૂષ—ડુક્કર તારો ભાઈ કેવી રીતે થાય ?

સ્ત્રી—જે કામ ડુક્કરનું છે તે જ કામ મારૂં છે, માટે મારો ભાઈ થાય.

પુરૂષ—તમારા બંનેનું શું કાર્ય છે ?

સ્ત્રી—ખાવાપીવા સિવાય વળી બીજું તે શું કામ હોય ?

પુરૂષ—ત્યારે તમે શું ખાઓ છો ?

સ્ત્રી—મનુષ્યોના જઠરનું મળ તે વિષ્ટા એ મારા ભાઇનો ખોરાક છે અને માણસોના મનનો જે મળ તે મારો ખોરાક છે. એટલે ગામની વિષ્ટા શોધવાને મારા ભાઇનું નિર્માણ થયું છે અને માણસોના મનની વિષ્ટા શોધવાને હું નિર્માયેલી છે. અમો બંનેનું કામ એક માટે ડુક્કર મારો ભાઈ અને હું તેની બ્હેન છું. (૪૮)

નિન્દાને પૂંઠના માંસની ઉપમા.

પુરૂષ—અરે નિન્દા ! ત્યારે તો કોઇ માણસ તને પિશાચિની કહીને કોઇ ચાંડાલિની અને કોઈ ડાકણ કહીને બોલાવે છે ખરા કે ? અને હું ધારૂં છું કે તેનું કારણ પણ આ તારો નીચ ધંધો અને નિન્દ્ય ખોરાક જ હશે, કારણકે તારો ખોરાક તેવા ઉપનામને યોગ્ય જ છે.

, — વાત તો ખરી છે. પણ તે સિવાય બીજું પણ એક કારણ છે.

પુરૂષ—બીજું શું કારણ છે તે કહેતે !

સ્ત્રી—બીજું કારણ તો એ છે કે જૈનના ચરમ તીર્થંકર મહાવીર સ્વામીએ મારા ખોરાકને અને મને પોતાને બહુ જ ઉતારી પાડેલી છે.

પુરૂષ—કેવી રીતે ઉતારી પાડેલી છે ?

સ્ત્રી—અરે ? કેવી રીતે તે શું ? મારા ખોરાકને અને મને પોતાને ભૂંડના માંસની ઉપમા આપીને મને છેક હલકી પાડી નાંખી છે.

પુરૂષ—ત્યારે તો જૈન વર્ગમાં તારી બહુ અવહેલના થતી હશે, અને તને બહુ હલકા નામથી બોલાવતા હશે.

સ્ત્રી—હા હા ! મહાવીર સ્વામીએ મારૂં બળ ભાંગી નાંખ્યું છે, તેથી હવે તેઓ ગમે તેવા હલકા નામથી બોલાવે યા મને હલકી પાડે પણ દુર્બળતાથી તે બધું મારે સહન કરવું પડે છે. (૪૯)

વિવેચન—ઉપર્યુક્ત શ્લોકદ્વયમાંના પ્રથમ શ્લોકમાં નિન્દાને ડુક્કરની બ્હેન રૂપે કલ્પી છે અને તે બન્નેના સંબંધની સાંકળ જોડનાર તરીકે તેમના લગભગ એકસરખા ખોરાકને લેખ્યો છે. જેવી રીતે ડુક્કર મનુષ્યના શરીરના મળનું ભક્ષણ કરે છે, તેવી રીતે નિન્દા મનુષ્યના માનસિક મળથી- દુષ્ટ વાસના અને દુર્ગુણોથી-પોષાઇને બળવતી બને છે. ડુક્કર જેવી રીતે શારીરિક મળનો આહાર કરે છે, તેવી રીતે નિંદક પુરૂષ મનુષ્યના દોષો શોધતે ફરે છે અને તેનો જે માનસિક મળ હોય છે તેને પોતાના મુખદ્વારા ચુંથી આનંદ માને છે ! મળ ચુંથવું તે કાર્ય એક ચાંડાલનું-ભંગીનું છે અને તેથી ડુક્કર તથા નિંદક બન્નેને ચાંડાલ જ લેખવામાં આવ્યા છે.

चाण्डालः पक्षिणां काकः पशूनां चैव शूकरः ।
कोपो मुनीनां चाण्डालः सर्वचाण्डालनिन्दकः ॥

અર્થાત્—પક્ષીઓમાં કાગડો ચાંડાલ છે, પશુઓમાં ડુક્કર ચાંડાલ છે મુનિઓમાં ક્રોધ ચાંડાલ છે અને સૌ કોઇમાં-મનુષ્યોમાં નિંદક ચાંડાલ છે કાગડો અને ડુક્કર વિષ્ટાના ભોગી લેખાય છે તેવી જ રીતે એક મુનિમાં જો ક્રોધ હોય તો તે ક્રોધ પણ વિષ્ટાનો ભોગી-અપ્રશસ્ત લેખ્યો છે અને મનુષ્યોમાં વિષ્ટાનો ભોગી ચાંડાલ નિંદક મનુષ્ય લેખાય છે. આ રીતે

નિન્દાને ડુક્કરની બ્હેન લેખવાની હીનોપમા યથાર્થ ઘટે છે. વળી જેવી રીતે ચાંડાલ મનુષ્યની વિષ્ટા ઉપાડી જાય છે તેથી મનુષ્યને ચોખ્ખાઈ મેળવવાનો લાભ થાય છે, તેવી રીતે નિન્દક મનુષ્યરૂપી ચાંડાલ નિન્દા કરવાહારા મનુષ્યોનો માનસિક મળ ભક્ષી જાય છે તેથી, જેની નિન્દા કરવામાં આવે છે તેને પોતાના દોષ તથા પાપરૂપી મળ ધોવાયાને પરિણામે સ્વચ્છતાનો લાભ થાય છે. સામાન્ય લોકોક્તિમાં સાંભળવામાં આવે છે કે "અમુક નિંદક મનુષ્ય તો સામા માણસનાં પાપ ધૂએ છે." આ પ્રમાણે નિંદક વિષ્ટા સાફ કરનાર ચાંડાલનું કામ કરે છે! દ્વિતીય શ્લોકમાં નિંદાને પૂંઠના માંસની ઉપમા આપી છે. આ હીનોપમાલંકારનો ઉપયોગ ચરમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીના શબ્દોમાં સૂત્રમાં આ પ્રમાણે આલેખાએલો છે:

अपुछिओ न भासेज्जा । भासमाणस्स अंतरा ॥
पिठिमंसं न खाएज्जा । ... ...

અર્થાત્—હિતૈષી પુરુષે વગર પૂછ્યે બોલવું નહીં; બીજો બોલતો હોય તેની વચ્ચે બોલવું નહીં અને પૂંઠનું માંસ ખાવું નહીં એટલે, કોઈની નિન્દા કરવી નહિ. આ ઉપમાની ઘટના યથાર્થ જ છે. માંસાહારીઓ પશુઓ અને પક્ષીઓના માંસનું ભક્ષણ કરે છે. માંસાહાર સર્વદા અને સર્વથા ત્યાજ્ય છે, નિંદ્ય છે, આ કારણથી માંસાહારીઓને નિર્ઘૃણ, યવન, દુષ્ટ, જંગલી ઇત્યાદિ અભિધાન અપાય છે, પરન્તુ નિંદક તો મનુષ્યનું માંસ ખાય છે, મનુષ્યની નિંદા કરે છે, તેથી તે યવન, જંગલી કે દુષ્ટ જનોના કરતાં પણ વિશેષ અધમ છે. જગતમાં કેટલાક એવા રાક્ષસી મનુષ્યો પણ છે કે જેઓ મનુષ્યાહાર કરે છે, મનુષ્યનું લોહી પીએ છે અને બીજાં ભયાનક કાર્યોમાં મગ્ન રહે છે. આ નરપિશાચો મનુષ્યના માંસનું ભક્ષણ કરે છે પરન્તુ તેઓ મનુષ્યના દેહના સુકોમળ ભાગોના માંસનું ભક્ષણ કરે છે અને બીજા ભાગોનું માંસ ફેંકી દે છે. પરન્તુ નિંદક તો કોઈ મનુષ્યની જે કાંઈ ખામી હોય છે—ન્યૂનાધિક દુર્ગુણ હોય છે તેને જ્યાં ત્યાંથી યેન કેન પ્રકારેણ શોધી કાઢીને તેનું ભક્ષણ કરવા મંડી પડે છે! જેવી રીતે મનુષ્યના દેહનો અશુચિતમ ભાગ પૂંઠ અથવા ગુદા છે, તેવી રીતે મનુષ્યસ્વભાવનો અને મ-

નનો અશુચિતમ વિભાગ તેની ખોડખાંપણુ છે. અન્ય મનુષ્યો એક માણુ-
સનાં વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન, ડહાપણુ, ઈત્યાદિનું કથન કરી આનંદ માને છે,
ત્યારે નિંદક તે ગુણોને ભુલી જઇ તે માણુસની ખોડખાંપણુને આગળ ધરી
તેનો આહાર કરવા મંડી પડે છે! આ રીતે નિંદા તે મનુષ્યના દેહના અ-
શુચિતમ્ વિભાગ–પૂંઠના માંસની બરાબર છે અને તે નિંદામાં આનંદ
માનનાર મનુષ્યાહારી ચાંડાલ છે–મનુષ્યાહારી જંગલી મનુષ્યોથી એ અ-
ધમતર છે. (૪૮-૪૯)

धर्मस्थानेष्वपि निन्दाप्रवृत्तिः । ५० ॥

रे निन्दे कुरुतात्परत्र वसतिं किं स्याद्वसत्यात्र मे?–
ऽदूष्यान्दूपयसे मुनीनपि परं धर्मे स्थितान्सज्जनान् ॥
सत्यं कारणमत्र चास्ति शृणु तद्धर्मोऽस्ति शत्रुः कले-
र्मान्याऽहं कलिभूपतेः स च यथा रज्येत्तथा मे कृतिः

धर्मस्थानोमां पण निन्दा!

ભાવાર્થ—

પુરૂષ—અરે નિન્દા! ધર્મસ્થાનોને મૂકી બીજી જગ્યાએ તું તારો નિવાસ કર.

સ્ત્રી—ધર્મસ્થાનમાં મારો નિવાસ થાય તેમાં શું હરકત છે?

પુરૂષ—અરે! તેથી પવિત્ર મુનિઓ અને ધર્મ કરતા સજ્જન પુરૂષો દૂષિત
બની જાય છે.

સ્ત્રી—તે વાત ખરી છે પણુ તેમ કરવાનું એક ખાસ કારણુ છે. તે સાંભ-
ળવાની ઇચ્છા હોય તો સાંભળ, હું સંભળાવું છું. ધર્મ એ કળિકાળનો
દુશ્મન છે અને હું કળિરાજની માનીતી દાસી છું. અમારા રાજાનો
એવો ઇરાદો છે, કે કોઈ પણુ રીતે દુશ્મનનો નાશ કરવો, તે સિવાય
મારી સત્તા જામશે નહિ; એવો આશય મારા માલિકનો હોવાથી તેને
અનુસરીને વર્તવું એ મારી ફરજ છે; એટલે કળિરાજની વધારે કૃપા-
દૃષ્ટિ મેળવવાને તે જેમ પ્રસન્ન થાય તેમ કરવાને હું બંધાએલી હોવાથી

ધર્મસ્થાનોમાં ધર્મગુરૂઓ અને ધર્મસેવકોને ભ્રષ્ટ કરવાનું કામ જે હું મારી જાતથી બજાવું છું તેમાં શું ખોટું કરૂં છું ? (૫૦)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં આધુનિક ધર્મોપદેશકોની અને ધર્માનુયાયી-ની હલકી માનસિક વૃત્તિનું ચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે. આ એક ઘણો સામાન્ય દોષ આપણા **ભારતવર્ષ**માં પ્રસરી ગયો છે. કોઈ એક જ ધર્મના અનુયાયીઓમાં જ નહિ પણ લગભગ સઘળા ધર્માનુયાયીઓમાં ધર્મસ્થાન-કમાં નિન્દાપ્રવૃત્તિનો પ્રચાર થએલો જોવામાં આવે છે. વાતચિતનો વિષય સ્થળ અને કાળને અનુસરતો હોય છે, એવું ઘણે સ્થળે જોવામાં આવે છે. સ્મશાનમાં શબ બાળવાને એકઠા થએલા માણસો જુદાજુદા માણસોના મરણની, રોગની, વૈરાગ્યની અને એવી કરૂણાજનક વાતો કરે છે, તેમ જ લગ્નમંડપમાં એકઠાં થએલાં માણસો સગાંસંબંધીનાં લગ્નની કે વરવધૂના ગુણાદિને લગતી વાતો કરે છે. એ સઘળા બનાવો સ્થળ અને કાળને અનુ-સરતા છે, પરન્તુ ધર્મસ્થાનમાં ધર્મની અને વૈરાગ્યની વાતો થવી જોઇએ તેને બદલે અન્ય કોઈની નિન્દાની વાતો થતી વધુ અંશે જોવામાં આવે છે, તે એક અગમ્ય વિલક્ષણતા છે. *धर्मस्थाने कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति* એવું સમજ્યા છતાં ધર્મસ્થાનકમાં નિંદારૂપી પાપાચરણ કરતાં માણસો અચ-કાતા નથી, તો કોઇ ગુપ્ત–અદશ્ય શક્તિનું રાજ્ય ધર્મસ્થાનકો ઉપર–તેમાં વસતા અને જતાં આવતાં મનુષ્યો ઉપર–ચાલતું હોવું જોઇએ, એવી કલ્પના ગ્રંથકારે કરી છે તે ઉચિત છે. એવી કઇ અનિષ્ટ અદશ્ય સત્તા ચાલતી હશે? તે પ્રશ્નનો ઉત્તર નિન્દાને મુખે જ અપાવ્યો કે કલિરાજ સૌને ધર્મ-ભ્રષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન આદરી રહ્યો છે અને તેમ કરવા માટે તેણે તેમની નિંદારૂપી દાસીને ધર્મસ્થાનકોને બારણે લાવીને બેસાડી છે ! અહો ! કલિ-રાજ એ નિન્દાની સહાયથી મનુષ્યોને ધર્મભ્રષ્ટ કરવાનો ઉદ્યોગ કરી રહ્યો છે, છતાં મનુષ્યો મોહરૂપી નિદ્રામાં ઘોરે છે ! પણ હવે તો—

" જાગ્ય રે જીવડા ! વાજ આવ્યો ઘણું,
" કહેલોએક પ્રતિબોધ દીજે ?* " (૫૦)

* નરસિંહ મહેતા.

વાય. કોઇનું હિત કરવાને પણ કોઇ દુષ્ટ માણુસના દોષનું કથન કરવાની આવશ્યકતા પડે છે અને તે સમયે તે દોષકથન એ નિંદા નથી. સત્ય-મિશ્રિત નિંદામાં અતિશયોક્તિનું તત્ત્વ વધારે હોય છે. કોઇ દુષ્ટ જનમાં કોઇ ખરા દોષ હોય તે દોષનું યથાસ્થિત કથન કરવાને બદલે સત્યના માર્ગમાંથી દૂર ગયા વિના પણ જો અતિશયોક્તિપૂર્વક તે કથન કરવામાં આવ્યું હોય અને તેમ કરવામાં પોતાનો કાંઇ પણ સ્વાર્થ રહેલો હોય તો તે સત્યમિશ્રિત નિંદા જ કહેવાય. અતિશયોક્તિના અંશે કરીને તે પ્રકારની નિંદામાં પણ કિંચિત્ અસત્ય તત્ત્વ રહેલું છે, અને તેથી ગ્રંથકારે નિન્દાને ' असत्यसहोदरा ' કહેવાની અગત્ય માની છે.

પુનઃ શંકા—સ્વધર્મભક્તિને વશ રહેલા ધર્મોપદેશકો પોતાના ધર્મનાં તત્ત્વોની ખૂબીઓ દર્શાવવા જતાં પરધર્મની ખામીઓ દર્શાવવા લાગે છે. તે ખામીઓ દર્શાવવામાં જો તે ક્વચિત તિરસ્કાર વ્યક્ત કરે તો તે શું નિંદા થઇ કહેવાય ?

સમાધાન—કોઇ ધર્મની ખૂબીઓ દર્શાવવી અને તેમ કરતાં અન્ય ધર્મની ખામીઓ દર્શાવવી, એ નિન્દા નથી. તેમાંની કોઇ ખામી મોટી હોય અને પ્રસંગોપાત તિરસ્કારનું દર્શન થાય, તથા તે તિરસ્કાર અતિશયોક્તિ-પૂર્વક, દ્વેષમૂલક કિંવા અસત્યમિશ્રિત ન હોય તો તે પણ નિંદા નથી. આચારાંગ સૂત્રમાં પરમતનું ખંડન કરવું હોય તો તે વિચારપૂર્વક કરવું જોઈએ એમ કહેવામાં આવેલું છે અને જીવહિંસાના વિષયમાં લખ્યું છે કેઃ 'पुव्वं निकाय समयं पत्तेयं पत्तेयं पुच्छिस्सामो । हं भो पावादुया किं भेसायं दुक्खं उदाहु असायं ? समिया पडिवन्नेयावि एवं बूया,—सव्वेसिं पाणाणं सव्वेसिं भूयाणं सव्वेसिं जीवाणं सव्वेसिं सत्ताणं असायं अपरिणिव्वाणं महब्भयं दुक्खंत्ति बेमि । અર્થાત્—દરેક મતવાળાના શાસ્ત્રોમાં શું શું કહેલું છે તે તપાસી કરીને અમે દરેક મતવાળાને સવાલ કરીએ છીએ કે હે પરવાદીઓ ! તમને સુખ અપ્રિય છે કે દુઃખ અપ્રિય છે ? જો દુઃખ અપ્રિય છે તો તમારા મુજબ બધા જીવોને દુઃખ મહા ભયંકર અને અનિષ્ટ છે. આ દષ્ટાંતવડે કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે પરમતનું ખંડન કરતાં પણ તે મતના સિદ્ધાંતો સંપૂર્ણ

રીતે સમજીને યુક્તિપુરઃસર ખંડન કરવું, એ નિંદા નથી. પરંતુ સ્વધર્મની ખૂબીઓ દર્શાવવા જતાં પરધર્મના સિદ્ધાંતોનું સંપૂર્ણ રહસ્ય સમજ્યા વિના એકાંતવાદપૂર્વક તે સંબંધે મનભાવતી જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય તેવી ટીકા કરવામાં આવે તે તો સ્પષ્ટતઃ નિન્દા છે. એ નિંદાનો ધર્મોપદેશકોએ સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઇએ અને તેમાં જરા પણ સ્વધર્મભક્તિનું તત્ત્વ સમાએલું નથી. (૫૧)

[પરન્તુ કોઇ માણસની પ્રકૃતિ એટલી નિંદાખોર બની ગઈ હોય અને તેને કોઈની પણ નિંદા કર્યા સિવાય બિલકુલ ચેન પડતું ન હોય તો તેણે કોની અને કેવી રીતે નિંદા કરવી? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર ગ્રંથકાર નિમ્ન શ્લોકમાં આપે છે—]

निन्दाया व्यसनश्चेदात्मनिन्दैव कार्या । ५२ ॥

यद्यस्ति प्रकृतिस्तथा न च विना निन्दां सुखं लभ्यते।
जय्या नेति वदेस्तदा स्वहृदये सूक्ष्मेक्षिका दीयताम् ॥
दोषाः सन्ति यदाऽमिताः किल निजाःसद्बुद्धिसंपद्भिद-
स्तेषामेव हि बाधनाय कुरुतां स्वस्यैव निन्दां तदा ॥

નિન્દા કરવી હોય તો પોતાના દોષોની જ કરવી.

ભાવાર્થ—જો કદાચ નિન્દા કરવાની ખાસ ટેવ જ પડી ગઇ હોય અને તે ટેવ ઉપર જય મેળવવામાં મુશ્કેલી જણાતી હોય અને નિન્દા કર્યા વગર ચેન ન જ પડતું હોય તો પછી તેના માટે બીજો માર્ગ એ છે કે તેણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી પોતાના હૃદય તરફ જ જોવું જોઇએ, કે મારા પોતામાં જ મને નુકસાન પહોંચાડનારા અને મારી ગુણસંપત્તિને હરનારા કેટલા બધા દુર્ગુણો—દોષો ભરેલા છે? હે ભવ્ય! પોતાના દોષોનું નિરીક્ષણ કરીને મરજી પ્રમાણે ખૂબ પેટ ભરીને નિરંતર જેટલી નિન્દા કરવી હોય તેટલી પોતાનાં દોષોની નિન્દા કરવી કે જેથી તારા દોષોની નિવૃત્તિ થાય. બીજાની નિન્દા કરવાથી તને શું ફળ મળવાનું હતું? તેથી તો કેવળ ચીકણાં કર્મ બંધાશે. (૫૨)

વિવેચન—નિન્દા કરવાની ટેવ પડી ગઇ હોય અને નિન્દા કર્યા વિના ચેન ન પડતું હોય તેવા નિન્દાપ્રિય જનોએ નિંદાને માટે કયું ભક્ષણ શોધવું? સારા માણસોની નિંદા કરવી એ તો દુઃખનું કારણ છે. કહ્યું છે કે निन्दां यः कुरुते साधोस्तथा स्वं दूषयत्यसौ અર્થાત્—માણસ જેમ જેમ સત્પુરુષોની નિંદા કરે છે તેમ તેમ પોતે વધારે દુઃખી થાય છે. ત્યારે નિંદક વૃત્તિની તૃપ્તિ થાય અને પોતાને દુઃખ ન થાય તેવો એક માર્ગ છે અને તે એ છે કે પોતાના દોષોને જોઇને—પાપોને સંભારીને તેની નિંદા અહર્નિશ કર્યા કરવી. આ નિંદા કરવાથી દુઃખ થતું નથી, પરંતુ પાપનાં પુદ્‌ગળ પાતળાં પડે છે અને ભવિષ્યમાં સુકાર્યપ્રવૃત્તિમાં ચિત્ત ચોંટે છે. પાપ કિંવા દોષની નિન્દા કરવી એ પશ્ચાત્તાપ જ કહેવાય છે અને प्रायश्चित्तं हि पापानां, पश्चात्ताप इति स्मृतः અર્થાત્ પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરવો એ પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ છે—પાપનાં પુદ્‌ગળને પાતળાં પાડવા બરાબર છે. એ રીતે જોતાં સ્વદોષનિંદા હિતકારક જ લેખાય છે. (૫૨)

[પુનઃ એક નવીન શંકા ઉત્પન્ન કરી તેનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે

परकीयदोषाप्रकाशनम्। ५३ ॥

दोषश्चेच्छ्रुतिगोचरः समभवत्कस्यापि भव्याङ्गिनः।
ख्याप्यो नैव जनान्तिके नहि भवेद्यावद् दृशोर्गोचरः।
साक्षात्कारपथागतोपि परिषन्मध्ये प्रकाश्यो न स।
एकान्ते विनिवेद्यमुन्नतिधिया चेज्ज्ञाप्यमेतत्तदा॥

अन्यदोषनिराकरणे किं निन्दाया आवश्यकता?। ५४॥

वस्त्राशुद्धिनिवृत्तये यदि भवेत्पङ्कस्य लेपः पुन-
र्दुष्टाचारनिवृत्तये भुवि भवेन्निन्दाख्यदोषस्तदा॥
नैवं क्वापि च दृश्यते ततइयं रीतिः सदा त्यज्यतां।

यस्यां नास्ति फलञ्च किञ्चिदपरं द्वेषं च वैरं विना ॥

સામા માણસની ભૂલ કેવી રીતે સુધારવી ?

ભાવાર્થ—કોઇ પણ સારા માણસનું દૂષણ આપણે કાને સાંભળ્યું તેટલા ઉપરથી તે મનમાં સાચું માની લેવું ન જોઇએ, કારણકે દુનિયાના લોકોમાં ઘણી વાર તદ્દન જૂઠી વાત પણ ફેલાય છે, જેથી તે દૂષણ આપણને દષ્ટિગોચર ન થયું હોય યા ખાત્રીપૂર્વક જણાયું ન હોય ત્યાંસુધી જનસમુદાય વચ્ચે કે અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ પાસે તે દૂષણ જાહેરમાં ન મૂકવું અને સારા માણસની ફજેતી કરવા મનમાં સંકલ્પ પણ ન કરવો; કદાચ તે દૂષણ ખાત્રીપૂર્વક મનાયું યા દષ્ટિગોચર થયું તોપણ એક વાર માણસોના ટોળા વચ્ચે તે દોષને પ્રકાશમાં ન લાવતાં તે ધણીને એકાન્તમાં મળી હિતબુદ્ધિપૂર્વક શુભ આશયથી જાણે શિખામણ આપતા હોઇએ, તે રીતે તેની પાસે તેનું દૂષણ ડાહ્યા માણસોએ નિવેદિત કરવું. (૫૩)

બીજાના દોષો ટાળવાને શું નિન્દાની જરૂર છે ?

ભાવાર્થ—કાદવનો લેપ લગાડવાથી જો મલીન વસ્ત્ર શુદ્ધ થઇ શકતું હોય તો બીજાઓની નિન્દા કરવાથી સમાજમાં થતો દુરાચાર અટકાવી શકાય, પણ તેમ થતું ક્યાંય જોવામાં આવે છે ? નહિ જ. ત્યારે જે પ્રવૃત્તિમાં દ્વેષ અને વૈરની વૃદ્ધિ સિવાય બીજું કશું પણ ફળ નથી તેવી નિન્દાની પ્રવૃત્તિને શામાટે રહેવા દેવી જોઇએ ? તેનો તો સર્વદા ત્યાગ જ કરવો જોઇએ. (૫૪)

વિવેચન—કોઈ પણ માણસની નિન્દા કરનાર માણસ તે તે માણસના કોઇ કાર્ય કે વિચારની અનિષ્ટતા ઉપર સ્વેચ્છાચારી ટીકા કરે છે અને તેમાં એટલું અતિશયોક્તિનું મિશ્રણ કરે છે કે જેથી તે નિન્દા સાંભળનાર માણસને પેલા નિંદાતા માણસ ઉપર તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. આવા નિંદક માણસને કોઈ પ્રશ્ન કરે કે " ભાઈ ! તું શાને અમુક માણસની નિંદા કરે છે ? " ત્યારે તે માણસ એવો ઉત્તર આપે છે કે " હું નિંદા કરતો નથી પરન્તુ દોષકથન કરૂં છું, એવા હેતુથી કે એ માણસ લોકોની દષ્ટિમાં

હલકો પડે અને ફરીથી કોઈ તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખે નહિ." એ નિંદક માણસના આ કથનમાં જો ઉંડા ઉતરવામાં આવે તો તેમાં એમાંથી હર-કોઈ એક બાબત જણાઇ આવે. કાંતો તે નિંદક માણસ મુખોપમુખ ઉડતી વાતો સાંભળીને તે માણસની નિંદા કરતો માલૂમ પડે અથવા તો વસ્તુતઃ નિંદાતા માણસે કાંઇ અનિષ્ટ કાર્ય કર્યું જ હોય અને તે માટે તેની નિંદા તે કરતો હોય. મુખોપમુખ ઉડતી વાતો ઉપરથી કોઇની નિંદા કરવી તે મોટો અસત્યવાદ છે અને દુર્જનત્વ છે. તેવા દુર્જનત્વથી કોઇની સત્કીર્તિને હાનિ ના પહોંચે તેટલા માટે અગ્રેજ સરકારે 'બદનક્ષીનો કાયદો ' અતિ દીર્ઘ વિચાર કરીને રચ્યો છે. તે કાયદા પ્રમાણે કોઇને કોઇની અપ્રમાણપુરઃસર નિંદા કરવાનો અધિકાર હોતો નથી અને જો કોઇ તેમ કરે છે તો તે શિક્ષાને પાત્ર લેખાય છે. પરન્તુ ન્યાયની કચેરી કરતાં સત્યની કચેરી વધારે દીર્ઘ દૃષ્ટિવાળી છે. કોઇ કાર્યને ન્યાયની કચેરીમાં તો સાચાં–જૂઠાં કરીને સિદ્ધ કરી શકાય છે, પરન્તુ સત્યની કચેરીમાં તેમ થઈ શકતું નથી. પ્રત્યક્ષ રીતે–સ્વચક્ષુથી જોએલું કાર્ય જ પ્રમાણભૂત માનીને કોઇ માણસને તે કાર્યનો દૂષિત લેખવો તે સત્ય છે. તેમાં પણ પુનઃ એક ઉપભેદ પડે છે. એરિસ્ટોટલ કહે છે કે એક માણસ અન્યાયનું કામ કરે પણ વસ્તુતઃ તે અન્યાયી ન હોય ! આમ થતું જોવામાં આવે તે માત્ર જોનારનો દૃષ્ટિવિભ્રમ હોય કિંવા બુદ્ધિવિભ્રમ હોય. એક જૈન મુનિ એક સ્ત્રીને ઘેર ગયા. તે સ્ત્રીએ મુનિનો સત્કાર કર્યો. મુનિરાજ તે સ્ત્રીને નખથી શિખાપર્યંત ધારી ધારીને જોવા લાગ્યા, તે કાર્ય કોઇ એક માણસે જોયું. તે માણસ એ ઉપરથી પોતાની બુદ્ધિના યોગે કરીને એવું સમજ્યો કે એ મુનિ દુરાચારી અને પાપી હોવા જોઈએ કારણકે તે સંસારિણી સ્ત્રીને નિહાળી નિહાળી જુએ છે. આમ જોઇને અને સમજીને તે એકદમ ચાલ્યો જાય અને મુનિની નિંદા કરવા લાગી જાય, પરન્તુ તેણે જે કાંઇ જોયું છે અને તે જે કાંઇ સમજ્યો છે તે બહુ અપૂર્ણ છે અથવા તેની બુદ્ધિનો વિભ્રમ છે અને તેથી કરીને મુનિની નિંદા કરવાનો તેને અધિકાર નથી. વસ્તુતઃ મુનિ તે સ્ત્રીને જોતા હતા તેનું કારણ અન્ય હતું. અસૂઝતો આહાર લેવાનો નિષેધ હોવાથી તે સ્ત્રીનાં

અંગોપાંગ સઝતા છે કે અસઝતા છે અને તેને હાથે આહાર લેવો ઉચિત છે કે અનુચિત છે તે જોવા માટે એ મુનિ એ સ્ત્રીનું નિરીક્ષણ કરતા હતા. પેલો નિંદક મનુષ્ય પોતાની દૃષ્ટિના તેમ જ બુદ્ધિના વિભ્રમે કરીને એ નિરીક્ષણકાર્યનો વાસ્તવિક હેતુ સમજી શક્યો નહિ, પરન્તુ તે ઉપરથી મુનિ દૂષિત સિદ્ધ થતા નથી. આધુનિક ન્યાયની કચેરીમાં કદાચ તે મુનિ દૂષિત સિદ્ધ થાય પણ ખરા, પણ સત્યની કચેરીમાં તે નિર્દોષ છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઇ પણ માણસને કોઇ કાર્ય કરવાને માટે દૂષિત ઠરાવતાં પહેલાં દીર્ઘ દૃષ્ટિથી અનેક રીતે વિચાર કરવો જોઇએ, અનેક સંયોગોની તપાસ કરવી જોઇએ અને કાર્યનો વાસ્તવિક હેતુ ઇષ્ટ હતો કે અનિષ્ટ હતો તે પરિશ્રમપૂર્વક જાણી લેવો જોઈએ. એ સઘળું કરતાં છતાં પણ એક માણસ દૂષિત સિદ્ધ થયો તો પછી તેને સુધારવા માટે શું કરવું ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર જનસમાજમાંથી બે રીતે મળશે. એક પ્રકારનાં મનુષ્યો એમ કહેશે કે તે દુષ્ટ માણસની અપકીર્તિ કરવી, તેને ઉઘાડો પાડવો અને પછી એ અપકીર્તિથી–એ નિંદાથી ડરીને પુનઃ તેવા પ્રકારના કાર્યમાં તે માણસ કદી પડશે નહિ અને સુધરી જશે. બીજા પ્રકારનાં મનુષ્યો એમ કહેશે કે નહિ, તેની નિંદા તો ન કરવી પરન્તુ તેને હિતબુદ્ધિથી સલાહ આપવી, એટલે તે સુધરી જશે. આ બે પ્રકારનાં મનુષ્યોમાંથી બીજા પ્રકારના મનુષ્યોની સલાહ વિશેષ ઉચિત છે. દુર્ગુણને દૂર કરવા માટે દુર્ગુણને સેવવો એ દીર્ઘદર્શી મનુષ્યોનું લક્ષણ નથી. शठे शाठ्यं समाचरेत् એ નીતિ સર્વથા ઉપયોગી થઈ પડતી નથી. નિંદારૂપી શસ્ત્રથી શઠ પુરુષો તો બ્હીતા જ નથી અને દુષ્ટ પ્રવૃત્તિ છોડાવવા માટે નિંદારૂપી શસ્ત્રની જરૂર જ નથી : તેઓને એકાંતમાં હિતકારક સલાહ આપવી તેટલું જ પૂરતું છે. તે સમજુ માણસ તો એક અન્ય માણસ પોતાના કાર્યની દુષ્ટતા જાણી ગયો અને તે ઉપરથી પોતાને તે શિખામણ આપવા આવ્યો, એટલા ઉપરથી જ–નિંદા થયા વિના પણ–નિંદાના ભયથી ત્રસ્ત થઇ જશે અને અનિષ્ટ પ્રવૃત્તિ તજી દેશે. અને જો તેવા સમજુ માણસને સુધારવાની વાજબી તક આપ્યા વિના એકદમ નિંદારૂપી શસ્ત્રથી તેની સામે યુદ્ધ આરંભવામાં આવશે તો તેથી તે ઉલટો

નિર્લજ્જ બનશે અને ઉભય વચ્ચે પરસ્પર કલહ અને અશાન્તિની વૃદ્ધિ થશે. આ કારણથી દુષ્ટ માણસને સુધારવા માટે પણ નિંદા ઉપયોગી થઇ પડતી નથી; અને તેટલા માટે કહ્યું છે કે निंदिज्जइ दुजणो वि न कयावि અર્થાત્ દુર્જનની પણ નિંદા કરવી નહિ. (૫૩-૫૪)

[નિન્દાનું પ્રકરણ અત્ર સમાપ્ત થાય છે. બોલવામાં કેવા પ્રકારની ભાષાનો ઉપયોગ કરવો જોઇએ તત્સંબંધી વિવેચનનો હવે આરંભ થાય છે.]

एकादश परिच्छेद.

કર્ત્તવ્યસાધક ભાષા.

कर्त्तव्यसाधकानां वर्जनीयभाषादोषाः । ५५ ॥

स्यात्कस्यापि यदि प्रसङ्गवशतः किंचिद्विवक्षा कचि-
च्चिन्त्यं तत्सुधिया पुरा स्वहृदये गाल्यं विचाराग्निना।
तोल्यं कण्ठसमागतं मतिमता जिह्वातुलायां पुन-
र्नो चेत्तुच्छमनर्थकं क्षतिकरं वाच्यं तदेवोचितम् ॥

કર્ત્તવ્યસાધકોએ ભાષા કેવી વાપરવી?

ભાવાર્થ—જ્યાંસુધી કોઇ પણ વિષયમાં બોલવાની જરૂર ન જણાય ત્યાંસુધી તો કાંઇ પણ ન બોલતાં મૌન રહેવું એ જ શ્રેયસ્કર છે. કદાચ ક્યાંય બોલવાનો જરૂરી પ્રસંગ આવી ચડ્યો અને ત્યાં કંઇ ને કંઇ બોલવાની ઇચ્છા થાય તો પ્રથમ પોતાના હૃદયમાં સદ્બુદ્ધિવડે સારામાં સારા ઉપયોગી શબ્દો બોલવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો. પછી જ્યારે તે શબ્દો હૃદયથી બહાર નીકળવા લાગે ત્યારે પ્રથમ હૃદયમાં વિચારરૂપ અગ્નિથી તે શબ્દોને ગાળી કાઢવા, ગાળેલા કોમળ અને હિતકર શબ્દો જ્યારે કંઠભાગમાં આવે ત્યારે ફરી જિહ્વારૂપી ત્રાજવામાં બુદ્ધિપૂર્વક તોળવા, જે બોલવા ધારેલા

શબ્દો કોઇને બોજારૂપ થાય તેવા ન હોય તેમ જ અર્થ વગરના કોઇને હાનિ નિપજાવનાર ન હોય અને પોતાની કે પરની હલકાઈ બતાવનાર ના હોય તો જ તે શબ્દો મુખથી બહાર કાઢવા; નહિતો પાછા ગળી જવા પણ બહાર કાઢીને કોઇનું હૃદય વીંધી નાંખવું તે સારૂં ન કહેવાય. (૫૫)

વિવેચન—જેને 'મિત ભાષણ' કહે છે તેનું સ્વરૂપ આ શ્લોકમાં સમજાવવામાં આવ્યું છે. 'મિત ભાષણ' એટલે માપી માપીને બોલવું તે. બોલવાની ક્રિયાને કેવી રીતે માપવી અને પછી બોલવું તે તેમાં સૂચવવામાં આવ્યું છે. જ્યાંસુધી જરૂર ન પડે ત્યાંસુધી મુખમાંથી શબ્દનો ઉચ્ચાર જ ન કરવો એ મિત ભાષણનું પહેલું અંગ છે. જો બોલવાની આવશ્યકતાનો પ્રસંગ ઊભો થાય અને ચિદ્દવૃત્તિ બોલવાની પ્રેરણા કરે ત્યારે બોલવાની ઇચ્છા કરવી. પરન્તુ મુખના જ્ઞાનતંતુઓને બોલવાના વ્યાપારનો પ્રારંભ કરવાનું સૂચવતાં પહેલાં કેવા શબ્દો બોલવા તેનો અને જેમ બને તેમ સારામાં સારા ઉપયોગી શબ્દો બોલવાનો દૃઢ નિશ્ચય કરવો. એ નિશ્ચયને અમલમાં મેલતાં પહેલાં દીર્ઘ વિચારના અગ્નિવડે બોલવાના શબ્દોને શુદ્ધ કરવા. જેવી રીતે કંચનનો ઘાટ ઘડતાં પહેલાં તેને અગ્નિમાં તપાવીને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે તેવી રીતે શબ્દોને પણ શુદ્ધ કરવા. પછી જેવી રીતે સુવર્ણને તાજવામાં મૂકીને તોળવામાં આવ્યા બાદ તેનો ઘાટ ઘડવામાં આવે છે તેવી રીતે શબ્દોને પણ જિહ્વારૂપી તુલામાં તોળ્યા પછી જ તે શબ્દોને મુખદ્વારા બહાર પાડવા. તાજવામાં જો સુવર્ણ વધારે તોલદાર માલૂમ પડે તો તેમાંથી વધારાનો ભાગ કાપી નાંખીને પછી તેને ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે, તેવી રીતે શબ્દો જિહ્વાની તુલામાં કોઇને બોજારૂપ થઇ પડે તેવા ભારે માલુમ પડે તો તેમાંનો અનિષ્ટ ભાગ ગળી જવો અને ઉપયોગી શબ્દો જ બોલવા. કદાચ આપણું સઘળું ભાષણ કોઇને હાનિકર અને અનર્થકારક થઈ પડે તેવું જણાય તો પછી તે શબ્દોરૂપી સુવર્ણનો ઘાટ ન ઘડાવવો—તે શબ્દોનો ઉચ્ચાર જ ન કરવો તે ઉચિત છે, પરંતુ તેવા શબ્દો બોલીને કોઇના હૃદયને પીડા ઉપજાવવી તે ઉચિત નથી. સુભાષિતકારે સત્ય કહ્યું છે કે :—

अल्पाक्षररमणीयं यः कथयति स खलु वाग्मी।

અર્થાત્—જે થોડા અક્ષરોમાં રમણીય અને સારયુક્ત બોલે છે તે જ ખરો 'વાગ્મી' અર્થાત્ વાચાને માપીને બોલનારો વક્તા કહેવાય છે. 'મિતભાષણ'નું આ યથાર્થ સ્વરૂપ છે. (૫૫)

[કેવી ભાષાનો સર્વ પ્રસંગોએ અને સર્વ સ્થળોએ ત્યાગ કરવો ઉચિત છે, તે વિષે ઉપદેશ છે:]

मर्मभेदिभाषाविवर्जनम्। ५६ ॥

पारुष्येण पराङ्मुखा हि पुरुषाः श्रोतुं न वांछन्ति तत्।
[illegible] परमर्मभेदकतया कालुष्यमुत्पद्यते ॥
[illegible] जनगणे वैरस्य वृद्धिस्ततः।
शब्दः स्यात्परिवर्ज्य एव परुषः शिक्षोपदेशादिके ॥

क्लेशोत्पादकभाषापरिहारः। ५७ ॥

या स्यात् क्लेशविधायिनी जनमनोविक्षेपसन्धायिनी
राज्यज्ञातिसमाजधर्मविषयद्रोहस्य सम्पादिनी ॥
धर्मोत्थापनकारिणी विपलताबीजस्य सञ्चारिणी।
वाचा सा जनघातिनी सुखहरी वाच्या न सन्तापिनी

મર્મવેધક કઠોર ભાષા વર્જવી.

ભાવાર્થ—ઉપદેશકે યા શિક્ષકે શ્રોતાઓના મનમાં જે વાત ઠસાવવી હોય તે વાત કઠોર ભાષાથી કે મર્મવેધક ભાષાથી ઠસાવી શકાતી નથી કારણકે તેથી શ્રોતાઓ અંતઃકુપિત થઇ પરાઙ્મુખ થઈ જાય છે એટલે તે વાત સાંભળવાને ઇચ્છતા નથી, એટલું જ નહિ પણ કેટલીક વાર તે તેવી કઠોર ભાષાથી કોઇના મર્મસ્થળ ભેદાવાથી સામામાં દ્વેષની લાગણી પેદા થાય છે અને ક્લેશની ઉત્પત્તિ થાય છે. વૈમનસ્ય, અસ્થિરતા, પ્રમુખ

ફુટે છે અને ઝેરવેરની વેલડી જન સમુદાયમાં ફેલાય છે કે જેનાં કડવાં ફળ પોતાને અને બીજાને ચાખવાં પડે છે, માટે બહેતર એ છે કે પ્રથમથી જ શિખામણ આપવામાં તેમ જ ઉપદેશ દેવામાં દારૂણ કર્કશ ભાષાનો ઉપયોગ ન કરવો.

ખટપટ ઉઠે તેવી ભાષા પણ વર્જવી.

જે ભાષા સુલેહ શાંતિના સાજથી સજ્જ થયેલ માણસોના મનમાં વિક્ષેપ નાંખી ક્લેશ કંકાસ ઉત્પન્ન કરે, વળી જે ભાષા રાજ્યને ધક્કો લગાડી, નાતમાં તડાં પાડી, સમાજમાં સડો નાંખી, ધર્મનો ધ્વંસ કરી અને દેશનો દાટ વાળી નાંખી રાજ્યદ્રોહ, જ્ઞાતિદ્રોહ, સમાજદ્રોહ, ધર્મદ્રોહ અને દેશદ્રોહને જન્મ આપે, કુતર્ક અને કુયુક્તિથી ધર્મનું સ્થાપન કરે, કદાગ્રહ કે દ્વેષરૂપ ઝેરની વેલડીનો ચારે તરફ સંચાર કરે, અને સુલેહ શાન્તિનો ભંગ કરી મનુષ્યોનો સંહાર કરે તેવી અને નિષ્ફળ વાદવિવાદયુક્ત ભાષા, સુજ્ઞ પુરૂષોએ હંમેશ વર્જવી જોઇએ; એટલે પોતે તેવાં વચનો ન બોલવાં, અને બીજાઓને પણ બની શકે તો તેવી ભાષા બોલતાં અટકાવવા જોઇએ. (૫૭)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકમાં કેવા પ્રકારની ભાષા બોલવી તેનું પ્રતિપાદન કર્યા પછી આ શ્લોકદ્રયમાં કેવા પ્રકારની ભાષાનો સુજ્ઞ જનોએ ત્યાગ કરવો જોઇએ તેનું કથન કરવામાં આવે છે. પરૂષ એટલે કઠોર અને દેશ સમાજ કે રાજ્યમાં કલેશ ઉત્પન્ન કરે તેવી ભાષાનો સદા ત્યાગ કરવો એવો ઉપદેશ આમાં મુખ્ય છે. કેટલીક વાર વિદ્વાન્ મનુષ્યો પણ પોતાની ભાષાના કઠોરપણાને માટે દુઃખ પામે છે. કઠોર ભાષા સત્ય હોવા છતાં તે સાંભળનારને રૂચતી નથી અને તેમાં ગમે તેટલું યાથાર્થ્ય રહેલું હોય છતાં તે દૂષિત–દોષયુક્ત ભાષા જ લેખાય છે. તેટલા માટે કહ્યું છે કે सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् અર્થાત્ સત્ય બોલવું અને પ્રિય બોલવું પણ સત્ય અપ્રિય હોય તો તે ન બોલવું. આ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે અસત્ય બોલીને પણ પ્રિયવાદી થવું. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જે સત્ય અપ્રિય આપનારું હોય તે ન બોલવું સારું છે—અર્થાત્ તે વખતે મૌન

ધારણ કરવું ઉચિત છે પરન્તુ સામા માણસના હૃદયને વીંધી નાંખે તેવું અપ્રિય ન બોલવું, તેમ જ સત્ય ઉપર પ્રિયવાદિત્વને સરસાઇ આપીને પ્રિય લાગે તેવું અસત્ય પણ ન બોલવું. અપ્રિય અથવા કઠોર ભાષાનો પરિત્યાગ કરવામાં ઉપદેશકો આટલો આગ્રહ કરે છે તેનું કારણ એ છે કે કઠોર ભાષામાં ગુંથાએલાં હિતવચનોને મનુષ્યો શ્રવણ કરતા નથી અને તેથી તેઓનું હિત કરવાને જે ઉપદેશ તેઓને આપવામાં આવતો હોય છે તે નિષ્ફળ જાય છે. આ કારણથી કોઇને ઉપદેશ આપવો હોય, કોઇને તેનું હિત બતલાવવું હોય કિંવા કોઈને ઠપકો આપવો હોય તોપણ તે બની શકે ત્યાંસુધી મિષ્ટ વચનોમાં જ કહેવું. કઠોર ભાષાથી શ્રોતાઓ ઉદ્વિગ્ન થાય છે, ઉપદેશ ગ્રહણ કરતા નથી તેથી તેઓનું અશ્રેય થાય છે અને ઉપદેશકનો આયાસ પણ વ્યર્થ જાય છે અને કોઇ અર્ધદગ્ધ મનુષ્યોની સાથે સંબંધ બંધાયો હોય તો પરસ્પર દ્વેષ ઉત્પન્ન થતાં ઝેર વેર બંધાય છે. કઠોર ભાષણના એક દૃષ્ટાંત રૂપે પાંડવ કૌરવનું ચરિત્ર લેખાય છે. પાંડવોમાં ભીમસેન તમોગુણી અને મહાક્રોધી હતો. દુર્યોધનાદિ કૌરવોએ તેને વાક્પ્રહારથી વિદ્ધ કર્યો અને દ્રૌપદીનાં વસ્ત્રો ઉતરાવ્યાં તેને પરિણામે ભીમસેન એટલો ક્રુદ્ધ થયો કે તેણે કૌરવકુળનો નાશ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, અને છેવટે પાંડવોએ પોતાની એ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ કરી. કૌરવોના કઠોર ભાષણનું ફળ તેઓને જ ભોગવવું પડયું. એટલા ઉપરથી કહેવાય છે કે—

> क्षिपेद्वाक्यशरान् घोरान् न पारुष्यविषप्लुतान् ।
> वाक्पारुष्यरुषा चक्रे भीमः कुरुकुलक्षयम् ॥

અર્થાત્—કઠોર ભાષણરૂપી વિષથી ભીંજેલા ભયંકર વાક્બાણોને ફેંકવાં નહિ, કેમકે કઠોર ભાષણના રોષથી ભીમસેને કુરુકુળનો ક્ષય કર્યો હતો. કઠોર ભાષાથી એક વ્યક્તિને જ નહિ પણ આખા કુળને અને દેશને કેટલી હાનિ થાય છે તેનું આ મોટું દૃષ્ટાન્ત છે. તેવી જ રીતે જે ભાષાથી સમાજમાં, ધર્મમાં, દેશમાં, પ્રજામાં કે રાજ્યમાં અનિષ્ટ જ્વાળાઓ સળગી ઉઠે તેવી ભાષાનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. એ એક પ્રકારનો ભયંકર વિદ્રોહ લેખાય છે. જો કઠોર વચનથી એક વ્યક્તિનું અનિષ્ટ થતાં તે અને-

કનું અનિષ્ટ કરવા વૈરબુદ્ધિથી પ્રેરાય છે, તો જે ખટપટવાળી ભાષાથી રાજ્યમાં અને સમાજમાં અનિષ્ટનો પ્રચાર થતો હોય તે ભાષા કેટલી વ્યક્તિઓના હિતનો ધ્વંસ કરે તે સમજવું સહેલું છે. પંડિત જનોએ આ કારણથી જ ઉપદેશ્યું છે કે કોઇના હિતાર્થે પણ ક્લેશકારક ભાષાનો ઉપયોગ કરવો નહિ, કારણકે તેવી ભાષાના ઉપયોગથી મનમાં ધારણ કરેલી હિતકારક બુદ્ધિનો પરાજય થઇ જાય છે અને ક્લેશને પ્રાધાન્ય મળતાં અહિતનો જ પ્રચાર થાય છે. (૫૬–૫૭).

[મિતભાષણના લાભો સમજાવ્યા પછી મુખ્યત્વે કરીને કેવા પ્રકારની ભાષાનો સર્વદા ત્યાગ કરવો તેનું સૂચન કરવામાં આવ્યા પછી બહુબોલા માણસો પોતાને કેટલું નુકસાન કરે છે તે દર્શાવીને મિતભાષણનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે:]

मितभाषणम् । ५८ ॥

भाषन्ते निजशक्तितोऽधिकतरं वाचालतालम्बिन-
स्तेऽश्रद्धेयतदुक्तयो जनगणे गच्छन्त्यहो लाघवम् ॥
सत्यं तद्वचनं भवेत्तदपि नो केनापि विश्वस्यते।
तस्मान्नाऽधिकभाषणं समुचितं श्रेयोर्थिनां सर्वदा ॥

બહુબોલા થવામાં શું ગૌરવ છે?

ભાવાર્થ—જે માણસો વાચાળતાનો ડોળ બતાવતાં પોતાની શક્તિનો તોલ કર્યા વગર મોટી મોટી વાતો કરી આખો દિવસ લવલવાટ કર્યા કરે છે, તે જનસમાજમાં ગૌરવ પ્રતિષ્ઠા મેળવવાને બદલે, હીનતા અને લઘુતા મેળવી હાસ્યાસ્પદ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેના વચન ઉપર લોકોને શ્રદ્ધા રહેતી નથી જેથી વખતપર તેની સાચી વાત હોય તે પણ જુઠાણામાં ખપી જાય છે, કેમકે સાચું ખોટું ભરડી બહુબોલા થઈને તેણે પોતાનો ઇતબાર ખોઇ નાંખ્યો, માટે જો ગૌરવની ચાહના હોય અને લોકોનો વિશ્વાસ મેળવી કર્તવ્યના માર્ગમાં આગળ વધવું હોય તો બહુબોલા ન થવું જોઈએ, અને શક્તિ ઉપરાંતનું અધિક ભાષણ ન કરવું જોઈએ. (૫૮)

વિવેચન—પોતાની શક્તિ કરતાં વધારે મોટી અને મહત્ત્વની વાતો કરનારો માણસ બાહુબોલો કહેવાય છે. જેવી રીતે થોડા શબ્દોમાં અર્થ-ગાંભીર્યવાળું ભાષણ કરનારો માણસ ખરેખરો વક્તા કહેવાય છે, તેવી રીતે ઘણા શબ્દો બોલીને માત્ર થોડો સાર સમજાવનારો માણસ બહુબોલો એટલે પ્રલાપી કહેવાય છે. સુભાષિતકારે પણ તેમ જ કહ્યું છેઃ-બહુવચનमल्प-सारं यः कथयति विप्रलापी सः આવા મિથ્યા પ્રલાપ કરનારાઓનું મ્હોં તો એક હોય છે પણ તેમની જિહ્વા અનેક હોય તેવું તે એકલું મ્હોં કામ કરે છે. જિહ્વા છે તે એક તુલા છે અને મિતભાષી જન તે તુલામાં તોળી તોળીને વચનો બોલે છે, પણ પ્રલાપી જન તો અનેક જિહ્વાઓને યોગે કરીને અનેકગણું બોલે છે અને તે તોળ્યા વિના ગમે તેમ બરડતો ...નાથી અસત્યવાદી પણ કહેવાય છે. એવા અતિભાષીના શબ્દો ઢંગધડા ...નનાના હોઈ લોકોને નિર્માલ્ય, વજન વિનાના, સારરહિત અને મિથ્યા જણાઇ આવે તેમાં કશી નવાઇ લેખાય નહિ. લોકો સમજે છે કે તેની જિહ્વારૂપી તુલામાં તોળાઇને તેના શબ્દો બહાર પડતા નથી તેથી તે શબ્દો નિર્માલ્ય છે અને તે શબ્દો બોલનારો મિથ્યા પ્રલાપ કરનારો અને પ્રતિષ્ઠા વિનાનો જણાઈ આવે છે. તેના શબ્દો તેના ગૌરવની હીનતા કરે છે. વિદ્વાન્ અને સુજ્ઞ જનો પણ પોતાના બહુબોલા શબ્દોવડે પોતાની વિદ્વત્તાને નિંદ્ય બનાવે છે, તથા લોકોમાં તે અવિશ્વસનીય બનાય છે. જૈન ધર્મમાં 'ભાષા સમિતિ'ને અત્યન્ત આવશ્યક લેખી છે. ભાષણ કરવામાં મિથ્યા કથન નહિ કરતાં ઉપયોગી અને હિતકર શબ્દોનું જ ઉચ્ચારણ કરવું, તે ભાષા સમિતિ કહેવાય છે. ભાષા સમિતિને સેવનારાઓ સંયમી પુરુષો કહેવાય છે અને જે ભાષાનો સંયમ કરી શકે છે તે ક્રમે કરીને મનઃસંયમ અને ઇંદ્રિયસંયમ પણ કરી શકે છે. મિતભાષી જનો સજ્જન કહેવાય છે અને અતિભાષી જનો વિદ્વાન્ હોવા છતાં મૂર્ખમાં-અણુ-સમજુમાં ખપે છે. (૫૮)

मितभाषणमेव भूषणम् । ५९ ॥

पृथ्व्या आभरणं किलास्ति पुरुषःतस्यापि शिष्टो जनः

शिष्टस्याभरणं हि सत्यवचनं प्रामाणिकत्वं तथा ॥
तस्याप्याभरणं हितं मितवचः सभ्यत्वरक्षाकरं ।
सेव्यं तन्मितभाषणं सुखकरं सर्वोत्तमं भूषणम् ॥

મિતભાષણ એ જ ભૂષણ છે.

ભાવાર્થ—સર્વ પ્રાણીઓમાં પુરૂષ એ પૃથ્વીનું આભૂષણ છે, પુરૂષ જાતિને શોભાવનાર શિષ્ટ જન પુરૂષનું આભૂષણ છે, પ્રમાણિકતા રાખવાની સાથે સત્ય ભાષણ કરવું તે શિષ્ટ પુરૂષનું આભૂષણ છે, અને સત્ય ભાષણનું પણ આભૂષણ મિત ભાષણ છે કે જે સભ્યતાનું રક્ષણ કરે છે, અને સર્વનું હિત સાચવે છે. માટે સર્વ ભૂષણોમાં ઉત્તમ ભૂષણ તે જ છે તો પછી કયો ડાહ્યો માણસ કર્તવ્ય સહાયક સુખકર આવા શ્રેષ્ઠ ભૂષણનો સત્કાર નહિ કરે ? (૫૯)

વિવેચન—મિતભાષણનું સર્વોપરિપણું સર્વવિદિત છે. વિદ્વાનો પોતાની વિદ્યાના યોગથી પૂજ્ય લેખાય છે, પરંતુ તે સાથે તેઓ જો 'વાગ્મી' હોય છે અર્થાત્ મિતવાચા બોલનારા હોય છે તો જ તેઓ પોતાની વિદ્વતાને શોભા આપનારા લેખાય છે. આ કારણથી કહ્યું છે કે *जिह्वया ध्वनिमतां हि पूज्यता* અર્થાત્—જિહ્વાએ કરીને જ બોલનારાઓ પૂજ્ય લેખાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે જો જિહ્વા અતિભાષી કઠોર ઇત્યાદિ દુર્ગુણો ધરાવતી હોય છે તો તે પૂજ્ય લેખાતી નથી પરંતુ મિતભાષિણી મધુરવાદિની હોય છે તો તેને યોગે કરીને તે જિહ્વાવાળો પૂજ્ય લેખાય છે. આ શ્લોકમાં હિતકારક મિતભાષણને સત્યભાષણના ભૂષણરૂપે કહ્યું છે અને તે સર્વથા ઉચિત છે. સત્યભાષણ દોષયુક્ત નથી, પરંતુ જેવી રીતે આભૂષણો વિનાની અપ્સરા પણ શોભતી નથી, તેવી રીતે સત્યભાષણ, મધુરતા, કોમળતા, સુમિતતા ઇત્યાદિ આભૂષણોથી રહિત હોય તો, તેવું નગ્ન 'સત્ય' શોભતું નથી. નગ્ન સત્ય બોલનારાઓ અસભ્ય લેખાય છે અને તે ગમે તેવા વિદ્વાનો હોય તથાપિ અજ્ઞ જનોમાં જ તેમની ગણના થાય છે. અત્ર એક દૃષ્ટાંતથી તે વાત આપણે સ્પષ્ટ કરીશું. કોઈ એક રાજા એકદા ગ્રીષ્મ ઋતુના સખ્ત તાપમાં

મૃગયા કરતો કરતો કોઇ અજાણ્યા પ્રદેશમાં જઈ ચડયો. તેનાં માણસો તે-
નાથી છૂટાં પડી ગયાં અને રાજા અત્યંત તૃષાતુર થયો. તૃષાથી આકુળ વ્યા-
કુળ થતો તે ઘેટાંના એક ટોળાની પાસે પહોંચ્યો અને તેણે જોયું કે તે
ટોળાના રખેવાળ બે ભરવાડો ઝાડ તળે નિદ્રા લેઇ રહ્યા છે. રાજાએ તે
બંનેને જગાડયા અને પોતાની સ્થિતિ કહી સંભળાવી તથા તેમની પાસે
પાણી માંગ્યું. તે બંને ભરવાડો સગા ભાઇ હતા. તે બન્ને સાચું બોલનારા
અને નીતિમાન્ હતા, પરંતુ તેમાંનો મોટો ભાઈ બહુબોલો, કઠોરવચની
અને ઉતાવળીઓ હતો, ત્યારે બીજો નાનો ભાઈ શાંત, દીર્ઘદર્શી અને મિ-
તભાષી હતો. મોટા ભાઈની પાસે પાણીનો લોટવો હતો તેમાં થોડું પાણી
હતું. તે બોલ્યો: "મોટો રાજા થયો તે તો જાણ્યો; પણ લોટવામાં પાણી
થોડું છે તે તને આપી દઉં તો અમે તરસ્યા મરી જઇએ તેનું કેમ?" રાજા
બોલ્યો: "તમે તો આટલામાં ક્યાંકથી પાણી શોધી પણ શકશો પણ હું તો
આ જંગલથી અજાણ્યો હોવાથી અને ભૂલો પડયો હોવાથી પાણી શોધી
શકું તેમ નથી. તમે મને પાણી પાઇને જીવિતદાન દેશો તો હું રાજા હોવાથી
તમને કોઈ મુશ્કેલીના વખતમાં મદદ કરીશ." નાના ભાઇએ ઉત્તર આપ્યો:
"મહારાજ! અમારી પાસે પાણી થોડું છે અને આટલામાં બીજે ક્યાંય
પાણી નથી, છતાં આપને તેમાંથી થોડુંએક પાણી પીવા આપીશું, બધું તો
અમારાથી નહિ અપાય, કારણકે હજી સાંજ પડવાને વાર છે." એમ કહીને
તેણે રાજાને એક માટીના પ્યાલામાં ભરીને પાણી પાયું. તેટલા પાણીથી
રાજાની તૃષા પૂરેપૂરી શાંત થઈ નહિ પણ તત્કાળમાં તો વ્યાકુળતા દૂર થઈ
અને તેણે તે બંને ભરવાડોનો આભાર માન્યો. પોતે કયા ગામનો રાજા
છે તે પણ તેમને કહ્યું અને તે ચાલ્યો ગયો. ત્યારપછી કેટલેક વર્ષે દુકાળ
પડયો અને ઢોર ઢાંખર મરવા લાગ્યાં. પેલા બે ભરવાડ ભાઈઓનાં ઢોર
પણ મરી ગયાં અને તેઓ ભિખારી બની ગયા. એ વખતે તેમણે પેલા
રાજાની પાસે મદદ માટે જવાનું વિચાર્યું. વિજયાદશમીની કચેરી ભરીને
રાજા પોતાના સામંતોને શિરપાવ આપી રહ્યો છે, ત્યાં મોટો ભાઈ જઇ
પહોંચ્યો અને એક કોણે ઊભો રહ્યો. કચેરીનું કામ પૂરૂં થયું એટલે ભર-

ખારસ થવાનો વખત થયો, છતાં રાજાનું ધ્યાન ભરવાડ તરફ ખેંચાયું નહિ. આથી તે આકળો થઇને બોલ્યોઃ " અલ્યા રાજા ! પેલા દિવસની વાત ભૂલી ગયો કે શું ? પાણીનો પ્યાલો ન પાયો હોત તો ક્યારનોએ તું મશાણુ ભેગો થઈ ગયો હોત, છતાં આજ આ દુકાળમાં હું દુઃખી થયેલો તારી સામે ઊભો છું તેના તરફ નજર સરખીએ નથી કરતો ? " વિજયા-દશમીની મંગળ સભામાં આવું અમંગળ બોલનારાને પટાવતો એકદમ કેદ કરીને ઘસડી ગયા. રાજા પણ ક્રોધાંધ થઇ ગયો. તે ભરવાડ કાંઇ જુઠું બોલ્યો નહોતો–સત્ય જ બોલ્યો'તો; તેણે રાજાને પાણી પાયું હતું અને જો ન પાયું હોત તો રાજાનું મરણ પણ થયું હોત; પરન્તુ તેના સત્ય વચનોમાં મિતભાષિતા અને મધુરતારૂપી આભૂષણો નહોતાં–તે નગ્ન સત્ય હતું અને તેવું નગ્ન સત્ય બોલનાર અસભ્ય ભરવાડની એવી દશા થઈ. કેટલાક દિવસ વીતી ગયા બાદ તે ભરવાડનો નાનો ભાઇ કચેરીમાં આવીને ઊભો. જ્યારે રાજાએ કચેરીનું સઘળું કામ પૂરું કર્યું ત્યારે તે સૌની વચમાં આવીને રાજાને પ્રણામ કરીને બોલ્યોઃ " મહારાજ ! મને ઓળખ્યો કે ? " રાજાએ ઉત્તર આપ્યોઃ " ના, હું તને ઓળખતો નથી, તું કોણ છે ? " ભરવાડે કહ્યુંઃ " મહારાજ ! થોડાં વર્ષ પહેલાં આપ એક વાર ભૂલા પડયા હતા અને મેં મારા બોટવામાંથી આપણને પાણી પાયું હતું. અત્યારે દુકાળમાં મારાં જાનવરો મરી ગયાં છે, હું દુઃખી છું અને આપની દયા માંગવા આવ્યો છું. " રાજાને તે પ્રસંગ સાંભરી આવ્યો અને બોલ્યોઃ " હા, મને સાંભર્યું; માત્ર એક પાણીના પ્યાલાવડે તેં મને જીવિતદાન આપ્યું હતું તે હું કેમ ભૂલું ? " એમ જણાવી તેને અમૂલ્ય બક્ષીસો આપી અને તેની માંગણીથી તેના મોટા ભાઈને પણ બંદીખાનામાંથી મુક્ત કર્યો. તેને મળેલું આ સુફળ તેની મિતભાષિતાનું પરિણામ હતું. બન્ને ભાઇઓ સત્યવાદી હતા, પરંતુ એકનું સત્ય આભૂષણવાળું હતું અને તેનો બદલો તેને સારો મળ્યો; બીજાનું સત્ય આભૂષણ વિનાનું અને નગ્ન હતું તેથી તેનો બદલો તેને ખરાબ મળ્યો. એ રીતે સત્ય વચનનું આભૂષણ હિત અને મિતવચન છે. (૫૯)

द्वादश परिच्छेद.

પ્રતિજ્ઞાનિર્વાહ.

प्रतिज्ञापालनम् । ६० ॥

.एकान्ते जनतान्तिके च विहिता या या प्रतिज्ञोचिता
निर्वाह्यात्मबलेन सा कथमपि प्रेम्णाऽथ धैर्येण वा ॥
लक्ष्मीर्गच्छतु सर्वथा निजजना वैमुख्यमायान्तु वा
। । ‿ तथापि नो समुचितो भङ्गस्तदीयःक्वचित

કેવી રીતે પ્રતિજ્ઞા પાળવી?

ભાવાર્થ—એકાન્તમાં આત્મસાક્ષીએ અથવા જનસમુદાયની વચ્ચે પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં કંઇ પણ સારૂં કામ કરવાની જે યોગ્ય પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે, તે પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરવામાં ગમે તેટલું કષ્ટ પડે તો તે સર્વ પ્રેમ, ધીરજ અને આત્મબળથી પુરતી રીતે સહન કરીને પણ છેવટસુધી લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને ચુસ્તપણે વળગી રહેવું જોઇએ. તે પ્રતિજ્ઞા પાળતાં કદાચ સર્વ લક્ષ્મીનો ભોગ આપવો પડતો હોય તો બહેતર છે ક લક્ષ્મીના ભોગે પ્રતિજ્ઞા પાળવી. કદાચ બધાં સંબંધી જનો વિમુખ થત હોય, અરે વધારે તો શું? પણ છેવટે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપવો પ ડતો હોય તો તે કબુલ કરીને પણ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો કદી પણ ભંગ ન કરતાં જે ભાવથી પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તેના કરતાં અધિક ભાવે બરાબ પાળવી જોઇએ. (૬૦)

વિવેચન—'પ્રતિજ્ઞા' એટલે મનથી દઢ કરી રાખેલું કાર્ય. કોઇનું કાંઇ કાર્ય કરવાનું, કોઇ જનસેવાનું કાર્ય બજાવવાનું કિંવા કોઇનું વૈર લેવાનું ક કોઇનું અહિત કરવાનું મનથી નિશ્ચિત કરી રાખવું તે પ્રતિજ્ઞા કહેવાય. આ પ્રતિજ્ઞામાંની કેટલીક સારી હોય છે અને કેટલીક માઠી હોય છે. ચિત્તન

વિચારને સંકલ્પશક્તિનો ટેકો મળે છે અને ઉત્સાહ તેમાં મદદ કરે છે ત્યારે પ્રતિજ્ઞાનું બંધારણ થાય છે. ચિદ્વૃત્તિ અથવા અંતરાત્મા તેમાં શામેલ હોય છે, તો સત્પ્રતિજ્ઞા બંધાય છે અને જો તે નિર્બળ બનીને ચિત્તના બાહ્ય સંસ્કારો પ્રબળ હોય છે તો અસત્ પ્રતિજ્ઞા બંધાય છે. આ બે પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાઓમાંની 'વિહિત' અને 'ઉચિત' પ્રતિજ્ઞા હોય તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન હરકોઈ રીતે કરવું એવો ઉપદેશ આ શ્લોકમાં સમાએલો છે. જે શુભ કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે તે પ્રતિજ્ઞાને આત્મબળવડે, પ્રેમવડે, ધૈર્યવડે અને બીજા કોઇ પણ સાધનવડે નિભાવવી જોઈએ અને જો તેટલી સંપત્તિ સ્વાત્માની પાસે ન હોય તો તેવી પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ ન કરવી એ વિશેષ ઉચિત છે. પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કર્યા પછી કાંઇ વિઘ્નો ઉપસ્થિત થતાં ધનનો ભોગ આપવો પડે. સંબંધીઓ વિરૂદ્ધતા દર્શાવે, કિંવા પ્રાણનો ભોગ પણ આપવો પડે તથાપિ પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ કરવો જ જોઇએ. જેઓ માનસિક બળ ધરાવે છે તેઓ પોતાની પ્રતિજ્ઞાના પાલનમાં સર્વદા તત્પર રહે છે અને તેઓને મન "कार्यं साधयामि वा देहं पातयामि એવો જ નિશ્ચય હોય છે. મનુષ્યપ્રયત્ન આગળ શું સંભવિત નથી?

> अङ्गनवेदी वसुधा कुल्या जलधिः स्थली च पातालम् ।
> वल्मीकश्च सुमेरुः कृतप्रतिज्ञस्य धीरस्य ॥

અર્થાત—પ્રતિજ્ઞા કરનાર ધીર પુરૂષને પૃથ્વી આંગણાની વેદિકા જેવી છે, સમુદ્ર નહેર જેવો છે, પાતાળ સ્થળ જેવું છે અને મેરૂ પર્વત રાફડા જેવો છે. માનસિક બળધારી પુરૂષને વિઘ્નો આ પ્રમાણે તૃણવત્ લાગે છે. અસત્ કાર્ય સંબંધી પ્રતિજ્ઞા લેનાર પણ પોતાના મનોબળવડે તે પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરી શકે છે પરન્તુ તેવી પ્રતિજ્ઞા સુસેવ્ય લેખાતી નથી. કોઇનું અનિષ્ટ કરવાની પ્રતિજ્ઞા તે 'પ્રતિજ્ઞા'ના ખરા અર્થમાં 'પ્રતિજ્ઞા' નથી પરન્તુ 'વૈરાંધતા' છે. કોઇનું દ્રવ્ય ચોરી જવાનો દૃઢ નિશ્ચય, સજ્જનોએ સમજાવ્યા છતાં કાંઇ અનિષ્ટ કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરવી ઇત્યાદિ કૃતિઓને 'પ્રતિજ્ઞા' કહેવી ઉચિત નથી પણ તેને તો એક પ્રકારનું 'હઠવાદિત્વ' જ કહેવું જોઇએ અને 'હઠવાદિત્વ' એક પ્રકારનો દુર્ગુણ હોઇ તે સેવ્ય લેખાતો નથી. (૬૦)

[પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી વિઘ્નો ઉપસ્થિત ન થાય તેટલા માટે શું કરવું ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં તેનો યોગ્ય માર્ગ નિમ્ન શ્લોકમાં સૂચવવામાં આવે છે:]

विचारपूर्विकैव प्रतिज्ञोचिता। ६१ ॥

निर्वोढुं बलमस्ति मे कियदहो सद्यः शरीरे तथा।
चित्ते चास्ति कियद्धनस्तु भवति ग्राह्यं कियच्चाग्रतः॥
विघ्नानां च निवारणे पुनरलं शक्तिर्मदीया भवे-
न्निश्चित्येदमशेषमेव पुरतः कार्या प्रतिज्ञा बुधैः॥

प्रतिज्ञाभंगात्तदस्वीकार एव श्रेयान्। ६२ ॥

योग्यायोग्यविचारबुद्धिविकलाः कृत्वा प्रतिज्ञां पुरः।
किञ्चिद्विघ्नपराहता हतधियो मुञ्चन्ति तां सत्वरम्॥
ते नीचाः पशवो न मानवपदं चार्हन्ति नूनं मता-
स्तेमूकास्तु वरा विचारपथगा यैर्न प्रतिज्ञा कृता॥

પ્રતિજ્ઞા લીધા પહેલાં જ વિચાર કરવો જોઇએ.

ભાવાર્થ—જે પ્રતિજ્ઞા હું લઉં છું તે પાળવા માટે શારીરિક, માનસિક, આર્થિક, આત્મિક વગેરે કેટલું બળ જોઇએ, અને મારી પાસે તેમાંનું કેટલું બળ હમણાં છે, અને પાછળથી કેટલી મદદ બીજાઓની મળી શકશે, કાર્ય સાધતાં વચ્ચે ઘણાં વિઘ્નો આવવાનો સંભવ છે, તો તે વિઘ્નોને પહેલેથી વળવા અને તેને દૂર ખસેડવા હું સમર્થ થઇશ કે કેમ ? આ બધાનો દીર્ઘ દૃષ્ટિથી બરાબર પહેલેથી જ વિચાર કરવો જોઇએ, યા તો કોઇ ડાહ્યા માણસની સલાહ લેવી જોઇએ. પોતાની સદ્બુદ્ધિ યા બીજાની ઉચિત સલાહથી પૂર્ણ નિશ્ચય કર્યા પછી જ સુજ્ઞ પુરુષોએ પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઇએ, પણ કાચે પાયે કામ ન કરવું જોઇએ. (६१)

પ્રતિજ્ઞા ભાગવા કરતાં ન લેવી એ વધારે સારૂં.

ભાવાર્થ—જે માણુસો પ્રથમથી જ પોતાની શક્તિ અને કર્તવ્યની મુશ્કેલીની તુલના કર્યા વગર માત્ર દેખાદેખીના પ્રવાહમાં તણાઈને યોગ્યાયોગ્યનો વિચાર કર્યા વિના મોટી મોટી પ્રતિજ્ઞા લેવા તૈયાર થઈ જાય છે, અરે ! સભા સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા કરી પણ લે છે, પરન્તુ થોડો વખત જાય છે, અને કંઈક વિઘ્નોથી પરાભવ થવા માંડે છે કે તુરત બુદ્ધિ વિકલ બની દુર્બળ થઈને લીધેલી પ્રતિજ્ઞાને ખોટીએ ટીંગાડી મૂકે છે, અર્થાત્ જે માણુસો પ્રતિજ્ઞાનો નિર્વાહ ન કરતાં વચ્ચે પ્રતિજ્ઞાને તોડી નાંખે છે તે નાદાન પશુઓ (કહેવાતા માણુસો.) મનુષ્યપણાને જ લાયક થયા નથી; તેઓને જીવતા પણ મૃત સમાન જ સમજવા. અરે ! તેના કરતાં તો તેઓ હજાર દરજ્જે સારા કે જેઓ પહેલેથી જ પોતાની અલ્પ શક્તિ જાણીને પ્રતિજ્ઞા કરતાએ નથી અને ભાગતાએ નથી. (૬૨)

વિવેચન—પ્રત્યેક કાર્યનો આરંભ કરતાં પહેલાં અથવા તે સંબંધી મનમાં કિંવા જાહેરમાં પ્રતિજ્ઞા લીધા પહેલાં પોતાના તેમ જ બહારના બળની જરૂર પડે છે. શારીરિક બળની, મનોબળની, અને ધનબળની આવશ્યક્તા પડે છે. કાર્ય કરવા માટે દેહને તસ્દી આપવી પડે તે માટે શારીરિક બળની, લોકાપવાદરૂપી વિઘ્નો ઉપસ્થિત થાય ત્યારે મનને નિરાશ નહિ થવા દેતાં તેની દૃઢતાને ટકાવી રાખવા માટે મનોબળની અને પ્રસંગોપાત ધનનો ભોગ આપવા માટે ધનબળની જરૂર પડે છે. આ પ્રકારનું બળ એક કાર્યમાં જેટલું જોઇએ તેટલું પોતાની પાસે છે કે નહિ તેનો સૌથી પ્રથમ વિચાર કરવો જોઈએ. પછી બહારથી જનસમાજની સહાનુભૂતિરૂપે જે કાંઈ સાહાય્યની જરૂર પડે તે સાહાય્ય મળશે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો જોઇએ, અને સર્વ પ્રકારે સફળતા મળે એવો સંભવ રહે, બુદ્ધિ અને ચિદ્વૃત્તિનો અવાજ પણ તેને અનુકૂળ જ માલુમ પડે, તો પછી તે કાર્યનો નિશ્ચય કરવો-પ્રતિજ્ઞા લેવી એ ઉચિત છે. કોઇ પણ કાર્ય સંબંધી પોતાની શક્તિનો વિચાર કર્યા વિના, કોઇની દેખાદેખીથી, કિંવા આવેશથી ઉશ્કેરાઇ જઇને, અથવા અવિચારપૂર્વક કોઈ કાર્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેઈ વાળવી, અને પછી તેમાં વિઘ્નો

द्वितीय खण्ड.

આખા જીવનની ચાર અવસ્થાઓના ચાર ખંડ કરીને પ્રત્યેક અવસ્થાના પ્રમુખ કર્ત્તવ્ય વિષેનું ઉપોદ્ઘાતિક કથન પ્રથમ ખણ્ડમાં વિસ્તારથી સમજાવવામાં આવી ગયું. વળી ચારે અવસ્થાને એકસરખી રીતે લાગુ પડે તેવું સામાન્ય કર્ત્તવ્ય પણ એ ખંડમાં વિસ્તાર સાથે કહેવામાં આવ્યું છે. હવે 'વિશેષ કર્ત્તવ્ય' ના ઉલ્લેખની શરૂઆત કરવામાં આવે છે અને ક્રમાનુસારે પ્રથમ બાલ્યાવસ્થાના વિશેષ કર્ત્તવ્ય વિષેની વિવેચના કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રથમ ખંડમાં જે કર્ત્તવ્યનિર્દેશ છે તેને 'સામાન્ય કર્ત્તવ્ય' ~ માટે કહ્યું કે તે પ્રત્યેક અવસ્થામાં પાલન કરવા યોગ્ય છે; અને આ 'વિશેષ કર્ત્તવ્ય' તે તે અવસ્થાવિશેષે કરીને જ ઉપયોગી હોઈ તેનો સંબંધ બીજી અવસ્થાનાં કર્ત્તવ્યો સાથે રહેતો નથી,–કદાચ રહે છે તો થોડો જ રહે છે.

'શિક્ષણ' એ પ્રથમ અવસ્થાનું પ્રમુખ કર્ત્તવ્ય છે. આપણે સામાન્યતઃ સંસારમાં શિક્ષણની શરૂઆત જે સમયથી લેખીએ છીએ તે કરતાં ઘણી જ વહેલી તેની શરૂઆત થએલી ગ્રંથકાર લેખે છે. આપણે સામાન્ય રીતે માનીએ છીએ કે એક બાળક એકાદ વર્ષનું થાય અને તેનામાં બુદ્ધિના ચમત્કારનો ઝાંખો ઝાંખો ખ્યાલ આવવા લાગે ત્યારથી શિક્ષણની શરૂઆત થઇ શકે છે. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ એટલી નાની વયનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાની શરૂઆતને માટે 'કિંડરગાર્ટન' અથવા 'બાલોદ્યાન' ની પદ્ધતિની શોધ કરી છે,·એટલે તે વયથી બાળકના શિક્ષણની શરૂઆત થઇ લેખાય; નહિતો આપણા લોકો તો બાળકને નિશાળે બેસારવામાં આવે ત્યારે જ તેના શિક્ષણની શરૂઆત થઇ સમજે છે!! પરન્તુ આમ માનવું તે એક ભૂલ છે. 'કિંડરગાર્ટન' થી બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવે તે પહેલાંથી તે બાળક શિક્ષણ લેવા મંડી ચૂકયું હોય છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે બાળક ગર્ભમાં હોય છે ત્યારથી જ મનુષ્યદષ્ટિથી ગુપ્ત રીતે શિક્ષણ

મેળવે છે. મોન્તેન નામનો એક ફ્રેંચ લેખક કહે છે કે: " માનવ જીવનને લગતાં શાસ્ત્રોમાં બાળશિક્ષણને લગતું શાસ્ત્ર સૌથી વધારે ગહન તથા મહત્ત્વનું છે, કારણકે કૃષિવિદ્યાને લગતું શાસ્ત્ર કહે છે તે પ્રમાણે, વૃક્ષારોપણ થયા પછી અથવા તો તે થયા પૂર્વે કરવી પડતી સર્વ વિધિ જો કે નિશ્ચિત, સુસ્પષ્ટ અને સરળ હોય છે, તોપણ બીજ વવાયા પછી તે ફૂટીને ફાલે તે પહેલાં જેમ આપણને કેટલીક ક્રિયાઓ કરવી પડે છે અને તે બીજ સંપૂર્ણ રીતે અંકુરિત થઈ પૂરેપૂરી રીતે વૃક્ષાકારમાં આવે તે પહેલાં તેને નડતી ઉપાધિઓ આપણને જેમ દૂર કરવાની જરૂર પડે છે, તેમ તે બધી વિધિ માનવજીવન પરત્વે પણ કરવી પડે છે." આ શબ્દો બીજારોપણની સાથે જ શિક્ષણની શરૂઆત થાય છે તેનું સ્પષ્ટ કથન કરે છે. આથી ગર્ભમાં રહેલા બાળકની માતાએ કેવી રીતે બાળકમાં ઉચ્ચ સંસ્કારો રેડીને તેને ઉત્તમ શિક્ષણ આપવું જોઇએ તથા તેના આચાર–વિચારની અસર ગર્ભ ઉપર કેવી પડે છે, તે સમયના શિક્ષણથી આ ખંડની શરૂઆત કરવામાં આવે છે.

प्रथम परिच्छेद.

ગર્ભસંસ્કાર.

गर्भसंस्काराः । ६३ । ६४ ॥

वाले गर्भगते तदीयजननी चेत्सेवते दीनतां ।
वालो दीन[illegible]विष्यति तदा शूरश्च शौर्यं यदि ॥
यद्येषा कलहं करोति नितरां स क्लेशकारी तदा ।
तुष्टा स्याद्यदि सा भविष्यति तदा पुत्रः प्रसादान्वितः॥
धर्मं वांच्छति गर्भिणी यदि तदा पुत्रो भवेद्धार्मिको ।

भोगान् वांच्छति चेत्तदेंद्रियसुखासक्तो विलासी भवेत्।
विद्यां वांच्छति चेत्तदा प्रतिदिनं विद्याभिलाषी भवे
त्सच्छास्त्रश्रवणं करोति यदि सा पुत्रोपि तादृग् भवेत्॥

ગર્ભના સંસ્કારથી શિક્ષણની શરૂઆત.

ભાવાર્થ—જ્યારે બાળક ગર્ભમાં હોય તે વખતે બાળકની માતા જો દીન બની જ્યાં ત્યાં રોદણાં રોયાં કરે છે તો તે બાળકના મગજમાં દીનતાના સંસ્કાર પડે છે, અને તેથી ભવિષ્યમાં તે બાળક પ્રાયે જ્યાં ત્યાં રોદણાં રોતો દીન નીવડે છે. જો બાળકની માતા હિંમતના વિચારો અને બહાદૂરીનાં કામ કરે છે તો શૌર્યના સંસ્કારથી બાળક શૂરો નિવડે છે. જો તે ગર્ભના સમયમાં જેની તેની સાથે કજીઆ અને ક્લેશ જ કર્યા કરે છે, તો બાળક કલહપ્રિય-કજીઆખોર થાય છે. જો તે તે સમયમાં હમેશ ખુશ મિજાજમાં રહે છે, તો ભવિષ્યમાં તે બાળક ખુશમિજાજી સ્વભાવવાળું નિવડશે, પણ શોકીલું નહિ નિવડે. (૯૩)

સગર્ભાવસ્થામાં બાળકની માતા અહર્નિશ જો ધર્મના જ વિચારે કરે છે, અને ધાર્મિક કાર્યમાં મશગુલ રહે છે, તો ગર્ભના મગજ ઉપર ધર્મની છાપ પડે છે અને ભવિષ્યમાં તે બાળક ધર્મિષ્ઠ બને છે. જો તે ઇન્દ્રિયોના વિષયસુખમાં મગ્ન રહે છે, અને રાતદિવસ તેવા વિચારો કરે છે તો પ્રાયે તે બાળક કામભોગાસક્ત અને વિષયવિલાસી બનશે. જો ગર્ભિણી વિદ્યાવિલાસિની બની પુસ્તકો વાંચવામાં કે તત્ત્વજ્ઞાન સંપાદન કરવામાં મશગુલ રહે છે તો બાળક પણ તેવા જ સ્વભાવનો તત્ત્વશોખીન અને, વિદ્યાવિલાસી બનશે; અને જો તે સત્સંગ અને શાસ્ત્રશ્રવણ કરવાની મનમાં ઉત્કટ રૂચિ રાખી તેવાં સત્કાર્યોમાં વખત પસાર કરે છે તે તે ગર્ભસ્થ બાળક પણ સત્સંગ અને શાસ્ત્રશ્રવણની રૂચિવાળો કર્તવ્યનિપુણ બનશે. (૯૪).

વિવેચન—માનસશાસ્ત્ર પંડિતો કહે છે કે આ બધી સૃષ્ટિ મનમાંથ

ઉત્પન્ન થાય છે અને એક ચીજનો કે પ્રાણીનો આકાર બનવો અથવા એક અવયવ ઉત્પન્ન થવો એનો આધાર ગુપ્ત મનઃશક્તિ ઉપર રહેલો છે; કાર્યો અને વિચારો પ્રમાણે શરીરના ઘાટ અને મનની વૃત્તિઓ ઘડાય છે. એ પંડિતોની આ માન્યતાનો તથ્યાંશ એ છે કે મનની સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓનું પરિણામ સ્થૂલરૂપે પરિણમે છે અને તે જ સૂત્ર ગર્ભમાં રહેલા બાળકને લાગુ પડે છે. જે પ્રકારના વિચારોનું પોષણ માતા તરફથી પોતાના ઉદરમાં રહેલા ગર્ભને મળે છે તે જ પ્રકારનું શિક્ષણ ગર્ભમાંના બાળકને અદૃશ્ય રીતે પ્રાપ્ત થાય છે: તે જ પ્રકારના સંસ્કારનું બીજારોપણ ગર્ભમાંના બાળકના મગજની અંદર થાય છે અને તેનો જન્મ થયા પછી અનુકૂળ સંયોગોમાં તે સંસ્કારનો વિકાસ થતાં તેનું વર્તન તદનુરૂપ ઘડાય છે. સગર્ભાવસ્થામાં માતા ધર્મના વિચારો કરે છે તો તેવા જ સંસ્કારો ગર્ભપર પડે છે અને બાળકનો જન્મ થયા પછી તે ગુપ્ત સંસ્કારના વિકાસને માટે અનુકૂળ સંયોગો પ્રાપ્ત થાય છે તો બાળકની ધર્મવૃત્તિ ખીલે છે અને ભવિષ્યમાં તે ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્ય નીવડે છે. તે જ પ્રમાણે માતા વિષયસુખાભિલાષિણી હોય છે તો તેનું બાળક તેવું થાય છે, વિદ્યાવિલાસિની હોય છે તો બાળક તેવું નીવડે છે, શાસ્ત્રશ્રવણની ઇચ્છા કર્યા કરે છે તો તેનું સંતાન પણ શાસ્ત્રશ્રવણપ્રિય જન્મે છે, અને તેથી ઉલટું જો દીનતાજનક વિચારો કરે છે, કલહમાં દિવસો ગાળે છે તો બાળક પણ તેવા ગુણવાળું જ નીવડે છે. જગતના ઇતિહાસમાંથી માતાના વિચારોની અસરથી તદનુરૂપ જન્મેલાં બાળકોના દૃષ્ટાંતો અનેક મળી શકે તેમ છે. ધર્મિષ્ઠતાનું દૃષ્ટાંત કવિ બર્ન્સનું છે. તે કવિની માતા કેવળ ગરીબ અવસ્થામાં જન્મી હતી, પરન્તુ તેનામાં અનેક સદ્‌ગુણો હતા. તેના મનની સમતોલનતા અતિવિલક્ષણ હતી. તેના ધર્મ સંબંધી વિચારો ઉંડા અને સ્થિર હતા. તેને ઘણાં સારાં - ગીતો આવડતાં હતાં અને સગર્ભાવસ્થામાં તે પોતાનો ફુરસદનો વખત મધુરાં ગીતો ગાઈને વીતાડતી હતી. આથી તેને પેટે કવિ બર્ન્સનો જન્મ થયો. 'બર્ન્સનો' પિતા પણ નીતિમય અને ધાર્મિક હતો. ગર્ભમાં પોતાની માતાના વિચારોવડે બર્ન્સને જે ધર્મશિક્ષણ મળ્યું હતું તેને

मस्तिष्कस्य मात्रा सह संबंधः । ६५ ॥

प्रायो मानवजीवनं वरतरं सद्बुद्धितो जायते ।
सद्बुद्धिस्तु सुसंस्कृताच्छुभतरान्मस्तिष्कतःप्राप्यते ।
[illegible]ालस्तन्निजमातुरेव लभतेऽत्राप्तः प्रमाणं परं ।
[illegible]ा माता यदि नोत्तमा शिशुमतौ श्रेष्ठा कथं संस्कृतिः ॥

બાળકના મગજનો માતાની સાથે સંબંધ.

ભાવાર્થ—માણસના જીવનની શ્રેષ્ઠતાનો આધાર સારી બુદ્ધિ ઉપર સારી બુદ્ધિ થવાનો આધાર મગજના શુભતર સંસ્કાર ઉપર ર- અને મગજમાં સારા સંસ્કાર પડવાનો આધાર બાળકની માતા છે; કારણકે બાળકને મગજના ભાગનો વારસો તેની માતા છે. (આ વાત જૈનના પવિત્ર સૂત્ર ભગવતી અને ઠાણાંગમાં ર પ્રભુએ સ્પષ્ટતાથી કહી છે.) જે માતા ઉપર બાળકની બુદ્ધિ જીવનનો આધાર રહે છે, તે માતા કેવી ઉત્તમ હોવી જો- તેમ ન હોય તો તેની સંતતિની બુદ્ધિમાં સારા સંસ્કારો અલબત્ત, મુખ્ય આધાર પૂર્વ કર્મ ઉપર છે, તથાપિ પૂર્વ કર્મનો નિમિત્તાધીન છે. સારા નિમિત્તથી શુભનો ઉદય થાય છે. (૬૫)

[illegible]—બાળકને માતા તરફથી કેટલાંએક અંગો મળે છે અને પિતા તરફથી મળે છે. પિતા અને માતા ઉભયના ગુણો [illegible] છે એ વાત સત્ય છે, પરન્તુ પિતા કરતાં માતા તરફથી [illegible]શેષ પ્રાપ્તિ થાય છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે પુ- [illegible]યે પિતાનો સંબંધ માત્ર બીજારોપણનો છે, ત્યારે માતાનો [illegible]કાળ સુધી પોષણ આપવાનો છે. આ પોષણ જેવી રીતે [illegible]થી મળે છે તેવી જ રીતે માતાના મગજમાંથી અને તે [illegible]થત થતા વિવિધ પ્રકારના વિચારોમાંથી પણ મળે છે. [illegible]ની અસર ગર્ભસ્થાના બાળક ઉપર કેવી રીતે થાય છે તે

द्वौ दासौ हि भविष्यतः किल ततः संसर्गमाहात्म्यतः॥
कर्तुं यद्यभिलष्यते कथमपि श्रेष्ठं शिशोर्जीवनं।
बाल्यादेव सुयोग्यरक्षककरे बालस्तदा योज्यताम्॥

રક્ષકના સંસર્ગની અસર.

ભાવાર્થ—નાની અવસ્થાના બાળકને ઉછેરવાનું અને રમાડવાનું કામ જો એક હલકી પ્રકૃતિના નોકરને સોંપવામાં આવે છે, તો થોડા વખતમાં એક નોકરની જગ્યાએ બે નોકર તૈયાર થશે; અર્થાત્ એક નોકર તો છે જ અને બાળક હલકી પ્રકૃતિવાળા નોકરના હાથમાં ઉછર્યો તેને પણ નોકરના સંસર્ગની માઠી અસરથી નોકરના જેવા સંસ્કારો અને તેના જેવી ... પ્રાપ્ત થતાં તે પણ એક નોકર જ પેદા થશે એટલે બીજો નોકર ... આવી રીતે હલકા રક્ષકથી બાળકનું જીવન હલકું થાય છે, માટે જો બાળકનું જીવન શ્રેષ્ઠ બનાવવું હોય તો બાલ્યપણાથી જ લાયક રક્ષકની સારવાર હેઠે બાળકનું જીવન ઘડાય તેવો બંદોબસ્ત કરવો જોઇએ. (૬૬)

વિવેચન—ઘણા ધનવાન્ પુરૂષો કે જેઓને ત્યાં નોકરચાકરનો તોટો હોતો નથી તેઓ પોતાના બાળકોને ઉછેરવાનું અને રમાડવાનું કાર્ય નોકરના હાથમાં આપે છે. નોકર તે બાળકને આખો દિવસ પોતાની સાથે રાખે છે, રમાડે છે અને તેડીને ફરે છે. આથી તે બાળક પોતાનાં માતાપિતા કરતાં નોકરનો વિશેષ સહવાસી બને છે અને કોઈ કોઈ વાર તો તે તે નોકરનો એટલો પક્ષપાતી બની જાય છે કે પોતાનાં માતાપિતા પાસે રહેવાનું પણ તેને ગમતું નથી! નોકરો હંમેશાં ક્ષુદ્ર વિચારના, તરંગી, વ્યસની અને આળસુ હોય છે. તેઓ પોતાના જેવા જ બીજા લોકો સાથે અસભ્ય ભાષામાં વાતચીત કરે છે, કંકાસ કરે છે અને ગમે તેમ બોલે છે. એવા નોકરના નિત્યના સહવાસવાળો બાળક પણ તેના જેવો જ બને છે. બાળકનું નિર્દોષ અને સરલ મન હમેશાં અનુકરણતત્પર હોય છે. તે જે કાંઇ બોલે છે, ચાલે છે કે કરે છે તે મનનું તેણે બીજાઓ પાસેથી અનુકરણરૂપે જ ગ્રહણ કરેલું હોય છે. આ કારણથી જેવી ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિના નોકરો હોય

છે તેવી જ ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિનો તે બાળક પણ નીવડે છે, અર્થાત્ ઘરમાં તે બાળકરૂપી એક નોકરનો વધારો થાય છે! આ કારણથી એક માતાએ પોતાના પુત્રને નોકરનાં હાથમાં સોંપવો, તે તેં બાળકનું ભવિષ્ય બગાડવા બરાબર જ છે. માતાને અન્ય ગૃહકાર્યમાં પડવાની જરૂર પડે તેમ હોય અને તે કારણથી બાળકને ચાકરના હાથમાં સોંપ્યો હોય, તોપણ તે ઇષ્ટ નથી. ગૃહકાર્ય ચાકર પાસે કરાવવાથી જેટલી હાનિ થતી નથી તે કરતાં અસંખ્યગણી હાનિ બાળકને ચાકરના હાથમાં સોંપવાથી થાય છે. કહ્યુ છે કે दुर्जनजनसंसर्गात्सज्जनपुरुषोऽत्र दोषमायाति અર્થાત્–દુર્જનના સંસર્ગથી સજ્જન પણ દોષને પામે છે, તો પછી બિચારૂં નિર્દોષ બાળક ચાકર જેવા ક્ષુદ્ર મનુષ્યના સંસર્ગથી ક્ષુદ્રતાને પામે એમાં શું આશ્ચર્ય છે? વળી ચાકરના હાથમાં બાળકને સોપવાથી બીજી અનેક હાનિઓ થાય છે. બાળકને રમાડવું–તેને રોવા ન દેવું એ કાર્ય એક ચાકરનું હોય છે, તેથી કેટલાક કૃત્રિમ ઉપાયોવડે ચાકર તે બાળકને રોવા દેતો નથી. એક વાર એક સ્ત્રી પોતાના બાળકને ચાકરને સોંપી પોતે કાંઈ કામસર બહાર ગઇ. બાળક પાછળ રડવા લાગ્યો અને ચાકરને પોતાના કાંઇ ખાનગી કામસર બહાર જવાની ઇચ્છા થઇ. આથી તેણે બાળકને પારણામાં સુવાડીને તે ઉપર વાઘના રમકડાનું વિકરાળ માથું બાંધ્યુ. બાળક તે વાઘના ભયથી હીબકીને ચૂપ થઇ ગયો એટલે ચાકર પોતાના કામ ઉપર ચાલ્યો ગયો. પાછળથી માતાએ આવીને જોયુ તો વાઘના માથાના ભયથી ત્રાસ પામીને એ સુકોમળ બાળક પારણામાં મરણ પામ્યો હતો! ચાકરના હાથમા બાળક સોંપવાનુ આ એક વિશિષ્ટ પરિણામ! માટે બાળકોને નાનપણમાં યોગ્ય રક્ષકના હાથમાં જ સોંપવાં જોઇએ અને ક્ષુદ્ર પ્રકૃતિના ચાકરોના હાથમાં ન સોપવાં જોઇએ. (૬૬)

[ત્યારે બાળકનું રક્ષણ કરવાને સર્વોત્તમ કોણ યોગ્ય લેખાય? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નિમ્ન શ્લોકમા આપવામાં આવ્યો છે]

मातैव शिशुरक्षणकार्ये योग्या । ६७ ॥

प्रायो बालकरक्षिकास्ति जननी सा चेद्भवेद् बालिशा ।

पुत्रस्तादृश एव संभवति चेत्प्राज्ञा तदा प्रज्ञिलः ॥
पापिष्ठा यदि सोपि पापनिरतश्चेद्धार्मिकी धार्मिको ।
माता स्यात्खलु यादृशी शिशुरपि प्रायो भवेत्तादृशः॥

यत्र योग्या मातरस्तत्रैव सज्जनबाहुल्यम् । ६८ ॥

यत्राङ्गीक्रियते जनैर्जनपदे स्त्रीणां महत्त्वं मुदा ।
ताभ्यः शिक्षणमुन्नतिप्रदमथौचित्यावहं दीयते ॥
सत्कार्यैकपरायणा जनपदोद्धारं विधातुं क्षमा-
स्तत्र सुलभा भवन्ति नितरां शीलोत्तमाः सज्जनाः॥

યોગ્ય રક્ષક માતા.

ભાવાર્થ—પોતાની સંતતિને સુધારવાની દાઝ જેટલી માતાને હોય તેટલી બીજાને ભાગ્યે જ હોઈ શકે, તેથી બાળકને ઉછેરવાનું અને સુધારવાનું કામ તેની માતાના હાથમાં જ હોવું જોઇએ અને પ્રાયઃ હોય છે પણ તેમ જ. તથાપિ તે માતા પૂરેપૂરી યોગ્ય હોવી જોઇએ, નહિતો બાળકનું જીવન સુધારવાને બદલે ઉલટું બગડે છે, કેમકે માતા જો આચારવિચાર વગરની, અશિક્ષિત તથા વ્હેમ વગેરે દોષોથી ભરેલી હોય તો તેની સારવાર નીચે ઉછરેલ બાળક પણ પ્રાયઃ તેવું જ નિવડે છે, અને માતા જો સારાસાર સમજનારી, ચાલાક અને વિવેકી હોય છે તો તેની સંતતિ પણ હુશિયાર તથા વિવેકી બને છે. બાળકને ઉછેરનાર માતા જો ક્રૂર સ્વભાવની-નિર્દય હોય છે તો બાળક ઉપર ક્રૂરતાની છાપ પડતાં તે બાળક પણ નિર્દય નિવડે છે. તેથી ઉલટું જો તે સારા સ્વભાવની, સત્યવાદિની, ધર્મપરાયણા હોય તો બાળક કોમળ સ્વભાવનું અને ધર્મિષ્ઠ થશે; એટલે બાળકના માનસિક જીવનની ઉચ્ચતા કે નીચતાનું ભવિષ્ય કેટલેક અંશે તેને ઉછેરનાર તેની માતાના હાથમાં રહેલું છે, તેથી તે ધારે તેવું યા તો પોતે હોય તેવું બાળકનું જીવન બનાવી શકે છે. (૬૭)

યોગ્ય માતાના યોગ્ય પુત્રો.

જે દેશમાં સ્ત્રીજાતિને ઘરનું કામકાજ કરનાર એક ગુલામડી સમજી તેનો દરજ્જો ઉતારી નાંખવામાં નથી આવ્યો, કિન્તુ પોતાની પ્રજાને સુધારવાને ઉત્તમ શિક્ષક તરીકેનું કામ બજાવનારી ગૃહિણી સમજી યોગ્યતાપૂર્વક તેમનું ગૌરવ જાળવવામાં આવે છે તેમ જ સ્ત્રીજાતિના કામકાજને યોગ્ય મન અને બુદ્ધિને ખીલવનાર વ્યાવહારિક, નૈતિક અને ધાર્મિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે દેશમાં સમાજ અને દેશનો ઉદ્ધાર કરનાર વીર પુરૂષો પાકે, કે નીતિ અને ધર્મના ધુરંધર કર્તવ્યપરાયણ ઉત્તમ ચારિત્ર્યના ધરનારા અનેક સજ્જન મહાત્માઓ જાગે, એ કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. (૯૮)

વિવેચન—પુત્રનું રક્ષણ કરવાને-પુત્રને ઉછેરવાને સર્વાંશે યોગ્ય તેની માતા જ લેખાય છે અને તેથી જ્યાં ઉચ્ચ વિચારની માતાઓ હોય છે ત્યાં પુત્રો પણ તેવા જ નીવડે છે તથા પોતાના સમાજ અથવા દેશને દીપાવે છે. ગર્ભમાં પુત્રને માતાના સદસદ્વિચારોનુ પોષણ મળ્યું હોય છે અને ત્યારપછી એટલે કે જન્મ થયા પછી પણ તેને માતા તરફથી સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ રીતે પોષણ મળે છે. આ પોષણરૂપી શિક્ષણ બાળકને માતાના ખોળામાં મળે છે. વૈદ્યકશાસ્ત્ર કહે છે કે માતા પુત્રને ધવરાવે છે તેદ્વારા તેના વિચારાચારના ગુણદોષ બાળકમાં પણ દાખલ થાય છે અને તેથી જો માતા વ્હેમી, અવિચારી અને અશિક્ષિત હોય છે તો પુત્ર પણ તેવો જ નીવડે છે અને માતા ધર્મનિષ્ઠ, વિવેકી, સત્યવાદિની તથા અન્ય ગુણયુક્ત હોય છે તો પુત્ર પણ તેવો જ થાય છે. માતા પોતાના વિચારોની ઉત્તમતા-નીચતાવડે બાળકને ધાવણમાં જેવા ગુણો આપવા ઇચ્છે તેવા ગુણો તે આપી શકે છે. આ કારણથી બાળકને સદ્ગુણી બનાવવા ઇચ્છતી માતાએ બાળકને ધવરાવતાં દુષ્ટ વિચારો કરવા નહિ* તેમ જ ઘરમાં દુષ્ટ

---

* એક માતા પડોશી સાથે કંકાસ કરીને ક્રોધભરી ઘેર આવી. ઘેર આવીને તુરત જ તેણે બાળકને ધવરાવવા લીધું અને બાળક ધાવવા લાગ્યો કે તુરત તેને પેટમાં આંકડી આવવા લાગી ! માતાની ક્રોધી વૃત્તિનું ઝેર જ બાળકને ચડયું અને તેથી બાળકના પેટમાં દુઃખ થવા લાગ્યું.

ઉદ્‌ગારો કાઢવા નહિ કે દુષ્ટ વર્તન કરવું નહિ; કારણકે તેની જ છાપ આ- બેહુબ બાળકના કોમળ હૃદય ઉપર તુરત જ પડે છે. એક માતા પોતાના પુત્રનું અનિષ્ટ ઇચ્છતી નથી; તે ગુણી અને વિવેકી નીવડે એવી જ તેની ઇચ્છા હોય છે અને તેથી દરેક પ્રસંગે બાળકને અનિષ્ટ સંયોગોમાંથી બ- ચાવી લે છે; છતાં વ્હેમી, અજ્ઞાની અને બેદરકાર માતાઓ પુત્રના હિતની ગમે તેવી શુભ વાંચ્છના રાખ્યા છતાં પુત્રને ગમે તેમ વર્તવા દે છે અને ગમે તેવા સંસર્ગમાં રહેવા દે છે તેને પરિણામે તેનું અહિત જ થાય છે. ચાકરમાં એક માતાના જેવા ગુણો હોવા સંભવિત જ નથી અને તેથી ગમે તેવી વ્હેમી, અજ્ઞાન અને નિરક્ષર માતા કરતાં પણ ચાકરની બાળકને ઉ- છેરવાની યોગ્યતા વધી શકતી નથી. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—उत्पादनम- . . . जातस्य परिपालनम् । प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबंधनम् ॥ અર્થાત્—છોકરાં ઉત્પન્ન કરવાં, ઉત્પન્ન થયા પછી તેમનું પાલન કરવું અને પ્રતિદિવસ ઘરનાં કામકાજ કરવાં એ સ્ત્રીનું પ્રત્યક્ષ કામ છે. આ રીતે લાયક માતાઓ પોતાનાં બાળકોને ચાકરોના હાથમાં જવા ન દેતાં પોતાને હાથે ઉછેરે અને પોતાના સદ્‌વિચારોનું શિક્ષણ આપે, તો પુત્રો પણ લાયક નીવડે તેમાં અસંભવિતતા કાંઇ જ નથી. સ્ત્રીઓને ઉન્નત કરવા—ઉચ્ચ ભાવનાયુક્ત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં જે મુખ્ય તાત્પર્ય રહ્યું છે તે એ જ છે કે ભવિષ્યની પ્રજાને પણ તેવી જ બનાવવી; ભવિષ્યની પ્રજાને ઉત્તમ કરવા માટે ઉત્તમ પિતાઓની જેટલે અંશે જરૂર છે તે કરતાં ઉત્તમ માતાઓની વિશેષ જરૂર છે અને તે કારણથી માતાઓને વ્યાવહારિક, નીતિવિષયક તથા ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાથી જ પ્રજાને ઉન્નત વિચારવાળી કરી શકાય છે. (૬૭–૬૮).

[હવે નિશાળોમાં અપાતા શિક્ષણ કરતા ઘર આગળ અપાતા શિક્ષણની ઉત્તમતા દર્શાવાય છે.]

गृहशिक्षणम् । ६९ ॥

मन्यन्ते खलु मानवाः प्रथमतः शाला सुशिक्षार्पिका
मन्येहं जननी सुशिक्षणकृते योग्या परा शिक्षिता ॥

भित्तेर्मूलमखण्डितं दृढतरं स्याच्चेत्तदा सा दृढा।
गच्छेदुच्चपदं ततोपि महितं स्थानं न चेदन्यथा ॥

ઘરનું શિક્ષણ.

ભાવાર્થ—નિશાળ, સ્કૂલ, કોલેજ વગેરે પ્રસિદ્ધ શાળાઓ બાળકોને શિક્ષણ આપે છે એમ લોકો માનતા હોય તો ભલે માને પણ હું તો એમ સમજું છું કે સુશિક્ષિત માતા જ બાળકને ખરૂં શિક્ષણ આપે છે. માતાનું શિક્ષણ પાયારૂપ છે. જે ભીંતનો પાયો દૃઢ-મજબૂત નાંખવામાં આવે તે ભીંત વધારે મજબૂત બને છે, અને અનેક મહેલોને ધારણ કરી શકે છે. પણ પાયો કાચો હોય તો તેમ બની શકતું નથી. તેવી રીતે બાળકના મગજમાં માતા તરફના શિક્ષણનો મજબૂત પાયો પડયો હોય તો શાળાનું શિક્ષણ ઉપયોગી થઇ શકે. (૬૯)

વિવેચન—આગળ આપણે જોઈ ગયા કે બાળકની કેળવણી તેને નિશાળે બેસારવામાં આવે છે ત્યારથી જ શરૂ થતી નથી પરન્તુ તે પહેલાં શરૂ થઇ ચૂકી હોય છે. જન્મ થયા પહેલાં ગર્ભમાં તેને જે શિક્ષણ મળે છે, ત્યારપછી એટલે જન્મ થયા પછી તેને માતાના ખોળામાં પણ શિક્ષણ મળે છે અને એ સ્તનંધયાવસ્થાનું શિક્ષણ બાળકના જીવનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવનારૂં થઇ પડે છે. વિદ્વાનોએ શિક્ષણના બે પ્રકાર પાડયા છે. એક પ્રકારનું શિક્ષણ ઘર આગળ અપાય છે અને બીજા પ્રકારનું શિક્ષણ સ્કૂલ, કોલેજ અથવા શાળામાં અપાય છે. આ બે પ્રકારનું શિક્ષણ જૂદે જૂદે સ્થળે અપાય તેમાંનું પ્રધાન શિક્ષણ કયું એ પ્રશ્ન અગત્યનો ઠરે છે. આધુનિક સમયમાં શાળા પાઠશાળાઓમાં વિદ્યાનું શિક્ષણ અપાય છે-પરન્તુ વર્તણૂક (character) નું બંધારણ બાંધવાનું શિક્ષણ અપાતું નથી. નીતિનું શિક્ષણ આપનારા પાઠોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે, પરન્તુ તે પાઠો 'વિદ્યા' સાથે જેટલો સંબંધ ધરાવે છે તેટલો 'વર્તણૂક' સાથે સંબંધ ધરાવતા નથી. જે નીતિ શાળામાં શીખવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે તે નીતિનું અનુસરણ વર્તનદ્વારા થાય છે કે નહિ તે જોવાનું ખરૂં

સ્થળ તો 'ઘર' જ છે. 'વર્તણૂક' નું બંધારણ બાંધવાનું શિક્ષણ ઘર આગળ માતાપિતા જ આપી શકે છે. બાળકને અસત્ય, અનીતિ, કુસંગ ઇત્યાદિથી દૂર રાખીને સત્યવાદી, નીતિમાન્, સત્સંગી, સુવિચારશીલ બનાવવાનું શિક્ષણ માતાપિતા ઘર આગળ જેટલા પ્રમાણમાં આપી શકે છે તેટલા પ્રમાણમાં વિદ્યાધ્યયન કરાવતી શાળાઓમાં તે શિક્ષણ અપાતું નથી. જે વિદ્યા મનુષ્યના વર્તન ઉપર સારી અસર નીપજાવી શકતી નથી, તે વિદ્યા તો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોતાં કશા ઉપયોગની નથી અને તેથી બીજા પ્રકારની શાળા ઉપર પ્રથમ પ્રકારની ગૃહશિક્ષણદાત્રી શાળા સરસાઈ ભોગવે છે. બાળકને તેના જન્મની સાથે જ માતારૂપી અધ્યાપિકાદ્વારા શિક્ષણ મળે છે અને તે જ પ્રકારનું શિક્ષણ બાળકને વિદ્યાધ્યયન માટે નિશાળે બેસાર્યા પછી પણ ચાલુ રહેવું જોઇએ. બાળકને સદ્વર્તનશીલ બનાવવાનો જે ધર્મ પ્રાચીન સમયમાં ગુરૂઓ બજાવતા—માતાપિતાના ધર્મોનું પણ યથાર્થ પાલન કરતા, તેવા ગુરૂઓ આજના સમયમાં રહ્યા નથી, તેથી નિશાળના શિક્ષણની સાથે સાથે ઘરનું શિક્ષણ પણ ચાલુ રહેવું જોઇએ અને તે કોઈ પણ રીતે અટકી જવું જોઇએ નહિ. જો ઘરનું શિક્ષણ ઉત્તમ રીતે અપાય, તો જ નિશાળનું શિક્ષણ ઇષ્ટ અસર નીપજાવનારૂં થાય છે અને તેથી ઉક્ત બન્ને પ્રકારના શિક્ષણમાં, ઘર આગળ અપાતા શિક્ષણમાં માતાપિતાએ વધારે ચીવટ રાખવી જરૂરની છે. નિશાળમાં સૌથી વધારે માર્ક મેળવીને ઘણો સારો વિદ્યાભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ પ્રકારની ગૃહકેળવણીને અભાવે દુરાચારી અને આડે માર્ગે ઉતરી ગયાના દાખલા જોઇએ તેટલા મળી શકે તેમ છે; તેમ જ ઘરની સારી કેળવણીથી—નિશાળની કેળવણી મેળવ્યા વિના—સચ્ચરિત્ર નીવડેલા પુરૂષોનાં દૃષ્ટાંતો મળી શકે છે; આ કારણથી ઉભય પ્રકારની શાળાઓમાં ગૃહરૂપી શાળા પ્રથમ પદે બિરાજે છે. (૬૮)

न स्यादर्षशतेऽपि शिक्षणमिदं शिक्ष्यस्य शिक्षालये ॥
बाह्यं शिक्षणमेव तत्र हि भवेत्तस्य स्वकालावधि।
सत्यं शिक्षणमान्तरं किल भवेदाजन्मनस्तद्धितम् ॥

પહેલી અને બીજી શાળાના શિક્ષણની તુલના.

ભાવાર્થ—બાળકને પોતાની માતા પાસેથી પ્રથમનાં બે વર્ષ જેટલું શિક્ષણ મળે છે તેટલું શિક્ષણ બીજી શાળાઓમાં સો વર્ષ પર્યન્ત અભ્યાસ કરતાં પણ મળવું મુસ્કેલ છે, તેનું કારણ એ છે કે બીજી શાળાઓમાં જે શિક્ષણ મળે છે, તે બહારનું શિક્ષણ છે અને વળી તે હદવાળું છે. તે શિક્ષણની અસર ઘણે ભાગે બુદ્ધિ કે મગજ ઉપર થાય છે પણ હૃદય ઉપર થોડી થાય છે, અને માતા તરફથી જે શિક્ષણ મળે છે, તે આંતરિક શિક્ષણ છે, એ-ટલે તે શિક્ષણથી માનસિક બંધારણ થાય છે અને મન કેળવાય છે. માન-સિક સદ્‌ગુણોની કેળવણી ઉપર જ બહારની કેળવણીની ફત્તેહનો આધાર રહેલો છે માટે આંતરિક જ ઉત્તમ શિક્ષણ છે અને તેની શરૂઆત પ્રાયઃ ગર્ભાવસ્થાથી જ થાય છે. (૭૦)

વિવેચન—બાલ્યાવસ્થામાં બાળકના સુકોમળ અને અનુકરણશીલ અ-જ્ઞાન હૃદયમાં જે સંસ્કારો પડે છે તે એવા વજ્રલેપ થાય છે કે આખા જીવનમાં તે સંસ્કારોની પ્રબળ અસર જણાયા વિના રહેતી નથી. માતાના વિચારો, બુદ્ધિ અને વૃત્તિનું શિક્ષણ બાળકને એ જ અવસ્થામાં મળે છે, કારણકે બાળક માતાના સ્તનદ્વારા જે દૂધ ચૂસે છે તે દૂધમાં તે એકલા શરીરનું જ પોષણ મેળવે છે એમ સમજવાનું નથી, પરન્તુ મનનું પોષણ પણ તે દૂધમાંથી અને માતાના વર્તન, વિચાર તથા વાણીમાંથી બાળક આપણી ચર્મચક્ષુઓથી ન જોઈ શકાય તેવી રીતે મેળવે છે. ડૉ. ટ્રોલ કહે છે કે "માનસિક વિકારો જેવા કે ગુસ્સો, શોક, ખેદ, ચિંતા વગેરે સર્વે શરીરના ધાવણ વગેરે રસોને વિકારી બનાવે છે અને પરિણામે એ રસોને ચૂસનાર બાળકનાં તન–મનને બગાડે છે." આ કારણથી બાળકનો જન્મ થયા પછી બે વર્ષ સુધીમાં–સ્તનંધયાવસ્થામાં બાળકને જે શિક્ષણ

મળે છે તે શિક્ષણ આખી જીંદગીસુધીમાં ગમે તેવી વિદ્યા આપવામાં આવે છતાં પણ મળતું નથી. આ જ કારણથી ખરાબ પ્રકૃતિની, દુષ્ટ વિચારો ધરાવતી અને અનિષ્ટ આહાર કરનારી ધાવો રાજકુટુંબનાં તથા શ્રીમંતજનોનાં બાળકોને માટે નહિ રાખવી એવો લોકાભિપ્રાય છે. ગૃહરૂપી શાળા અને વિદ્યાભ્યાસ કરાવતી શાળા એ બન્ને પ્રકારની શાળાઓની સરખામણી કરતાં મનુષ્યજીવનની સફળતાને માટે વિશેષ તાત્ત્વિક શિક્ષણ આપનારી શાળા તે ગૃહરૂપી શાળા જ છે અને તેથી તે શાળા પ્રમુખ છે. વિદ્યાભ્યાસ કરાવનારી શાળાની કેળવણી બુદ્ધિ ઉપર અસર કરે છે અને ગૃહરૂપી શાળા વર્તન ઉપર અસર કરે છે. ગૃહશાળામાં સારૂં–નરસું જેવું શિક્ષણ મળે છે તેવું વર્તન ભવિષ્યમાં તે બાળકનું થાય છે; વિદ્યાભ્યાસ સાથે વર્તનનો અત્યંત અલ્પ સંબંધ રહેલો છે કારણકે એ એક પ્રકારનું બાહ્ય શિક્ષણ છે–આંતર્ શિક્ષણ નથી. (૭૦)

['શિક્ષણ માતાના સ્તનમાંથી મળવા ઉપરાંત બીજી શી રીતે મળે છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર નિમ્ન શ્લોકમાં અપાયો છે.]

सहवासनिरीक्षणानुसारिणी चारित्र्यरचना । ७१ ॥

बाल्ये यच्च निरीक्षते निजगृहे कृत्यं शुभं वाऽशुभं ।
संस्कारा निपतन्ति बालहृदये शीघ्रं तथैव क्रमात् ॥
निर्माणं मनसस्तथैव भवति प्रायो विचारास्तथा ।
चारित्रं च तथैव हेत्वनुसृतं निर्मीयते शैशवात् ॥

સહવાસ અને નિરીક્ષણની ચારિત્ર્ય ઉપર અસર.

ભાવાર્થ—બાળક નાની અવસ્થામાં ઘરની અંદર યા ઘરની બહાર ઘરનાં માણસો યા બહારના સોબતીઓની જે જે શુભ અથવા અશુભ ચેષ્ટાઓનું નિરીક્ષણ કરે છે, અર્થાત્ પોતાની નજર આગળ થતાં જે જે કૃત્યો જુએ છે તે તે કૃત્યોની તેના મગજ ઉપર છાપ પડે છે; એટલે સારાં કૃત્યો જુએ છે તો હૃદયમાં સારા સંસ્કારો પડે છે અને ખરાબ કૃત્યો

જુએ છે તો ખરાબ સંસ્કારો પડે છે. તે સંસ્કારોનું પહેલાંના સંસ્કારો સાથે મિશ્રણ થાય છે, અને તેને અનુસરીને માનસિક બંધારણ બંધાય છે તથા વિચારો પણ તેને અનુસરનારા જ થાય છે. તેના ચારિત્ર્યનું બંધારણ પણ તે સંસ્કાર, મન અને વિચારોને અનુસરતું જ થાય છે. તેટલા માટે બાળકની પાસે તેનાં માબાપે અગર મોબતીઓએ કદી પણ કોઇ જાતની ખરાબ ચેષ્ટા કરવી નહીં. (૭૧)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવાઇ ચૂક્યું છે કે બાળકનું મગજ અનુકરણને વશ હોય છે, તેથી તે જે કાંઈ જુએ છે તેનું તે અનુકરણ કરે છે. બાળકને નિત્યનો સહવાસ પોતાની માતાનો હોય છે તેમ જ તેની સાથે રમનારાં સમવયસ્ક બાળકોનો હોય છે. તેના અતિ સહવાસી જનો જે જે કાર્યો કરે છે, તે તે કાર્યો તે બાળક કરવાને પ્રયત્ન કર્યા કરે છે, જેવું તેઓ બોલે છે તેવું જ તે બાળક બોલતાં શીખે છે અને ભવિષ્યમાં તે બાલ્યાવસ્થામાં મેળવેલા શિક્ષણને અનુસરતી બુદ્ધિવાળું જ નીવડે છે. આ કારણથી બાળકની દૃષ્ટિ સમીપે કોઈ પણ પ્રકારની અધમ ચેષ્ટા ન થાય તેની કાળજી માતાપિતાએ રાખવી જોઇએ અને દુરાચારવાળાં સમવયસ્ક બાળકોના સહવાસમાંથી પણ બાળકને દૂર રાખવું જોઇએ. (૭૧)

तृतीय परिच्छेद.

બાહ્ય શિક્ષણ.

[હવે બાહ્ય શિક્ષણક્રમની શરૂઆતનો કાળક્રમ સૂચવે છે:]

विद्यार्थिकालः । ७२ ॥

प्राप्ते सप्तमवत्सरे शुभतरे यद्वाष्टमे वत्सरे।
योग्ये देहबले शिशोः समुचितः कालस्तु विद्यार्जने ॥
ये गर्भे च गृहे बहिश्च जनिताः संस्कारबीजाङ्कुरा-

स्तेषां पोषकतत्त्वमत्र विकसेच्चेत्सुष्ठु शिक्षाक्रमः॥

વિદ્યાર્થી અવસ્થા.

ભાવાર્થ—જ્યારે અભ્યાસનો બોજો ઉપાડી શકે તેટલી મગજની શક્તિ થાય અને શિક્ષકની હાક ખમી શકે તેટલું મનોબળ અને શરીરબળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે વિદ્યાર્થી અવસ્થાની શરૂઆત ગણાય છે. ઘણે ભાગે તે સમય બાળકની સાત વરસની ઉમરે યા આઠ વરસની ઉમરે પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે સાતમા વર્ષથી અથવા આઠમા વર્ષથી નિર્મળ વિદ્યાર્થી–અવસ્થાનો પ્રારંભ શાસ્ત્રોક્ત ગણાય છે. ગર્ભાવસ્થાથી આજસુધી ગૃહમાં અને બહાર બાળકના મગજમાં જે જે સારા અને હલકા સંસ્કારનાં બી રોપાએલાં હોય તેમાંથી ખરાબ સંસ્કારોને ભુંસી નાંખી સારા સંસ્કારોને સારી કેળવણીના [illegible]ચનથી ઉછેરવા અને ખીલવવાનું કામ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ચાલવું જો-[illegible], અને તેના માટે શિક્ષણક્રમ પણ તેવા જ પ્રકારનો થવો જોઇએ. (૭૨)

વિવેચન—નિશાળનો વિદ્યાભ્યાસક્રમ ક્યારથી શરૂ કરવો જોઇએ તેનું આ શ્લોકમાં સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. આ કાર્યના આરંભને માટે વય નિર્માણ કરવામાં જૂદા જૂદા વિદ્વાનોનો જૂદો જૂદો અભિપ્રાય છે. આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં કહ્યું છે કે द्वादशवर्षाणि वेदब्रह्मचर्यम् અર્થાત્—વિદ્યાભ્યાસનું બ્રહ્મચર્ય બાર વર્ષ સુધીનું જાણવું. અંગ્રેજ વિદ્વાનો સાત વર્ષની વયે બાળકને નિશાળમાં અભ્યાસ કરવા માટે મોકલવાનું ઉચિત માને છે. પરન્તુ એ જૂદા જૂદા અભિપ્રાયોનું તાત્પર્ય એ છે કે જ્યારે બાળકની સ્મરણશક્તિ દૃઢ થવા લાગે અને તેનું શારીરિક તથા માનસિક બળ અભ્યાસનો પરિશ્રમ સહન કરવાને પૂરતું વિકાસ પામે, તેમ જ ગુરૂપતિના ધર્મોની તેને સમજ પડે ત્યારે બાળકને નિશાળે મોકલવાનું શરૂ કરવામાં કશો પ્રત્યવાય આવતો નથી. આ સર્વે શક્તિ બાળકમાં સાતથી આઠ વર્ષની વય સુધી પહોંચતાં પહેલાં આવી જતી જોવામાં આવે છે, અને તેથી બાળકને નિશાળના અભ્યાસક્રમમાં જોડવાનો સમય તેની સાત–આઠ વર્ષની વયનો ઠરાવવો ઉચિત જ છે. એ વયે બાળકને નિશાળે બેસારવામાં આવે તે વખતે તેને કેવા પ્રકારનો અભ્યાસ કરાવવો જોઇએ ? નિશાળની કેળ-

વણી બાળકોને માત્ર વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાના હેતુથી જ આપવામાં આવતી નથી. આધુનિક નિશાળોમાં તો માત્ર પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ નીવડવા માટે અમુક પ્રકારનું શિક્ષણ જ આપવામાં આવે છે, પરન્તુ નિશાળો સ્થાપવાનો અને તેમાંના અભ્યાસક્રમની રચના કરવાનો મૂળ હેતુ એવો જ છે એમ સમજવાનું નથી. બાલ્યકાળમાં બાળકના મગજમાં પૃથક્ પૃથક્ કારણોને લઇને જે અનિષ્ટ સંસ્કારો પડી ગયા હોય તે સંસ્કારો તેના મગજમાંથી દૂર કરીને તેને સ્થળે ઉચ્ચ સંસ્કારોનું આરોપણ કરવું એ જ એ નિશાળના શિક્ષણનો હેતુ છે. જે શિક્ષણ અથવા વિદ્યાભ્યાસ બાળકના વર્તનમાં અને જીવનમાં મોટું સુપરિવર્તન કરી શકે નહિ, તે વિદ્યાભ્યાસ કેવળ નિષ્ફળ જ લેખાય છે. માત્ર અભ્યાસ કરી જાણનારાઓને અને અભ્યાસના સારમાં ઉંડા ઉતરી નહિ શકનારાઓને સુશ્રુતે ખરવત્–ગધેડા જેવા કહ્યા છે.

यथा खरश्चंदनभारवाही भारस्य वेत्ता न तु चंदनस्य ।
एवं हि शास्त्राणि बहून्यधील्य चार्थेषु मूढाः खरवद्वहंति ॥

અર્થાત્—જેમ ચંદનના ભારને વહન કરનાર ગધેડો ભારને જાણે છે પણ ચંદનને જાણતો નથી, તેમ ઘણાં શાસ્ત્ર ભણ્યા છતાં તેનો અર્થ–સાર ગ્રહણ કરવામાં મૂઢ હોય તે ગધેડાની પેઠે માત્ર ભાર વહન કરે છે. માત્ર પરીક્ષા પસાર કરી જવાથી વિદ્યાર્થીઓને એ ચંદનનો બોજો ખેંચનાર ગધેડાની અવસ્થામાં જ આવી રહેલા સમજવા. તેટલા માટે શિક્ષણક્રમ અને શિક્ષણપદ્ધતિ એવા પ્રકારનાં હોવાં જોઇએ કે તેથી 'શિક્ષણ' શબ્દમાં સમાએલો વાસ્તવિક અર્થ સાર્થક–સફળ થાય. જે નિશાળ આ હેતુ સિદ્ધ કરી શકે નહિ તે નિશાળને 'નિશાળ' કહેવી જોઇએ નહિ, અને ત્યાં અપાતા શિક્ષણને 'શિક્ષણ' કહેવું જોઇએ નહિ પણ અભ્યાસ કરાવવાનું એક જડ યંત્ર કહેવું જોઇએ કે જે કશો અર્થ સમજ્યા વિના પોતાની મેળે એક ગતિમાં ફર્યા કરે છે અને પશુની પેઠે માત્ર કામ જ આપી શકે છે. (૭૨)

[શિક્ષણ બાળકની બુદ્ધિ ઉપર કેવી અસર નીપજાવે છે તે નીચેના શ્લોકમાં ચિત્રપટની ઉપમાદ્વારા સમજાવવામાં આવે છે.]

बुद्धिपटे शिक्षणात्मको वर्णः । ७६ ॥

ज्ञानाद्यावरणक्षयोपशमतः प्राप्तो वरो हृत्पटो ।

मात्रादेः शुभयोगतोऽत्र पतिताः सत्संस्कृतेर्बिन्दवः ।
यावच्चात्र तथापि सुन्दरतरो वर्णः सुशिक्षात्मकः ।
नो पूर्येत न तावताऽतिरुचिरो दृश्येत चेतः पटः ॥

બાળકના બુદ્ધિપટમાં શિક્ષણનો રંગ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—કોઈ પણ જાતનો નકશો ચિતરવાનો હોય ત્યારે પ્રથમ નકશાનો પટ તૈયાર કરવામાં આવે છે. પછી જે પ્રકારનાં ચિત્રો ચિતરવાનાં હોય તેનાં ટપકાં પાડવામાં આવે છે, અથવા રૂપરેખાએ આંકવામાં આવે છે, અને પછી તેની અંદર જુદા જુદા રંગો પૂરવામાં આવે છે. તેવી જ રીતે બાળકનું હૃદય યા તેની બુદ્ધિ એ પણ એક નક... પટ છે. તે પટ જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મના આધુનિક અથવા પૂર્વકાલીન ક્ષયોપશમ આદિથી તૈયાર થાય છે, એટલે તે પટ આગલા ભવથી જ ઘડે બાગે સાથે આવે છે. તેમાં ગર્ભાવસ્થામાં અને જન્મ પછી રક્ષક માત આદિના શુભ યોગથી અને તેની સારા પ્રકારની માવજતથી સારા સંસ્કાર રૂપી ટપકાં પડે છે, અથવા રૂપરેખાઓ અંકાય છે. તથાપિ જ્યાંસુધી નૈ તિક ધાર્મિક શિક્ષણરૂપ જુદા જુદા રંગો તે રૂપરેખાઓમાં પૂરવામાં નથ આવ્યા ત્યાંસુધી તે પટ સુંદર દેખાતો નથી, અને નકશો પૂર્ણ થયો ગ ણાતો નથી. માટે બાળકના બુદ્ધિરૂપ પટની અંદર સુશિક્ષણરૂપી રંગ પુરા વાની પ્રથમ જરૂર છે. એ રીતે રૂપકોપમાદ્વારા બુદ્ધિપટ અને ચિત્રપટન સમાનતા દર્શાવી અને ઉભય પટમાં આલેખવાનું કાર્ય કેવી રીતે થાં છે તે સમજાવ્યું, ચિત્રપાટી જેવી રીતે હસ્તકૃત હોય છે, તેવી જ રીં ...તે તેને સમજ પડ... જ્ઞાનાવરણીય આદિ કર્મોના ક્ષયોપશમના પ્રમાણમ પ્રત્યવાય આવતો નથી. અ. અને એ બુદ્ધિપટમાં સુશિક્ષણરૂપ રંગ ચડે ... સુધી પહોંચતાં પહેલાં આવી જ...ણ એટલું તો ખરું કે એ રંગથી તે બુદ્ધિ કને નિશાળના અભ્યાસક્રમમાં ...ને તેમાં જે ઉચ્ચ ગુણો હોવા આવશ્ય વયનો ઠરાવવો ઉચિત જ છે. એ-વય તથા ગર્ભ પછીના સંસ્કારોવડે ... તે વખતે તેને કેવા પ્રકારનો અભ્યાસ કરા વધારે સુંદર દેખાવમાં રજુ કર

ઉપરાંત બીજું કશું કરવાને સમર્થ હોતું નથી. છતાં નકશો સંપૂર્ણ કરવાને માટે જેમ રંગોનીએ જરૂર છે તેમ મનુષ્યના કુદરતી–જન્મથી જ પ્રાપ્ત થએલા ગુણોના વિકાસને અર્થે શિક્ષણની પણ જરૂર છે. (૭૩)

[શિક્ષણની અવશ્યકતાનું સૂચન કર્યાં પછી, હવે એ શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ કેવી હોવી જોઈએ તેનું સૂચન કરવામાં આવે છેઃ]

शिक्षणपद्धतिप्रकाराः । ૭૪ । ૭૫ ॥

स्याच्चेच्छिक्षणपद्धतिर्विरहिता धर्मेण नीत्या तदा ।
कृत्याकृत्यविवेकशून्यमतिदा शान्त्युज्झिता राजसी ॥
किं चेयं व्यवहारमार्गमपि नो साध्यक्रमाद्दर्शयेत् ।
सा ज्ञेया किल तामसी विपज्झरी लोकद्वये दुःखदा ॥
या वर्गत्रयसाधिनी व्यवहृतेर्नीतेश्च धर्मस्य वा ।
स्पष्टं मार्गनिदर्शिनी सरलतानिःस्वार्थबुद्ध्यर्पिणी ॥
शुभ्रा सत्त्वपदा सदैव सुखदा लोकद्वयार्थप्रदा ।
शिक्षापद्धतिरुत्तमा जगति सैवौचित्यमापद्यते ॥

શિક્ષણપદ્ધતિના પ્રકાર.

ભાવાર્થ—બાળકના હૃદયમાં ધાર્મિક વૃત્તિ સ્ફુરાયમાન રહે અને શ્રદ્ધાપૂર્વક ધર્મ તરફનું વલણ રહે તેટલું શિક્ષણ ચાલતી શિક્ષણપદ્ધતિમાં રહેવું જોઇએ. જો તેટલું પણ ધાર્મિક અને નૈતિક શિક્ષણ ન ઉમેરાયું હોય તો તે પદ્ધતિનો રંગ બુદ્ધિપટમાં બરાબર ખીલતો નથી અને તે પદ્ધતિ 'રજોગુણી' ગણાય એટલે તે શિક્ષણથી આત્માની ખરી શાન્તિ મળી શકતી નથી. જે પદ્ધતિમાં ધર્મ અને નીતિનાં તત્ત્વો તો ન હોય, પણ વ્યાવહારિક કુશળતાનાં તત્ત્વોનો પણ સમાવેશ કરવામાં ન આવ્યો હોય તે કેળવણી નૈતિક અને ધાર્મિક પાયરી ઉપરથી બાળકને ઉતારી પાડનાર હોવાથી સૌંદર્ય

અને શાન્તિ એ બન્ને ગુણોથી રહિત હોવાને લીધે કાળા રંગની 'તમો-ગુણમયી' ગણી શકાય. (૭૪)

જે પદ્ધતિ ધર્મ, અર્થ અને મોક્ષ એ ત્રણ વર્ગનાં સાધનોનું દિગ્દર્શન કરાવવાની સાથે વ્યવહાર, નીતિ અને ધર્મના માર્ગનું સ્પષ્ટ ભાન કરાવે છે એટલે કે વ્યાવહારિક, નૈતિક અને ધાર્મિક એ ત્રણેનાં તત્ત્વોને યથાયોગ્ય અવકાશ મળવાથી જે કેળવણી બાળકને સામાન્ય પદાર્થવિજ્ઞાનનો બોધ કરવા ઉપરાંત હૃદયમાં સરલતા, નીતપટુતા, નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ અને પરમાર્થ-બુદ્ધિનાં બીજ રોપે છે, ઐહિક અને પારલૌકિક બંને પ્રકારના સુખના હેતુઓ ઉપર દૃષ્ટિ કરાવી બન્ને લોકનું હિત સધાવે છે, તે કેળવણી 'ઉ-જ્જવલ-સત્વગુણમયી'-શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. શાસ્ત્રીય અને લૌકિક એ બન્ને દૃષ્ટિએ આ પદ્ધતિ જગતમાં ઉત્તમ અને ઉચિત ગણી શકાય. (૭૫)

વિવેચન—સમસ્ત જગતમાં ત્રણ ગુણો વિસ્તરેલા છે: સત્વ, રજસ્ ને તમસ્. સત્વગુણ સુખપ્રેરક છે, રજસ્ સુખદુઃખપ્રેરક છે અને તમસ્ દુઃખપ્રેરક છે: એ જ પ્રમાણે જગતમાં કોઇ પણ વસ્તુના ત્રણ ભેદો વિદ્વાનોએ ગુણને અનુલક્ષીને લેખ્યા છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ. શિક્ષણ-પદ્ધતિના પણ એ જ ક્રમે ત્રણ પ્રકાર લેખી શકાય: સાત્વિક, રાજસ અને તામસ. સાત્વિક પદ્ધતિ ઉત્તમ પ્રકારની, રાજસ મધ્યમ પ્રકારની અને તામસ ગુાતો નથી.ની સમજવી. મોન્તેન કહે છે કે માત્ર સ્થૂલ વ્યાવહારિક ફળ વાની પ્રથમ જ ગથી વિદ્યાભ્યાસ કરવો એ શારદાદેવીની કૃપા અને પ્રસા-સમાનતા દર્શાવી બરાબર છે: એ જ તામસ પ્રકારની શિક્ષણપદ્ધતિ છે તે સમજાવ્યું. ચિત્રપોટી ગંધવિનાની માત્ર ધનપ્રાપ્તિ કરાવનારી ર્ણી તેને સમજ પડે જ્ઞાનાવ આત્માની સાથે વળગેલા સંસ્કારોને ઉચ્ચ પ્રત્યવાય આવતો નથી. આ અને પરન્તુ અનેકાનેક છળકપટ અને દુષ્ટ સુધી પહોંચતાં પહેલાં આવી જાણ કૂતા ધનપ્રાપ્તિ કરી સંસારભવમાં શું-કને નિશાળના અભ્યાસક્રમમાં ન્યને કેળવણીને 'તમોગુણમયી' સમ-વયનો ઠરાવવો ઉચિત જ છે. એ વય કેનો વિકાસ તો થાય છે ખરો, તે વખતે તેને કેવા પ્રકારનો અભ્યાસ કરને તેથી કશો પણ લાભ ન

થતાં ઘણો ગેરલાભ થવા પામે છે. 'રજોગુણી' શિક્ષણ 'તમોગુણી' કરતાં કેટલેક અંશે ચડીઆતું છે. નીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવે અને તે સાથે વ્યવહારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે, પરન્તુ ધાર્મિક શિક્ષણથી વંચિત રહે, તો તે વિદ્યાર્થી રજોગુણી શિક્ષણ પામેલો લેખાય. આ શિક્ષણમાં ભલે નીતિનો સમાવેશ થાય, પરન્તુ વિદ્યાર્થીના અંતરમાં તે નીતિનું પાચન થતું નથી: આથી નીતિસંબંધી ઘણુંએ જ્ઞાન તે વિદ્યાર્થી ધરાવતો હોય છે, નીતિસંબંધી કેળવણીની પરીક્ષા લેવામાં આવે તો કદાચ તે વિદ્યાર્થી તેમાં સારી રીતે ઉત્તીર્ણ પણ નીવડે, પરન્તુ તે જ નીતિનું પાચન નહિ થવાથી વ્યવહારમાં નીતિપુરઃસર વર્તવાની અભિલાષા તેના હૃદયમાં જાગૃત થતી નથી અને તેથી નીતિનું શિક્ષણ પામ્યા છતાં તે નીતિમાન્ માણસ બનવા પામતો નથી. ધર્મની કેળવણીના અભાવે અને માત્ર નીતિનું લુખ્ખું શિક્ષણ અપાતું રહેવાને પરિણામે આ પ્રકારની રજોગુણી શિક્ષણપદ્ધતિનો વિસ્તાર વધતો જાય છે. આજકાલ આપણી શાળાઓમાં વિદ્યાર્થીઓને જે પ્રકારની કેળવણી અપાય છે તે કેળવણી 'રજોગુણી' એટલે મધ્યમ પ્રકારની છે. એ શાળાઓમાં નીતિની કેળવણી અપાય છે, પરન્તુ એ નીતિને વિદ્યાર્થીઓ પચાવી શકતા નથી અને તેથી એ નીતિશિક્ષણ તેમને સદ્વર્તનશીલ બનાવવાની કશી જામીનગીરી આપતું નથી. "પ્લેટોની શિક્ષણકળાનાં સૂત્રોને અવલંબીને કરાવાએલા અભ્યાસના પરિણામમાં વિદ્યાર્થી જે કાંઈ શીખેલો છે તેનો તે તત્ત્વાર્થ સમજ્યો છે કે નહિ, અથવા તો તેણે વિદ્યાને પોતાની જ કરી લીધી છે કે નહિ તે વાતની તપાસ કરવા માટે વિદ્યાર્થી પાસે જે કાંઈ તે શીખેલો હોય તેનો જૂદી જૂદી સેંકડો પદ્ધતિએ ભિન્ન ભિન્ન વિષયો પરત્વે ઉપયોગ કરાવવો જોઈએ. જે વસ્તુ જે રૂપમાં આપણે ખાધી હોય તે જ વસ્તુનું તે જ રૂપમાં વમન કરી નાંખવું એ અજીર્ણ અને મંદાગ્નિ બતાવનારૂં છે, એટલે કે જે વસ્તુ પચાવવાને અર્થે જે રૂપે જે સ્થિતિમાં પેટમાં નાંખવામાં આવી હોય તે વસ્તુ જ્યાંસુધી રૂપાન્તરને પામે નહિ ત્યાંસુધી પેટ પોતાની ફરજ બજાવી નથી એવું કહેવામાં બાધ નથી." માઇકલ મોન્તેનના આ શબ્દો અક્ષરશઃ સત્ય છે. આપણી હાલની શાળાઓમાં જે

વ્યવહાર તથા નીતિનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે શિક્ષણનું વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં વમન કરી નાંખે છે અને પછી તેઓ સંતુષ્ટ થાય છે. તે શિક્ષણ વિદ્યાર્થીના મગજની નસેનસમાં ઉતરીને પોષણ આપનારૂં થઈ પડે છે કે નહિ તેની દરકાર રાખવામાં નહિ આવતી હોવાથી એ લુખ્ખું શિક્ષણ જોઇએ તેટલા પ્રમાણમાં વ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડતું નથી, પરન્તુ વિદ્યાર્થીઓને પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ નીવડવા જેટલા જ લાયક બનાવી શકે છે. આ રજો-ગુણી શિક્ષણપદ્ધતિને સુધારીને તેને સાત્વિક બનાવવામાં આવે તો તેથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીના રૂધિરની સાથે તે ઓતપ્રોત થઈ જાય અને તેથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને મોટો લાભ થાય. વ્યવહાર, ધર્મ અને નીતિની કેળવણી એવે પ્રકારે આપવામાં આવે કે જેથી વિદ્યાર્થી વ્યવહારકુશળ, નીતિમાન, સરલ પરમાર્થવૃત્તિવાળા, ધર્મરતિ અને દેશસેવક બને તો એ કેળવણી ઉજ્જવલ વર્ણયુક્ત અને સાત્વિક લેખાય. વ્યવહાર, ધર્મ અને નીતિની કેળવણી વિદ્યાર્થીના વર્તન ઉપર અસર કરનારી ન નીવડે તો તે અર્થહીન કેળવણી 'સાત્વિક કેળવણી' ની ગણનામાં આવી શકે નહિ પણ તે 'રજોગુણી કેળવણી' જ લેખાય. સાત્વિક કેળવણીની ઉત્તમ અસર એ છે કે તે ધર્માર્થ કામમોક્ષનું દિગ્દર્શન કરાવે છે અને ઐહિક સાથે આમુષ્મિક સુખની અભિલાષા વિદ્યાર્થીના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરી તેને ઉચ્ચપથગામી બનાવે છે. એ પ્રમાણે 'આત્મહિતકર' દૃષ્ટિથી જોતાં જે કેળવણી ઉત્તમ લાગે તે જ કેળવણી વસ્તુતઃ 'કેળવણી' અથવા 'શિક્ષણ'ના નામને સાર્થક કરનારી લેખાય છે. (૭૪-૭૫)

[એ ત્રણ પ્રકારની કેળવણી પૃથક્ પૃથક્ કેવી અસરો નીપજાવે છે તે અા દર્શાવાય છેઃ-]

त्रिविधशिक्षणप्रसूतपरिणामः । ७६ ॥

दुर्नीतिं दुरितं तथा वि[illegible]नि विद्याऽधमा तामसी ।
वित्तेहा विविधा[illegible]सक्तिं च या राजसी
[illegible] [illegible]माणिकत्वं तथा ।

चारित्रं सुनयं विशोधयति सा विद्या च या सात्त्विकी॥

તામસી રાજસી અને સાત્વિક પદ્ધતિનું પરિણામ.

ભાવાર્થ—તમોગુણ વિશિષ્ટ તામસી કેળવણી માણસને નીતિથી ભ્રષ્ટ કરી અનીતિને માર્ગે ઘસડી જાય છે, અને પાપની વૃત્તિઓને પોષણ આપી ધર્મથી પતિત કરે છે. આ કેળવણી અધમ હોવાથી ત્યાજ્ય છે. રજોગુણ વિશિષ્ટ રાજસી કેળવણી વિવિધ પ્રકારની તૃષ્ણાના તંતુઓને લંબાવે છે, ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયસુખમાં આસક્તિ વધારે છે, દ્રવ્યના લોભને લીધે ઘણા અનર્થ નિપજાવે છે, તે મધ્યમ પ્રકારની અને આત્મહિતકર નહિ હોવાથી આદરણીય નથી. પણ જે શિક્ષણપદ્ધતિ સત્વગુણ વિશિષ્ટ સાત્વિક છે તે ધાર્મિક શ્રદ્ધાનું રક્ષણ કરે છે, પરોપકાર કરવાનું શિક્ષણ આપે છે, સત્યવાદી, પ્રામાણિક રહેવાનો પાઠ શિખવે છે, અને નીતિના માર્ગમાં દૃઢતા કરાવી ચારિત્ર્યની વિશુદ્ધિ કરાવે છે. તે વિદ્યા ઉત્તમ હોવાથી આદરણીય છે. તેથી આ ત્રીજા પ્રકારની શિક્ષણપદ્ધતિ જ સર્વત્ર નિયત થવી જોઇએ. (૭૯)

વિવેચન—જે ત્રણ પ્રકારના ગુણોથી યુક્ત શિક્ષણ કહેવામાં આવેલું છે તે ત્રણ પ્રકારના ગુણોનાં લક્ષણ 'ભાવપ્રકાશ' નામક ગ્રંથમાં કહેવામાં આવેલાં છે. તમોગુણનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે છેઃ—

नास्तिक्यं सुविषण्णताऽतिशयिताऽलस्यं च दुष्टा मतिः ।
प्रीतिर्निन्दितकर्मशर्मणि सदा निद्रालुताऽहर्निशम् ॥
अज्ञानं किल सर्वतोपि सततं क्रोधान्धता मूढता ।
प्रख्याता हि तमोगुणेन सहितस्यैते गुणाश्चेतसः ॥

અર્થાત્—નાસ્તિકતા, અતિશય ખેદ, અતિશય આલસ, દુષ્ટ મતિ, નિંદિત કર્માદિમાં પ્રીતિ, અહર્નિશ નિદ્રાલુતા, અજ્ઞાન અને સર્વતઃ સતત ક્રોધાન્ધતા તથા મૂઢતા એ તમોગુણયુક્ત ચેતસ્‌ના ગુણ કહેલા છે. રજોગુણનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહેલાં છેઃ—

क्रोधस्ताडनशीलता च बहुलं दुःखं सुखेच्छाधिका ।
दंभः कामुकताप्यलीकवचनं चाधीरताहंकृतिः ॥

ऐश्वर्यादभिमानिताऽतिशयिताऽऽनन्दोऽधिकश्चाटनं ।
प्रख्याता हि रजोगुणेन सहितस्यैते गुणाश्चेतसः ॥

અર્થાત્—ક્રોધ, તાડનતત્પરતા, ઘણું દુઃખ, સુખની અધિક ઇચ્છા, દંભ, કામુકતા, જૂઠાં વચન, અધીરતા, અહંકાર, ઐશ્વર્યજન્ય અભિમાન, અધિક આનંદ અને અટન: એ રજોગુણ વિશિષ્ટ ચેતસ્‌ના ગુણ કહેલા છે. આથી શ્રેષ્ઠ સત્વગુણનાં લક્ષણ આ પ્રમાણે દર્શાવેલાં છે—

आस्तिक्यं प्रविभज्य भोजनमनुतापश्च तथ्यं वचो ।
मेधाबुद्धिधृतिक्षमाश्च करुणा ज्ञानं च निर्दम्भता ॥
कर्मानिंदितमस्पृहं च विनयो धर्मः सदैवादरा-
देते सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो गीता गुणा ज्ञानिभिः ॥

અર્થાત્—આસ્તિકતા, અન્નપાન વહેંચીને જમવાની ટેવ, અનુતાપ, સત્ય વાણી, મેધા, બુદ્ધિ, ધૈર્ય, ક્ષમા, કરુણા, જ્ઞાન, નિષ્કપટ ભાવ, અનિંદિત અને સ્પૃહારહિત કર્મ તથા નિરંતર આદરયુક્ત વિનય અને ધર્મ: એ સત્વગુણયુક્ત ચેતસ્‌ના ગુણો કહેલા છે.

દરેક શિક્ષણપદ્ધતિમાં ઉપર કહેલા ત્રણ ગુણોમાંનો હરકોઇ એક જ ગુણ રહેલો હોય છે એમ સમજવું નહિ. ત્રણે ગુણનો અંશ તેમાં મિશ્રિત ભાવે રહેલો હોય છે, પરન્તુ ત્રણમાંથી કોઈ એક ગુણ બીજા ગુણો કરતાં વિશિષ્ટપણે પ્રવર્તી રહેલો હોય છે અને તેથી તે શિક્ષણ તે વિશિષ્ટ ગુણયુક્ત લેખાય છે. એ નિયમાનુસાર તમોગુણી, રજોગુણી અને સત્વગુણી શિક્ષણ મનુષ્યને કેવા પ્રકારનાં લાભ હાનિ કરે છે અને ચેતસ્‌ને-મનને કેવી અસર કરે છે તે ઉપર જણાવેલાં તેનાં લક્ષણો ઉપરથી સહેલાઇથી સમજી [illegible] સૌથી ઉત્તમ શિક્ષણ સત્વગુણવિશિષ્ટ સમજવું અને

दुर्नीति दर्शित तथ [illegible] ષ્ટ પ્રકારનાં હોઈ ત્યાજ્ય

चतुर्थ परिच्छेद.

શિક્ષક અને શિક્ષણ.

कीदृशः शिक्षकः ? । ७७ । ७८ ॥

कालो यं सफलस्तदा यदि भवेत्प्रामाणिकः शिक्षकः ।
सत्याचारविचारकार्यनिपुणः सौजन्यशाली बुधः ॥
शिष्याणां हितचिन्तकश्च चतुरश्चित्ते प्रसन्नः सदा ।
निःस्वार्थः करुणापरः सहृदयः पूज्यः पवित्रः परः ॥
हृद्‌वालस्य निरीक्ष्य यं प्रमुदितं प्रेम्णा सुपुष्टं भवे-
च्छ्रोतुं यद्वचनं प्रसन्नमनसो वांच्छन्ति वालाः सदा ॥
यं शिष्या गुरुभावतो हृदि मुदा मन्यन्त एव स्वतो ।
योग्यो वालकशिक्षणे स मनुजो विद्यार्थिवर्गार्चितः ॥

શિક્ષક કેવા હોવા જોઇએ ?

ભાવાર્થ—વિદ્યાર્થી અવસ્થાની સફળતાનો આધાર કેટલેક અંશે શિક્ષકની યોગ્યતા ઉપર રહેલો છે. બાળકોને કેળવણી આપનાર શિક્ષક અ-સત્યવાદી, અપ્રામાણિક ન હોય, આચાર વિચારમાં શુદ્ધ અને કર્ત્તવ્યનિપુણ હોય, જેની વાણીમાં અને કૃતિમાં સુજનતા સ્ફુરી રહી હોય, વિદ્યાર્થીઓનું હિત જેના હૈયામાં રમી રહ્યું હોય, દેશ કાળને જાણનાર ચાલાક અને વિદ્વાન્ હોય, ચિત્તમાં હમેશ પ્રસન્નતા ભરી હોય, સ્વાર્થબુદ્ધિ બીલકુલ ન હોય, હૃદય હમેશ કૃપાથી આર્દ્ર રહેતું હોય, જે વિદ્યાર્થીઓનો સાચો મિત્ર હોય, અને જેની પવિત્રતાથી વિદ્યાર્થીઓના મનમાં પોતાની મેળે તેના પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ પ્રકટ થાય, એવી યોગ્યતા જેનામાં હોય તે જ માણસ શિક્ષક પદને યોગ્ય બની શકે છે. (૭૭)

જેને જોવાથી બાળકોનાં મન જાણે યમને જોતાં હોય તેમ ભય-ભીત ન બને, કિન્તુ જાણે પોતાના પૂજ્ય પાળકને જોતાં હોય તેવી રીતે પ્રેમથી પ્રફુલ્લિત અને પ્રસન્ન રહે, તેમ જ જેનાં હિતવચનો અને શિક્ષાવચનો એવી શૈલીથી બોલાતાં હોય કે બાળકો અત્યન્ત ખુશાલી સાથે તે વચનો સાંભળવાને તત્પર રહ્યાં હોય, અને પ્રસન્નતાપૂર્વક તે વચનો માન્ય કરે, તેમ જ જેના નિર્દોષ વર્તનથી આકર્ષાયેલા વિદ્યાર્થીઓ તેને હર્ષપૂર્વક પોતાની મેળે જ ગુરુભાવથી માનતા હોય, વિદ્યાર્થી વર્ગને માનનીય અને ઉપર કહેલી યોગ્યતાવાળો માણસ બાળકોને કેળવણી આપવાને લાયક શિક્ષક બની શકે છે. (૭૮)

વિવેચન—ગુરુ પ્રત્યે શિષ્યનો પૂજ્ય ભાવ અને શિષ્ય પ્રતિ ગુરુનો ભાવ એ બન્ને ગુણોથી એક વિદ્યાર્થી પોતાના અભ્યાસમાં જેટલો ...જ નીવડી શકે છે તેટલો સફળ પોતામાં ગમે તેવી ચપળ બુદ્ધિ હોય અને ગુરુમાં ગમે તેટલું જ્ઞાન ભર્યું હોય તોપણ તે નીવડી શકતો નથી. આ કારણથી ગુરુની યોગ્યતા એવી હોવી જોઇએ કે જેથી શિષ્ય તેના પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ ધારણ કરે. શિષ્યનો પૂજ્ય ભાવ પ્રાપ્ત કરવા માટે પહેલાં ગુરુમાં શિષ્ય પ્રતિ પુત્રવત્ વત્સલ ભાવ હોવાની જરૂર છે. જે ગુરુઓ શિષ્યોનું આકર્ષણ પોતાની અતુલ વિદ્વત્તાવડે અથવા તો ચમચમતી સોટીવડે કરે છે તે ગુરુઓ વત્સલ ભાવની ન્યૂનતાથી પોતાના કાર્યમાં સફળ નીવડતા નથી. આ કારણથી ગુરુમાં અનેક શાન્ત અને સરલ ગુણો હોવાની આવશ્યકતા છે. વળી બાળકની ભવિષ્યની જીંદગીને ઘડનાર જેવી રીતે માતાપિતા હોય છે તેવી જ રીતે શિક્ષક પણ હોય છે અને શિક્ષકના બોધ તથા વર્તનની છાપ બાળકોપર પડે છે, એ કારણથી નીતિના ગુણોથી યુક્ત શિક્ષક પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને માટે હોવાની જરૂર છે. જો શિક્ષક અસત્યવાદી, અપ્રામાણિક અને માઠાં આચરણોવાળો હોય છે તો શિષ્ય પણ તેના વર્તન પ્રમાણે વર્તવામાં દોષ લેખતો નથી. એ કારણથી શિક્ષક સદ્ગુણયુક્ત જ હોવો જોઇએ. મોન્તેને કહ્યું છે કે "છોકરાંનાં સગાં સંબંધીઓને હું વિજ્ઞાપના કરું છું કે તેમણે જ્ઞાનસંપન્ન શિક્ષક શોધી કાઢવા કરતાં સુવૃત્ત શિક્ષક શોધી કાઢવાને માટે કાળજી

રાખવી જોઇએ. અલબત્ત, પૂર્વોક્ત ઉભય ગુણોવાળો શિક્ષક જડે તો શોધી કાઢવો, પરન્તુ તે ઉભય વર્ગના શિક્ષકોમાંથી કેવળ જ્ઞાનસંપન્ન શિક્ષકના કરતાં સૌથી સારી રીતભાતવાળા અને વિનયશીલ શિક્ષકને પસંદ કરવાથી સારૂં થશે." આ કથનનું તાત્પર્ય એ છે કે એક શિક્ષકમાં જે પ્રધાન ગુણ હોવાની જરૂર છે તે તેના આંતર્ સદ્‌ગુણોની છે, તેનામાં ઓછી કે વધુ વિદ્વત્તા હોય તે બાબત પ્રધાન નથી પણ ગૌણ છે. આજકાલ ઉંચી પરીક્ષાઓ પસાર કરીને વિદ્વાન્ બનેલા શિક્ષકોને શાળાઓમાં રોકવાનું પસંદ કરવામાં આવે છે, પરન્તુ તેઓના ગુણો તરફ ઓછું લક્ષ આપવામાં આવે છે, તે રીતિ શિક્ષકની પસંદગીને માટે ઇષ્ટ નથી. ગુરૂ તરીકેનો ધંધો અતિપવિત્ર અને પુણ્યકારક છે. એ ધંધો કરવાથી કાંઈ અતુલ ધનસંપત્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી, પરંતુ તે ધંધો ભવિષ્યની પ્રજાનું હિત કરનારો હોઇને જ સઘળા ધંધામાં પ્રથમ પદે વિરાજે છે. ગુરૂના નિર્વાહને અર્થે તેને ન્યૂનાધિક ધન મળે એ આવશ્યક છે, પરન્તુ તે ધન તેમના શ્રમના પ્રમાણપુરઃસર નથી જ અપાતું: એક બાળકને નીતિમાન્, સદાચારી, ઉચ્ચભાવનાયુક્ત અને વિદ્વાન બનાવનાર ગુરૂને તો અતુલ રાજ્યસંપત્તિ આપવામાં આવે તો જ તેનો એને પૂરતો બદલો આપવામાં આવેલો લેખાય; પરંતુ તેટલું ધન તેમને ન મળે તો તેથી અસંતુષ્ટ ન થતાં જગતના હિતને અર્થે તેમણે એ ધંધો સ્વીકાર્યો છે એમ જ સમજવું જોઈએ. જો એ હિતદૃષ્ટિથી જ ગુરૂ તરીકેનો પવિત્ર ધંધો તેઓ કરે, તો જ તેઓ ખરા ગુરૂ અને મહાત્મા લેખાવાને પાત્ર કહેવાય; નહિતો ધનપ્રાપ્તિ તો અનેક દુષ્ટ ધંધાઓથી પણ થઇ શકે છે, અને ધન એ કાંઈ મહત્ત્વની વસ્તુ નથી. ગુરૂમાં એક ગુણની વિશેષે કરીને જરૂર છે તે શાંત પ્રકૃતિ અને મધુરી વાણીની છે. શાંતિપૂર્વક અને મીઠી-વત્સલ વાણીવડે ગુરૂ પોતાના શિષ્યને જે કાંઇ જ્ઞાન કે વિદ્યા આપી શકે છે તે તેને ભય આપવાથી કે સજા કરવાથી આપી શકાતી નથી. જે ગુરૂને જોઇને શિષ્યો ભય પામે છે તે ગુરૂને શિષ્યો પોતાનો શત્રુ માને છે અને તે શત્રુ ગમે તેવી હિત કરનારી વિદ્યા આપતો હોય, તોપણ શિષ્યોની સંકુચિત થએલી વૃત્તિ તે વિદ્યાને ગ્રહણ કરવા કદાપિ તત્પર થતી નથી,

અને તેઓ ગુરુ પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ ધરાવતા નથી. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે

अहिंसयैव शिष्याणां कार्यं श्रेयोनुशासनम् ।
वाक् चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता ॥

અર્થાત્—ધર્મને ઇચ્છનારા વિદ્યાગુરુએ શિષ્યોને માર્યા વિના સારી રીતે શીખામણ આપીને ભણાવવા અને વાણી પણ ધીમી તથા મધુરી બોલવી

ગુરુની ઉત્તમ પદવી દુઃખકર હોવા છતાં કેવી કલ્યાણકર છે, તેનું એ દૃષ્ટાંત મહાભારતના આદિ પર્વમાં દ્રોણાચાર્યનું આપેલું છે. દ્રોણાચાર્યનો પુત્ર અશ્વત્થામા એક વાર બીજા ધનવાનોના પુત્રોને દૂધ પીતા જોઇને પોતાને દૂધ નહિ મળવાથી રડવા લાગ્યો. દ્રોણાચાર્યે ગાય મેળવવાને બહુ યત્ન કર્યો પણ ક્યાંય ગાય મળી નહીં. પછી બીજા બાળકોએ અશ્વત્થામાની મશ્કરી કરી દૂધ જેવું ચોખાનું પાણી તેને પાયું એટલે અશ્વત્થામા પોતે દૂધ પીધું એમ માનીને આનંદથી નાચવા લાગ્યો: આથી અશ્વત્થામાના પિતા ગરીબ દ્રોણને લોકો ધિક્કાર આપવા લાગ્યા; છતાં દ્રોણાચાર્યે મનમાં ચિંતવ્યું કે "જો કે વિપ્રોથી ત્યજાયેલો અને નિન્દાએલો હું દૂર રહું પણ ધનની ઇચ્છાએ કરીને પાપિષ્ઠ પરસેવા તો કરૂં નહિ." પછી બાળકોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાનો ઉદ્યોગ દ્રોણાચાર્યે પુનઃ ચાલુ કર્યો પરન્તુ દૂધને માટે રડતા પુત્રની દયાથી ઉશ્કેરાઇને ધનને અર્થે નોકરી ચાકરીનો સ્વીકાર કરવાનું ઉચિત માન્યું નહિ, કારણકે શિક્ષાગુરુનો ધંધો ધનવાનોના ધન કરતાં વિશેષ માનપ્રદ અને પવિત્ર છે એવું દ્રોણાચાર્ય જાણતા હતા. માટે એ ઉત્તમ પદવીને સાર્થક કરાય તેવી રીતે જ શિક્ષકોએ વર્તવું એ તેમનો પરમ ધર્મ છે. (૭૭–૭૮)

[ઉક્ત ગુણોથી યુક્ત અર્થાત્ લાયક શિક્ષક ન હોય તો શિષ્યને કેવું અનિષ્ટ શિક્ષણ મળે છે તે હવે દર્શાવાય છે :]

योग्यशिक्षकंविना शिक्षणनिष्फलता । ७९ ॥

शिक्षा श्रेष्ठतरास्तु शास्त्रनिपुणैः प्राज्ञैर्जनैर्निर्मिता ।
शिष्टो नो यदि शिक्षको भवति सा शिक्षा पुनर्निष्फला ।

बालाः सन्त्यनुकारिणः प्रकृतितः पश्यन्ति यद्यद्दृशं ।
मान्ये मुख्यजने तथाऽनुकरणे प्रायो यतन्ते स्वयम् ॥

યોગ્ય શિક્ષક વિના શિક્ષણની નિષ્ફળતા.

ભાવાર્થ—શિક્ષણમાં ચલતાં પુસ્તકો ગમે તેટલાં ઉંચા પ્રકારનાં હોય અને ગમે તેવા શાસ્ત્રવેત્તા દેશ કાળ રૂપ પ્રાજ્ઞ પુરૂષોનાં રચેલાં હોય તથાપિ તે સ્વતઃ જડ હોવાથી શિક્ષકની મારફત શિક્ષણ પૂરૂં પાડે છે, એટલે તે શિક્ષણની સફળતા શિક્ષકની શિષ્ટતા–યોગ્યતાને આભારી છે. જો શિક્ષક શિષ્ટતાસંપન્ન–લાયક ન હોય તો ઉંચા પ્રકારનાં પુસ્તકોની અંદર ગોઠવેલી સારી સારી શિક્ષણપદ્ધતિ પણ પ્રાયે નિષ્ફળ થઈ પડે છે, કારણકે બાળકોની પ્રકૃતિ પ્રાયે અનુકરણશીલ હોય છે તેમાં પણ માનનીય મુખી માણસનું ચારિત્ર્ય સારૂં હોય અથવા હલકું હોય તથાપિ તેને સારૂં સમજી તેની નકલ કરવાની કોશેશ સત્વર થાય છે; એટલે ઉચ્ચ શિક્ષણની બાળકોના મગજ ઉપર જે અસર થવી જોઈએ તે અસર નાલાયક શિક્ષકોના વિરૂદ્ધ વર્તન જોવાથી અને તેની નકલ કરવાથી થવા પામતી નથી; માટે શિક્ષક પૂરતી લાયકીવાળો હોવો જોઈએ. (૭૯)

વિવેચન—પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે કે એક શિક્ષણ જો ગુરૂ તરીકેની સર્વ પ્રકારની યોગ્યતા ધરાવે છે, તો તે શિષ્યના મગજ ઉપર સારી છાપ પાડી શકે છે. તેથી ઉલટું શિક્ષક ગમે તેવો વિદ્વાન્ હોય, પરન્તુ જો શિષ્ટતા–યોગ્યતાવાળો ન હોય તો તેના વડે શિષ્યને અપાએલું શિક્ષણ નિષ્ફળ જ નીવડે છે; કારણકે પુસ્તકો વાંચવાથી મગજ જેટલી ત્વરાથી બોધ ગ્રહણ કરી શકે છે તે કરતાં વિશેષ ત્વરાથી શિષ્યની આંખો શિક્ષકના સદ્-સદ્વર્તનનો અને કાન સારી–માઠી વાણીનો સુબોધ–કુબોધ ગ્રહણ કરે છે: તેથી પુસ્તકોમાં અપાએલા જ્ઞાન કરતાં શિક્ષકના ચારિત્ર્યદ્વારા અપાતું જ્ઞાન વિશેષ અસરકારક નીવડે છે અને તેથી બાળકને શિક્ષણ આપવાનો ક્રમ પ્રારંભ્યા પહેલાં યોગ્ય શિક્ષકની પસંદગી કરવાનું વિસરી જવું ન જોઇએ. *પુત્રોને વિદ્વાન્, વિનયી અને આજ્ઞાંકિત બનાવવા હોય તો તેમને યોગ્ય* શિક્ષકોના હાથમાં જ મૂકવા જોઇએ. (૭૯)

[વિદ્યાભ્યાસમાં યોગ્ય શિક્ષક મળ્યા છતાં શિષ્યમાં કેટલાક દોષો હોવાથી શિક્ષણક્રમમાં વિઘ્નો ઉપસ્થિત થાય છે. આ દોષોનું નિમ્ન શ્લોકમાં નિદર્શન કરવામાં આવે છે:]

शिक्षणान्तरायाः । ८० ॥

मूढो यः क्षिपति प्रकृष्टसमयं वार्त्ताप्रलापे वृथा ।
क्रीडां वा भ्रमणं प्रमादमथवा यः सेवते सन्ततम् ॥
व्यालुब्धो विषयेषु यश्चपलतां धत्ते च चित्ते चिरं ।
विद्यां साधयितुं क्षमो न स भवेद्भोगी च योगं यथा ॥

શિક્ષણનાં વિઘ્નો.

ભાવાર્થ—જે વિદ્યાર્થી વાતૂડો થઈ જેની તેની સાથે જે તે વાતો કરવામાં યા ગામગપાટા સાંભળવામાં અમૂલ્ય સમય ગુમાવે છે અથવાતો રમત ગમતની રમૂજમાં રાત દિવસ મનને રમાડે છે, યાતો જ્યાં ત્યાં ચારે તરફ પરિભ્રમણ કરતો ફરતો ફરે છે, અથવા જે આળસુ, પ્રમાદી અને ઉંઘણશી હોય છે, યા ખાનપાન અને વિષયવિલાસમાં લુબ્ધ હોય છે, અથવા ચિત્તની ચંચલતાવાળો હોય છે, તે વિદ્યાર્થી ખરેખર મૂર્ખ જ રહે છે. જેમ વાતૂડો, રમતીઆળ, પ્રમાદી, ચપલ અને વિષયાસક્ત ભોગી યોગક્રિયા સાધી શકતો નથી તેમ ઉપર કહેલ ખરાબ ટેવવાળો વિદ્યાર્થી વિદ્યા સંપાદન કરી શકતો નથી માટે વિદ્યાર્થીએ વાતો, રમત, પરિભ્રમણ, આળસ, વિષયાસક્તિ અને ચપળતા ઈત્યાદિ જે જે શિક્ષણમાં અંતરાય પાડનારા દોષો હોય તે દૂર કરવા. (૮૦)

વિવેચન—શિક્ષણને યોગ્ય સઘળી સામગ્રી ઉપલબ્ધ થયા છતાં તેમાં કેટલાંક વિઘ્નો ઉપસ્થિત થવાનો સંભવ રહે છે. આ વિઘ્નો શિષ્યનાં જ દોષરૂપ લેખાય છે. વિદ્યાર્થીના ધર્મોને નહિ સમજનારા શિષ્યો વિદ્યાભ્યાસ કરતાં ગુરૂની પાસે રહ્યા છતાં અનેક પ્રકારના દોષો કુસંગતિ આદિ દુર્ગુણોની અસરથી ધારણ કરે છે અને તે દોષો અભ્યાસમાં અંતરાય લાવ-

નારા થઈ પડે છે. આ શ્લોકમાં એક વિદ્યાર્થીની અને યોગીની સ્થિતિની સમાનતા બતાવવામાં આવી છે. ' વિદ્યાભ્યાસ ' પણ એક પ્રકારનો યોગ છે, અને તેથી એ યોગની સાધનામાં પણ વિદ્યાર્થીને યોગીના ગુણો જ ધારણ કરવાની જરૂર પડે છે. વાર્તાપ્રલાપી, રમતીયાળ, પ્રમાદી, ચપળ અને વિષયાસક્ત મનુષ્ય–અર્થાત્ ભોગી મનુષ્ય યોગની ક્રિયાઓમાં સ્થિર થઇ શકતો નથી અને યોગની સીઢીમાં અતિ પરિશ્રમે કરીને જે થોડાં પગથીઆં ઉંચે ચઢે છે તો પુનઃ ભ્રષ્ટ થઇને પતિત થાય છે. તેવી જ રીતે વિદ્યાર્થી પણ ઉક્ત દોષોને લીધે વિદ્યાભ્યાસમાં સ્થિરતા સેવી શકતો નથી. અતિ આયાસવડે થોડો અભ્યાસ તે કરે છે પરન્તુ પુનઃ પ્રમાદ, વિષયાસક્તિ, વગેરે દોષો ચડી આવતાં તે સઘળું શીખેલું ભૂલી જાય છે અને અભ્યાસમાં અધઃપતિત થાય છે. 'ચાણાક્યનીતિ'માં પણ એ જ પ્રકારના આઠ દોષો પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ ત્યજવા એવું ફરમાવ્યું છે:

कामं क्रोधं तथा लोभं स्वादु शृंगारकौतुकम् ।
आलस्यमतिनिद्रां च विद्यार्थी ह्यष्ट वर्जयेत् ॥

અર્થાત્—વિદ્યાર્થીએ કામવાસના, ક્રોધ, લોભ, સ્વાદ, શૃંગાર, નાચરંગ, આલસ્ય તથા અતિનિદ્રા એ આઠનો ત્યાગ કરવો, આ સર્વે દોષો ત્યજવાનું ફરમાન એટલા માટે કરવામાં આવ્યું છે કે તેથી અભ્યાસમાં એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી. ઉદ્યમ અને એકાગ્રતા એ બે અભ્યાસનાં મુખ્ય લક્ષણો છે અને એ બન્ને લક્ષણોને હાનિ કરનારા જે જે દોષો હોય તે દોષો દૂર ન કરવામાં આવે તો વિદ્યાભ્યાસમાં અંતરાય નડે છે. વિદ્યાર્થીઓના ધર્મોને ભૂલી જઇને આડે માર્ગે જનારા વિદ્યાર્થીઓ ગમે તેવા બુદ્ધિમાન્ હોય તોપણ ઉદ્યમ અને એકાગ્રતાને અભાવે તેઓ પોતાના અભ્યાસમાં કદી સફળતા મેળવતા નથી. (૮૦)

[શિક્ષણમાં વિઘ્નરૂપ થઈ પડતા દોષો કહેવાયા; હવે તેને મદદરૂપ થઇ પડનારા સાધનો કયાં કયાં છે તે ગણાવે છે:]

शिक्षणसाधनानि । ८१ ॥

एकान्तस्थलसेवनं व्यवहृतौ नैश्चिन्त्यसम्पादनं ।

व्यर्थोपाधिविवर्जनं स्वविषयादन्यस्य नो प्रेक्षणम् ॥
चित्तैकाग्र्यसमर्जनं त्रिकरणैर्वीर्यस्य संरक्षणं ।
योगस्येव सुशिक्षणस्य कथयन्त्यङ्गानि चैवं बुधाः ॥

શિક્ષણનાં સાધનરૂપ અંગો.

ભાવાર્થ—યોગીઓને યોગના માર્ગમાં જે સાધનોની જરૂર પડે છે, તે જ સાધનોની વિદ્યાર્થીને વિદ્યા મેળવવામાં પ્રાયે જરૂર પડે છે, જેમકે યોગીઓને યોગસાધના માટે માણસોની જ્યાં આવજા ન હોય એવા એકાન્ત સ્થળની અપેક્ષા રહે છે તો વિદ્યાર્થીને પણ પાઠ કરવા માટે તેવી જ શાન્તિવાળા એકાન્ત સ્થળની જરૂર રહે છે. યોગીઓને મનની સ્થિરતા માટે નિશ્ચિન્તતાની જરૂર છે, વિદ્યાર્થીએ પણ તેવું જ નિશ્ચિન્તપણું મેળવવું જોઇએ, નહીતો કરેલા પાઠ ભૂલી જવાય. યોગીઓને ધન, સ્ત્રી, વિગેરે ઉપાધિઓ યોગભ્રષ્ટ કરાવે છે, માટે તે ઉપાધિઓને દૂર કરવી જોઇએ; વિદ્યાર્થીઓએ પણ તે અવસ્થામાં આ ઉપાધિની ખટપટથી દૂર રહેવું જોઇએ. યોગીઓએ યોગનાં સાધનો સિવાય બીજા વિષય તરફ ચિત્ત દોડાવવું ન જોઇએ તેમ વિદ્યાર્થીઓએ પણ અભ્યાસમાં ચાલતા વિષય સિવાય બીજા વિષયમાં ચિત્તવૃત્તિ દોડાવવી ન જોઇએ. યોગીઓએ ચિત્તની એકાગ્રતા મેળવવી જોઇએ, વિદ્યાર્થીઓએ પણ પાઠ કરવા માટે એકાગ્રતા રાખવી જોઇએ. યોગીઓએ યોગબળ મેળવવા માટે મન, વચન, કાયાથી બ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ કરવું જોઇએ, તેમ વિદ્યાર્થીઓએ પણ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઇએ. આ સાધનો જેમ 'યોગનાં અંગભૂત છે તેમ વિદ્યા–સાધનનાં પણ અંગભૂત છે; માટે વિદ્યાર્થીઓએ તે સાધનોની ઉપેક્ષા ન કરવી જોઇએ. (૮૧)

વિવેચન—પૂર્વ શ્લોકની પેઠે આ શ્લોકમાં પણ વિદ્યાર્થીની અવસ્થાને એક યોગીની અવસ્થા સાથે સરખાવવામાં આવી છે. વિદ્યાર્થીને વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં જે વિઘ્નો આવે તે જ વિઘ્નો યોગીને યોગક્રિયામાં પણ

અંતરાયભૂત થઈ પડતાં હોય, તો એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે જે સાધનો યોગીને યોગસાધનામાં સાહાય્યરૂપ લેખાતાં હોય, તે જ સાધનો વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં પણ સાહાય્યરૂપ થઇ પડવાં જોઇએ અને તેટલા માટે એક યોગીની પેઠે વિદ્યાર્થીએ પણ એ સાધનોનું સેવન કરવું જોઇએ—અવગણના કરવી જોઇએ નહિ. અભ્યાસ માટે એકાન્ત મેળવવી, નિશ્ચિન્તતા પ્રાપ્ત કરવી, સ્ત્રી વગેરે સંસારની ઉપાધિઓથી દૂર રહેવું, અન્ય વિષય તરફ જતી ચિત્તવૃત્તિનો રોધ કરીને એકાગ્રતા સંપાદન કરવી અને અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવું: એ મુખ્ય સાધનોનું વિદ્યાર્થીઓએ સેવન કરવું એ ઉપદેશ આ શ્લોકમાં અપાએલો છે. વિદ્યાર્થીઓએ બીજી કેટલીક ટેવો પાડવાની જરૂર છે, જેવી કે રોજ વહેલાં ઉઠવું, નકામો વખત ગાળવો નહિ, નિરંતર ઉદ્યમી થવું વગેરે; પરન્તુ એ સર્વ ધર્મો પૂર્વે શ્લોકમાં તથા આ શ્લોકમાં ચર્ચેલા વિષયોમાં સમાઇ જાય છે. અભ્યાસને માટે એકાન્ત મેળવતાં એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે "એકાન્ત વિકારની જનેતા છે," અને ખાસ કરીને ચંચળ વૃત્તિના વિદ્યાર્થીઓ એકલા રહેવાની બહુ ટેવને લીધે વિકારના ભોગ થઇ પડે છે; પરન્તુ જે વિદ્યાર્થીઓ માત્ર અભ્યાસને માટે જ એકાંત શોધે છે અને બીજે વખતે એકાંતમાં આળસુ બેસી રહેવામાં ગાળતા નથી પરન્તુ મિત્રોના સહવાસમાં ગાળે છે, તેઓ વિકારી વિચારોથી દૂર રહી શકે છે. આ શ્લોકમાં 'એકાન્ત' ને શિક્ષણના સાધનરૂપે જણાવી છે એટલે તેનો ઉપયોગ જો અભ્યાસ કરવામાં કરવો હોય તો જ એકાન્તમાં રહેવું, પરન્તુ વિચારતરંગોને દોડાવતાં એકાન્તમાં પ્રમાદી બનીને પડી રહેવું નહિ, નહિતો 'એકાન્ત વિકારની જનેતા' રૂપે પોતાનું દર્શન દે છે. એકાન્ત, નિશ્ચિંતતા, નિરૂપાધિક સ્થિતિ, અન્ય વિષય તરફ ચિત્તવૃત્તિનો રોધ અને અખંડ બ્રહ્મચર્ય એ સર્વ સાધનો 'ચિત્તની એકાગ્રતા' અને 'ઉદ્યમ' રૂપી મુખ્ય સાધનોનાં જ ઉપસાધનો છે અને એ મુખ્ય સાધનો સંપાદન કરવામાં જ એ ઉપસાધનોનો ઉપયોગ વિદ્યાર્થીએ કરવાનો છે—અન્ય રીતિએ નહિ. (૮૧)

पंचम परिच्छेद.

બ્રહ્મચર્ય.

[વિદ્યાર્થી અવસ્થાના કર્તવ્યોની સફળતા માટે જે ધર્મો એક વિદ્યાર્થીએ પાળવા જોઇએ તેમાં મુખ્ય ધર્મ 'બ્રહ્મચર્યરક્ષણ' નો છે. આ પરિચ્છેદમાં તે વિષે વિસ્તારથી બોધ આપવામાં આવ્યો છે અને વિદ્યાર્થીઓનાં બાલ્ય અવસ્થામાં થતાં લગ્નોનો ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.]

ब्रह्मचर्यरक्षणम् । ८२ ॥

कालो वत्सरपञ्चविंशतिवयो विद्यार्थमाजन्मतो ।
[illegible] तावान् पुनः ।
[illegible] सुरक्षणीयमनघं सद्ब्रह्मचर्यव्रतं ।
तद्भङ्गे किल सम्भवन्ति बहवो दोषा महादुःखदाः ॥

ब्रह्मचर्यभंगे पोषणापेक्षया घर्षणाधिक्यम् । ८३ ॥

मस्तिष्कस्य यथा श्रमो भवति वा तावद्भवेद् घर्षणं ।
यावद् घर्षणमस्ति तावदधिकं वापेक्ष्यते पोषणम् ॥
वीर्यं पोषकमस्त्यतो यदि भवेत्तद्रक्षणं सर्वथा ।
मस्तिष्कं तु तदैव रक्षिततरं स्यान्नान्यथा तत्स्थितिः ।

બ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ.

ભાવાર્થ—બાળકની પચીશ વર્ષની ઉમર થાય ત્યાંસુધીનો કાળ સાધારણ રીતે વિદ્યાર્થી અવસ્થાનો ગણાય છે, અને માણસના મગજનો વિકાસ અને શરીરના અંગોની ખીલવણી પણ ઘણે ભાગે ત્યાંસુધીના સમયમાં જ થાય છે; એટલે તે સમય દરમ્યાન ખીલતા અંગોને પોષણ આપવા માટે

અને અભ્યાસથી થાકી જતા મગજની પુષ્ટિ કરવા માટે લોહીનું સત્વ જે વીર્ય તેના રક્ષણની ખાસ જરૂર છે; માટે વિદ્યાર્થીઓએ વિદ્યાર્થી અવસ્થા સુધી નિર્મળ ભાવથી અખંડપણે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળવું જોઇએ. જેઓને દુર્ભાગ્યે સ્વેચ્છાથી અથવા માબાપે પાડેલી ફરજથી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં બ્રહ્મચર્ય ભંગ કરવાનો વખત આવે છે તેઓને શારીરિક અને માનસિક મહા દુઃખદાયક અનર્થોની સાથે ઘણી હાનિ પહોંચવાનો સંભવ છે. (૮૨)

બ્રહ્મચર્યના ભંગથી પોષણ કરતાં ઘર્ષણની અધિકતા.

મગજમારી કરવી પડે તેવા કઠિન અભ્યાસના બોજાથી મગજને ઘણો ઘસારો લાગે છે, અને જેમ જેમ અભ્યાસનો પરિશ્રમ વધતો જાય છે તેમ તેમ મગજનું ઘર્ષણ વધારે થાય છે. જેટલા પ્રમાણમાં મગજનું ઘર્ષણ થાય, તેનાથી અધિક તેને પોષણ મળવું જોઇએ. ઘસારાની ખોટ પૂરી પાડી મગજને પોષણ આપનાર જો કોઈ તત્વ હોય તો તે વીર્ય છે માટે તેનું સર્વથા રક્ષણ થવું જોઇએ. જો તેમ થાય તો જીવનની આબાદી અને મગજની પરિસ્થિતિને પ્રાયે ધક્કો લાગતો નથી; પણ મગજ અને શરીરને પોષણ આપનાર વીર્ય તત્વને જો અપરિપક્વ સ્થિતિમાં કોઇ પણ રીતે હાનિ પહોંચવાનો સંભવ ઊભો થયો, તો પછી મગજનું પોષણ થવું તો દૂર રહ્યું પણ રક્ષણ થવુંએ મુશ્કેલ છે. (૮૩)

વિવેચન—વીર્યનો સંબંધ મનુષ્યના સ્થૂલ દેહની સાથે તેમજ માનસિક શક્તિની સાથે પણ રહેલો છે. જેઓ બદ્ધવીર્ય અર્થાત્ વિશુદ્ધ બ્રહ્મચારી હોય છે તેઓની શારીરિક સંપત્તિ સારી હોય છે, એટલું જ નહિ, પણ તેઓનું મસ્તિષ્ક-મગજ પણ તાજું ને તાજું જ રહે છે. તેથી ઉલટું જેઓ અખંડ બ્રહ્મચર્યને સેવી શકતા નથી તેઓની શારીરિક તેમ જ માનસિક શક્તિ દિવસે દિવસે ક્ષીણ થતી જાય છે. આ કારણથી વીર્યને શરીરનો તેમ જ મગજનો રાજા કહેલો છે. વીર્ય સંપૂર્ણ રીતે પરિપક્વ થવાનો સમય આરોગ્યશાસ્ત્રના વિદ્વાનોએ ૨૫ વર્ષ સુધીનો લેખ્યો છે અને તેથી તેને અનુસરીને વિદ્વાનોએ ઉપદેશ્યું છે કે વિદ્યાર્થીઓએ પ્રથમ અવસ્થામાં વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળવું. એ અવસ્થામાં જો વિદ્યાર્થીઓ

બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે નહિ, તો તેઓ શારીરિક સ્વાસ્થ્યને અનુભવી શકતા નથી, તેમજ માનસિક શક્તિ ક્ષીણ થતી જવાને લીધે સ્મરણશક્તિ ઘસાતી ભુંસાતી જાય છે અને વિદ્યાભ્યાસ બરાબર રીતે થઈ શકતો નથી. સતેજ સ્મરણશક્તિ વિના વિદ્યાભ્યાસમાં યથેષ્ટ પ્રગતિ થઈ શકતી નથી, તેથી જે વીર્યનો શારીરિક તેમ જ માનસિક શક્તિ સાથે નિકટનો સંબંધ છે તેનો ક્ષય વીર્યની અપરિપકવ દશામાં–પ્રથમ અવસ્થામાં–બાલ્ય વયમાં જરા પણ થવા દેવો જોઇએ નહિ. વિદ્યાભ્યાસથી સ્મરણશક્તિ ઉપર બોજો થાય છે એ તો નક્કી જ છે અને એ બોજાથી મસ્તિષ્કને–મગજને જે કાંઇ ઘસારો લાગે છે તે ઘસારો બ્રહ્મચર્યપાલનથી–વીર્યનો દુર્વ્યય નહિ થવાથી પૂરાઇ જતાં પુનઃ મગજ અને સ્મરણશક્તિ તાજી ને તાજી જ રહે છે, અને તેનો વિદ્યાર્થી વિદ્યાભ્યાસને માટે સર્વથા યોગ્ય જ રહે છે; પરંતુ એક બાજુએ વિદ્યાભ્યાસથી મગજને અને સ્મરણશક્તિને ઘસારો લાગતો હોય તથા બીજી બાજુએ વીર્યના દુર્વ્યયથી એ ઘસારાની ખોટ પૂરવાને બદલે વધતી જતી હોય, ત્યાં મગજ વિદ્યાભ્યાસને માટે પુનઃ તાજું બનતું જવાનો સંભવ જ રહેતો નથી. આ કારણથી વિદ્યાભ્યાસને અને અબ્રહ્મચર્યને કિંવા ગૃહસ્થાશ્રમને એકી સાથે બનતું નથી. તેથી શુક્રનીતિમાં કહેલું છે કે— વિદ્યાર્થં બ્રહ્મચારી સ્યાત્ ॥ અર્થાત્—વિદ્યાભ્યાસને માટે તો બ્રહ્મચારી જ રહેવું જોઇએ. ઉપરના બે શ્લોકમાંના પહેલા શ્લોકમાં ગ્રંથકારે ब्रह्मचर्यव्रतम् એ શબ્દપ્રયોગની પહેલાં अनघम् અર્થાત્ 'નિર્મળ' 'નિષ્પાપ' અને सद् અર્થાત્ 'સારૂં' એવાં બે વિશેષણો મૂકેલાં છે, તે બન્ને વિશેષણો કેટલાક વિશિષ્ટ અર્થના વાચક છે. 'બ્રહ્મચર્ય'નો અર્થ 'વીર્યવ્યય ન કરવો' એટલો જ થતો નથી. મન, વચન અને કાયાથી બ્રહ્મચારી રહેવું તે જ બ્રહ્મચર્ય છે, અને તે જ અર્થમાં અત્ર 'અનઘ' તથા 'સદ્' બ્રહ્મચર્યને સમજવાનું છે. કાયાથી બ્રહ્મચારી ન રહેવાય તો મગજ અને શરીર બન્નેનું સ્વાસ્થ્ય સચવાતું નથી તેવી જ રીતે મન અને વચનથી જો બ્રહ્મચર્ય ન સેવાય તો ચિત્તની એકાગ્રતા સચવાતી નથી અને વ્યગ્ર ચિત્તવાળો બનેલો વિદ્યાર્થી વિદ્યાભ્યાસને માટે નાલાયક ઠરે છે. આ કારણથી અબ્રહ્મચર્ય સંબંધી કિ-

કારી વિચારોને પણ મગજમાં સ્થાન આપવું જોઇએ નહિ. વળી જેઓ અબ્રહ્મચર્યની વાતો કરતા હોય તેઓની પાસે ઊભા પણ રહેવું નહિ, તેમ જ તેવી ભાષાનો ઉપયોગ પણ કરવો જોઇએ નહિ. માનસિક અને વાચિક બ્રહ્મચર્ય નહિ પાળી શકનારા તરુણ વિદ્યાર્થીઓ શરીરથી બ્રહ્મચર્ય પાળે છે છતાં તેઓના મગજને તથા શરીરને તો શારીરિક અબ્રહ્મચર્યના જેટલો જ ઘસારો લાગે છે. શારીરિક બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવ્યા છતાં આ ઘસારો—આ હાનિ કોણ કરે છે? પેલા અબ્રહ્મચર્ય સંબંધી વિકારજનક વિચારો જ. મનુસ્મૃતિમાં વિદ્યાર્થીએ ત્યજવાયોગ્ય પ્રસંગોમાં स्त्रीणां च प्रेक्षणालंभः અર્થાત્ સ્ત્રીઓની સામે જોવું તથા તેમને આલિંગન કરવું એ પ્રસંગો પણ ગણાવ્યા છે. વિકારજનક નાટકો જોવાં, તેવાં પુસ્તકો વાંચવાં ઇત્યાદિ સર્વે પ્રસંગો અબ્રહ્મચર્યના પ્રાવેશિક માર્ગો છે અને તેથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ એ પ્રસંગોથી સર્વદા અને સર્વથા દૂર જ રહેવું જોઇએ. એક અંગ્રેજ કવિએ વિદ્યાર્થીને સંબોધીને કહ્યું છે કે–" સૌથી પહેલાં તને સંસારમાર્ગે વિચરતાં આનંદનું સુંદર અને મધુરૂં ટોળું લલચાવશે, કે જેમાં 'ઘાતકી વિકાર'નું ભયંકર અને બળવાન લશ્કર ઊભું રહે છે!" આ ઘાતકી વિકારના લશ્કરથી જે વિદ્યાર્થીનું મગજ હારતું નથી તે જ વિદ્યાર્થી વિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે છે અને તે જ વિદ્યાર્થી વિદ્યાભ્યાસમાં સંપૂર્ણ રીતે પાર પડી શકે છે. (૮૨–૮૩)

[વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વિદ્યાર્થી ઉપર અબ્રહ્મચર્યનો પ્રસંગ કયો આવે છે? બાળલગ્નનો. આ બાળલગ્નથી થતી ભયંકર હાનિનું ગ્રંથકાર વાચકવૃંદને દિગ્દર્શન કરાવે છેઃ]

बाललग्नपरिणामः । ८४ ॥

विद्याभ्यासपरिश्रमेण मनसः सङ्कर्पणश्चैकतो ।
हानिर्बालविवाहतो ह्यपरतो वीर्यस्य चेज्जायते ॥
मृत्युर्यक्ष्ममहागदः प्रतिपलं संप्रेक्षते तत्पथं ।
विद्याशा नु वृथैव येन वपुषो नाशः पुरो दृश्यते ॥

બાળલગ્નનું પરિણામ.

ભાવાર્થ—બાલ્યાવસ્થામાં બાળકના મગજ ઉપર એક તરફથી વિદ્યાભ્યાસનો બોજો વધતો જતો હોય અને મગજમારીના પરિશ્રમથી મગજને ઘસારાનો મોટો ધક્કો લાગ્યે જતો હોય, અને બીજી તરફ બાળલગ્નના ક્રૂર રિવાજથી શરીરના ઉપયોગી તત્ત્વની અપ્રાસંગિક હાનિ ચાલુ થવા માંડી હોય તો આ બે પ્રકારની હાનિની સામે બિચારૂં આરોગ્ય તે કેટલી વાર ટકી શકે? અરેરે! હાથે કરી ઉભી કરેલી આ વીર્યની હાનિને લીધે ચળકતો તારો તરત અસ્ત પામવાની સ્થિતિએ આવી પહોંચે છે. ક્ષયનો મહા રોગ અથવા મોત આ બન્ને તે આશાભર્યા બાળકનો ભોગ લેવાને દરેક પળે રાહ ટાંપી રહે છે કે કઈ ઘડીએ આનો ભોગ લઇએ? અહો! જ્યાં ભયંકર ક્ષય રોગ કે મોતની તૈયારી થઇ જણાય ત્યાં શરીરની કુશળતા કે વિદ્યાની સમાપ્તિ એ બેમાંથી એકની ક્ષણભર પણ આશા શું રાખી શકાય? નહીં જ. (૮૪)

વિવેચન—અપરિપક્વ વયે શરીરનું વીર્ય-તેજ ક્ષય પામવાનો મુખ્ય પ્રસંગ લાવનારૂં માત્ર બાળલગ્ન છે. જેવી રીતે એક કૂવામાં જળનાં ઝરણ પૂરેપૂરાં ફૂટયાં ન હોય અને તેમાં જળનો સંચય મોટા પ્રમાણમાં એકઠો થયો ન હોય, તે પહેલાં તેમાંથી પાણીનો ઉપયોગ કરવા માંડીએ તો એ કૂવો જલ્દી ખાલી થઇ જાય છે, તેવી જ રીતે તરૂણ વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક સંપત્તિનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયા પહેલાં તેમાં જે થોડું અપરિપક્વ વીર્ય ઉત્પન્ન થયું હોય છે તેનો બાળલગ્નદ્વારા ઉતાવળે ક્ષય થતો રહેવાથી તેનું શરીર થોડા જ સમયમાં વીર્યહીન બની જાય છે. વીર્ય દેહ અને મગજના રાજા રૂપ છે. તેનો ક્ષય અપરિપક્વ દશામાં જ થતો રહેવાથી તે તરૂણની સર્વ શક્તિઓનો ધીમે ધીમે ક્ષય થતો જાય છે. શરીરનું તેજ, અંગોપાંગનો વિકાસ, રૂધિરની વૃદ્ધિ, સ્મરણશક્તિ, શારીર સ્ફૂર્તિ, ઇત્યાદિ સર્વે કાંઈ ધીમે ધીમે ઘસાતું જાય છે. બાળલગ્નનો ભોગ થઇ પડેલા કિશોર વયસ્ક વિદ્યાર્થીઓ યુવાવસ્થામાં ધાતુક્ષય વગેરે અનેક રોગોના ભોગ થઇ પડતા જોવામાં આવે છે અને તેઓ ઔષધાદિથી સાજા નહિ થવાથી અકાળે વૃદ્ધાવસ્થા

પામે છે તે તો આપણી દષ્ટિનો નિત્યનો વિષય છે. મીસીસ એની બીસાંટે એક સ્થળે કહ્યું છે કે " જે છોકરાઓ જુવાનીમાં નીરોગી અને વીર્યવાન્ થવા ઇચ્છતા હોય, તેમ જ નીરોગી વૃદ્ધાવસ્થા ગાળવા ચાહતા હોય, તેમણે વિદ્યાર્થી જીંદગીમાં બ્રહ્મચારી જ રહેવું જોઈએ; અને ' બ્રહ્મચારી રહેવું ' તેનો અર્થ એમ સમજવો નહિ કે માત્ર પરણવું જ નહિ, પરંતુ તેઓએ કોઈ પણ અનિષ્ટ વિચાર કે કાર્ય કરવાં નહિ. માણસો જ્યારે શરીરે દુઃખી થાય છે ત્યારે છોકરવાદીમાં આદરેલાં માઠાં આચરણને સંભારીને રડે છે, પણ તે વખતે તેનો ઉપાય કરવાનો વખત રહ્યો હોતો નથી તેથી એ જ દુઃખી અવસ્થામાં તેમને જીવન પૂરું કરવું પડે છે. " જે માબાપો પોતાના પુત્રોને સુખી, નીરોગી અને બુદ્ધિશાળી બનાવવા ઇચ્છતા હોય તેમણે ધ્યાનમાં રાખવું કે તેમને બાળવયે પરણાવવા નહિ. પુત્રને નાની વયે પરણાવીને લ્હાવો લેવાની ઇચ્છાવાળાઓ પુત્રના હિતનો ઘાત કરનારા તેમના શત્રુઓ જ છે એમ સમજવું. પચીસ વર્ષની વય પ્રથમ અવસ્થા–વિદ્યાર્થી અવસ્થા લેખાય છે. એ અવસ્થામાં પુત્રનું લગ્ન કરવું જોઈએ નહિ પણ ત્યારપછી કરવું જોઈએ. વૈદક શાસ્ત્રનો પણ તેવો જ અભિપ્રાય છે. સુશ્રુત ગ્રંથમાં કહ્યું છે કે :

पंचविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे ॥
समत्वागतवीर्यौ तौ । जानीयात् कुशलो भिषक् ॥

અર્થાત્—કુશળ વૈદ્યે જન્મથી પચીશમે વર્ષે પુરૂષ તથા સોળમે વર્ષે સ્ત્રી, બન્ને સમાન વીર્યને પ્રાપ્ત થાય છે એમ જાણવું. સ્ત્રી અને પુરૂષ ઉભયના વીર્યની સમાનતા એ જ વીર્યની પરિપક્વ દશા સમજવી અને એ જ સમય લગ્નને અનુકૂળ સમજવો. (૮૪)

बाललग्नहानिः । ८५ । ८६ ॥

शक्तिर्नश्यति दैहिकी सुरसजं रक्तं द्रुतं शुष्यति ।
दौर्बल्यं हृदये मुखे मलिनता तेजस्तु संलीयते ॥
बुद्धिर्मन्दतरा गतिश्च शिथिला मन्दश्च वैश्वानर-

स्तारुण्ये पलितं तदा भवति हा बाल्येऽपि वीर्यक्षये ॥
गच्छन्तोऽपि पतन्ति ते प्रतिपदं वार्धक्यरोगौ विना।
शक्ता गन्तुमलं गृहेऽपि न मनाग् हस्ते विना यष्टिकाम् ॥
ते स्वल्पेऽपि परिश्रमे गदभराक्रान्ता भवन्ति द्रुतं।
येषां वीर्यमलं विवाहकरणाद्विद्यार्हकाले हतम् ॥

બાળલગ્નથી થતી હાનિ.

ભાવાર્થ—બાલ્યાવસ્થામાં લગ્ન થવાથી જે અપરિપકવ દશામાં વીર્યનો વ્યય થાય છે તેથી પરિણામ એ આવે છે કે બાળકની શારીરિક શક્તિ ક્ષીણ થવા માંડે છે, સારા પૌષ્ટિક પદાર્થો ખાવા છતાં પણ તે પદાર્થોના મત્ત્વરૂપ લોહી શોષાતું જાય છે, તેનું હૃદય બળહીન બની જાય છે, વદનમાં લાલાશને બદલે ફીકાશ અને મલિનતા–શ્યામતા જણાય છે, બુદ્ધિ તીક્ષ્ણ હોવા છતાં તેની તીક્ષ્ણતા નષ્ટ થાય છે, તેને સ્થાને મન્દતા આવે છે, પગમાંથી ચાલવાની સત્તા ચાલી જાય છે, ખાવાની રૂચિ મન્દ થાય છે, અને ખાવા જાય છે તો જઠરમાં પચતું નથી. એ પ્રમાણે જુવાનીમાં પણ ઘડપણનાં ચિન્હો જણાય છે અને બાલ કાળાના સફેદ બની જાય છે. (૮૫)

અરેરે! બાળલગ્નથી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ જેમનું વીર્ય વિનષ્ટ થાય છે તેવા તરૂણ જુવાનીઆઓની શું અવદશા થાય છે? તેમના શરીરમાં નથી કોઈ તેવો રોગ, કે નથી હજુ આવી જરાવસ્થા, તથાપિ જાણે બુઢ્ઢા જ થઇ ગયા હોયની, તેમ ચાલવા માંડે છે ત્યારે પગ ધ્રુજવા માંડે છે અને જાણે હમણાં પડશે કે પડશે! હાથમાં લાકડીનો ટેકો ન હોય તો એક ડગલું ઘરમાં પણ ભરી શકતા નથી. કંઇ થોડો પણ પરિશ્રમ લેવા જાય છે કે બોજો ઉપાડે છે કે તરત બીમાર. "આજે તો બદહજમી થઇ આવી છે, આજે તાવ આવી ગયો, આજે માથું દુઃખે છે, ઊંઘ આવતી નથી" આવો પોકાર તો ચાલુ જ રહે છે. જુવાનીની શરૂઆતથી આવી નબળાઇ–ક્ષીણતા પ્રતીત થાય છે. (૮૬)

વિવેચન—વૈદક શાસ્ત્રનો એવો અભિપ્રાય છે કે અપરિપક્વ દશામાં વીર્યનો ક્ષય થયા પછી તે ભૂલને ફરીથી આખી જીંદગીમાં સુધારી શકાતી નથી; એટલે કે પાછળથી પોતાની ભૂલ નજરે આવતાં વીર્યોત્પાદક વનસ્પતિઓ કે માત્રાઓના સેવનથી જે વીર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે વીર્ય બાલ્યાવસ્થાથી કુદરતી રીતે પરિપક્વ થતા જતા વીર્યના જેટલું તેજસ્વી હોતું નથી; અને તેથી ઔષધિઓદ્વારા આરોગ્ય સુધારવાના ગમે તેટલા પ્રયત્નો સેવવામાં આવે તથાપિ તે પ્રયત્નો પૂરી રીતે સફળ થતા નથી. બાલ્યાવસ્થામાંની કુદરતી વીર્યસંપત્તિથી જઠર રૂધિરાભિસરણ ઈત્યાદિમાં જે શક્તિ રહેલી હોય છે તે શક્તિમાં એક વાર શિથિલતા પ્રાપ્ત થયા પછી પુનઃ તે સતેજ બનતી નથી અને તેથી જે કાંઈ વીર્યોત્પાદક પદાર્થો ખાવામાં આવે છે તે પદાર્થોમાંથી પૂરતું સત્ત્વ ખેંચવાની શક્તિ નહિ હોવાને લીધે શરીરનો વિકાસ થતો નથી, પ્રમાણપુરઃસર વીર્યવૃદ્ધિ થતી નથી, આરોગ્ય સ્થિર રહેતું નથી, સ્મરણશક્તિ ઘટતી જાય છે અને બુદ્ધિ તથા માનસિક વિકાસ દૂર જઈને પડે છે. અપરિપક્વ દશામાં વીર્યનો વ્યય થવાથી આટલાં ગંભીર નુકસાનો થાય છે. બાળલગ્નથી વીર્યનો અપરિપક્વ દશામાં જ વ્યય થાય છે; અને તેથી તેનું શારીરિક સ્વાસ્થ્ય હાનિ પામે છે. જેવી રીતે બાળલગ્નથી પુરૂષોને હાનિ થાય છે તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓને પણ હાનિ થાય છે. યુવાવસ્થામાં ઉદર સંબંધી અનેક વ્યાધિઓ ભોગવતી અને દુર્બળ તથા ફીક્કા શરીરવાળી સ્ત્રીઓ મોટા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે તેનું કારણ તેમનાં અપરિપક્વ વયે થએલાં લગ્નો જ સમજવાં.

બાળલગ્નના પરિણામનું એક કરૂણાજનક દૃષ્ટાંત એક ગૃહસ્થ આત્મકથાના રૂપમાં નીચે પ્રમાણે આપે છે: " સોળ વર્ષની વયે મારાં લગ્ન થયાં. મારા પિતા વૃદ્ધ થયા હતા તેથી મારી માતાએ આગ્રહ કરીને મારા પિતાના જીવન દરમ્યાન મારાં લગ્ન કરી નાંખવાનું ઠરાવ્યું, તેથી મારી સ્ત્રીની વય માત્ર બાર વર્ષની હતી છતાં મારાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. લગ્ન પહેલાં હું નિશાળમાં એક ચંચળ અને ઉદ્યમી વિદ્યાર્થી લેખાતો હતો, પરન્તુ લગ્ન થયા પછી મારી તે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. સ્ત્રીમાં હું અત્યન્ત

આસક્ત રહેવા લાગ્યો અને તેને પરિણામે આલસ્ય મારા શરીરમાં એટલું બધું ઉભરાવા લાગ્યું કે દિવસે પણ મને પાઠ વાંચવાનું ગમતું નહિ ! નિશાળમાં શિક્ષક પાઠ સમજાવતા હોય ત્યારે પણ મારૂં ધ્યાન પુસ્તકમાંથી નીકળી જઇને સ્ત્રીના દર્શનમાં ચોંટતું ! પરિણામે અભ્યાસમાં હું પછાત પડવા લાગ્યો. મારી ચંચળતા ક્યાંય ઉડી ગઈ, મારૂં ઉદ્યમીપણું કેવી રીતે દૂર થઇ ગયું તે જાણીને શિક્ષક પણ ઘણી વાર વિસ્મય પામતા હતા. તે જ વર્ષમાં મારા પિતાનું મરણ થયું અને હું પરીક્ષામાં નિષ્ફળ નિવડયો. છતાં મારી માતા પાસે થોડી પૂંજી હતી તેમાંથી મને ભણાવવાનો ઉદ્યોગ તેમણે ચાલુ રાખ્યો. બીજે વર્ષે એ ધોરણમાં હું સફળ થયો પરન્તુ નવા ધોરણમાં પુનઃ પહેલે વર્ષે હું નિષ્ફળ થયો. આથી હું હવે અભ્યાસ કરતાં કંટાળવા લાગ્યો. વિશેષમાં એક નવી ઉપાધિ પણ જાગૃત થઈ હતી. એ વર્ષમાં મારી સ્ત્રીએ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો અને વળી મારી સ્ત્રીનો તથા મારી માતાનો સ્વભાવ એક બીજાને મળતો નહિ આવવાને લીધે ઘરમાં રોજ કંકાસ થતો હતો ! આ સઘળી ઉપાધિમાંથી છૂટવાને મેં નિશાળ મૂકી દીધી અને સ્ત્રીને સાથે રાખીને અલગ રહેવા માંડયું. તુરત જ કુટુંબનું પોષણ કરવાની નવી ચિન્તા ઊભી થવાને લીધે મેં નોકરી શોધવા માંડી, અભ્યાસમાં પછાત પડવાને લીધે મને બહુ ટૂંકા પગારની નોકરી મળી શકી અને તેમાંથી હું જેમ તેમ કરી મારો નિર્વાહ ચલાવવા લાગ્યો. આજે મને સત્તાવીસ વર્ષ થયાં છે, પણ મારી શી અવસ્થા છે તે જણાવતાં મારી આંખોમાં આંસુ ભરાઈ આવે છે. મને ત્રણ પુત્રીઓ અને એક પુત્ર છે અને તે સઘળાં માંદાં રહેતાં હોવાથી સૌને માટે ઔષધો લાવવાં પડે છે. મારાથી હવે વધારે મહેનતનું કામ થઇ શકતું નથી, કમરે વા આવ્યો છે, પગમ કળતર થયાં કરે છે, ખાવાનું ભાવતું નથી અને અજીર્ણતાના ઓડકાર આખો દિવસ આવ્યાં કરે છે ! ટૂંકા પગારમાં આખા કુટુંબનું ખર્ચ પૂરૂં થતું નથ અને તેથી મારી સ્ત્રી મને રોજ કહ્યાં કરે છે કે કાંઇક વધુ ઉદ્યમ કરો. પણ હું કેવી રીતે ઉદ્યમ કરૂં ? નોકરી ઉપરાંત કશું વધુ કામ કરવાની હવે માર શરીરમાં ચેતના રહી નથી ! એોસડ ખાઉં છું પણ તેથી રોજ નાર સાજત

નથી અને નવું ચૈતન્ય આવતું નથી ! જો આવી જ સ્થિતિ ચાલુ રહેશે તો મને લાગે છે કે મારી ત્રીશ વર્ષની ઉમર થયા પહેલાં હું આ દુનિયામાંથી હતો–ન હતો થઈ જઈશ, અને મારાં બાળબચ્ચાંને રોગિષ્ઠ, દુઃખી તથા નિર્ધન મૂકતો જઈશ !" આ આત્મકથન જ બાળલગ્નથી થતી હાનિનું દિગ્દર્શન કરાવવા માટે બસ છે. (૮૫–૮૬)

[બાળલગ્નથી ભવિષ્યની પ્રજાને જે હાનિ થાય છે તે હવે દર્શાવે છે.]

बाललग्नतो भविष्यत्संततिहानिः । ८७ ॥

यस्माद्बालविवाहितस्य तनुजाः स्वल्पायुषो रोगिणो ।
मन्दोत्साहबलाः प्रमादबहुला हीना भवन्त्योजसा ॥
नातो बालविवाहपद्धतिरियं स्वानिष्टकृत्केवलं ।
दत्तेऽनिष्टफलं ततोऽधिकतरं किन्त्वत्र तत्सन्ततौ ॥

બાળવિવાહથી ભવિષ્યની પ્રજાને થતી હાનિ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—બાળલગ્નની પદ્ધતિ કેવળ તે વર કન્યાના યુગલને જ ભયંકર હાનિ પહોંચાડીને અટકતી નથી, કિન્તુ તેટલી જ હાનિ યા તેના કરતાં પણ વધારે હાનિ તો તેનાથી ઉત્પન્ન થતી તેની સંતતિને થાય છે, કેમકે બાળલગ્નથી નાની ઉમરમાં થએલી સંતતિનું આયુષ્ય લાંબું હોઈ શકતું નથી, એટલે તેના જીવનનો તરત અંત આવે છે. કદાચ જીવે તો શરીરમાં રોગની પરંપરા ચાલુ જ રહે છે, ઉત્સાહ અને મનોબળનું તો નામ જ ન મળે, આળસ અને પ્રમાદ તો તેનામાં નિવાસ કરીને રહે છે, અને તેજ કે કાંતિ તો દગ્ધ થયેલી હોય છે. આવી રીતે બાળલગ્નથી પોતાને અને પોતાની સંતતિને અનેક પ્રકારે હાનિ પહોંચે છે, તે વાત કલ્પના માત્ર નહીં પણ અનેક સ્થળે અનુભવસિદ્ધ પ્રતીત થાય છે, તો આવી ભયંકર રૂઢિને કયો સુજ્ઞ પુરૂષ તિલાંજલિ નહીં આપે ? અપરિપક્વ વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા નિર્બળ અને અલ્પાયુષી નીવડે તેમાં કાંઈ જ નવાઈ લેખાય નહિ. વૈદ્યક શાસ્ત્ર કહે છે કે :

पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पंचविंशेन संगता ।
* * *
वीर्यवंतं सुतं सूते ततो न्यूनाब्दयोः पुनः ॥
रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ॥

અર્થાત્—પચીશ વર્ષનો પુરૂષ હોય અને સોળ વર્ષની સ્ત્રી હોય તો તેમનાથી બળવાન પુત્ર થાય, પણ તેથી ઓછાં વર્ષનાં સ્ત્રી પુરૂષ હોય તો તેમને ગર્ભ રોગી, થોડા આયુષ્યવાળો તથા કદરૂપો થાય અથવા તો થાય જ નહિ. એ પ્રમાણે એક બાળલગ્નથી ભવિષ્યની સઘળી પ્રજાને કેવો ખરાબ વારસો મળે છે તે સહેલાઈથી સમજી શકાશે. તેટલા માટે જ કવિ દલપતરામે પોકારી પોકારીને કહ્યું છે કે:

બાળલગ્નના ચાલથી, થાય ઘણું નુકસાન,
પ્રજા બધી નિર્બળ બને, થઈ ન શકે વિદ્વાન્. (૮૭)

षष्ठ परिच्छेद.

આરોગ્ય અને મિતાહાર.

[મુખ્ય ઐહિક સુખ 'આરોગ્ય' વિષય ઉપર વિવેચના ચાલે છે.]

आरोग्यम् । ८८ ॥

आरोग्यं प्रथमं सुखं निगदितं शारीरिकं सर्वथा ।
न स्याच्चेत्तदनर्थकं हि सकलं राज्यादिकं मन्यते ॥
तत्सत्त्वे परवैभवो भवतु वा मा नो तथापि क्षती-
रक्ष्यं तत्सकलैर्विशेषविधया विद्यार्थिभिस्तूत्कटम् ॥

આરોગ્યની આવશ્યકતા.

ભાવાર્થ—"પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા" આ એક સામાન્ય કહેવત ખરેખરી છે. દુનિયાદારીનાં સર્વ સુખોમાં પહેલી પદવી સર્વ પ્રકારે શારીરિક

આરોગ્ય યા સ્વાસ્થ્ય જ રોકે છે, અર્થાત્ શરીરે આરોગ્ય એ જ પ્રથમ સુખ છે. તે એક સુખ જો માણસની પાસે ન હોય તો બીજી સંપત્તિ અને સામર્થ્ય ગમે તેટલાં હોય પણ તે બધાં વ્યર્થ છે. આરોગ્ય વિના તે કશામાં મનને ચેન પડતું નથી, તેથી ઉલટું એક આરોગ્ય હોય અને મેડી, મ્હેલાત, ધન, કુટુંબ વગેરે બીજી સંપત્તિ હોય ચાહે ન હોય તોપણ તેની ગેરહાજરી માણસને તેટલું દુઃખ ઉપજાવતી નથી, કે જેટલું દુઃખ આરોગ્યની ગેરહાજરી ઉપજાવે છે. માટે સર્વ મનુષ્યોએ આરોગ્યનું રક્ષણ કરવું જોઇએ; તેમાં પણ વિદ્યાર્થીઓએ તો ખાસ કરીને શરીરનું આરોગ્ય જાળવવું જોઇએ. (૮૮)

વિવેચન—આત્માને આશ્રય આપનાર સ્થૂળ દેહ છે અને તેથી દેહની યોગ્ય રીતે જાળવણી કરવી તે આત્મા તરફની એક મોટી ફરજ બજાવી લેખાય છે, અને તેથી પંડિત જનોએ આરોગ્યને પ્રથમ ઐહિક સુખ લેખ્યું છે. ધનસંપત્તિ, ધર્મ્ય કાર્યો પરોપકાર અને ઉપભોગને અર્થે છે પરન્તુ એ સઘળું જો શરીર નીરોગી હોય તો જ બની શકે છે, માટે પ્રત્યેક મનુષ્યે નીરોગી રહેવાને પ્રયત્ન કરવો આવશ્યક છે. આરોગ્ય તો સર્વ અવસ્થાઓમાં એકસરખું ઉપયોગી છે, પરન્તુ તેમાંએ વિદ્યાર્થીઓએ વિશેષે કરીને આરોગ્ય જાળવવું એવો જે ઉપદેશ આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યો છે તે અકારણ નથી. વિદ્યાર્થી અવસ્થા શરીરની અત્યંત કોમળ અવસ્થા છે. એ અવસ્થામાં શરીર પ્રત્યેની ફરજો બરાબર રીતે બજાવવામાં ન આવી હોય તો પછી યુવાવસ્થામાં અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પશ્ચાત્તાપ કરવાનો જ વખત આવી લાગે છે, કારણકે બાલ્યાવસ્થાની નાની નાની ભૂલો શરીરમાં પોષણ પામીને એટલી મોટી બની ગઈ હોય છે કે ઉતરતી અવસ્થામાં તેની ઉદ્વેગજનક અસર થયા વિના રહેતી નથી. જેઓ બાલ્યાવસ્થામાં આરોગ્ય જાળવવાની ટેવવાળા બન્યા હોય છે, તેઓ ભવિષ્યમાં તેવી ટેવો જ ધારણ કરી રહેતા હોવાથી તેઓના આરોગ્ય ઉપર માઠી અસર થતી નથી અને તેથી પ્રથમ અવસ્થામાં પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ એવી રીતે વર્તવું જોઇએ કે જેથી પાછળની અવસ્થાઓમાં પસ્તાવાનો વખત આવે નહિ. સ્કોપનહેઅર ના-

મના એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે "આરોગ્ય એ એટલો મોટો આશીર્વાદ છે એક નીરોગી ભિખારી એક પીડા પામતા રાજા કરતાં પણ વધારે સુ મનાય છે." કોલ્ટન નામનો એક વિદ્વાન્ કહે છે કે " એક માણસ મં થાય છે ત્યારે તેને તેના ધનથી કશો આનંદ થતો નથી કારણકે તે સોનાનો મુકુટ તેનું મસ્તકશૂળ મટાડી શકતો નથી, તેના મખમલના જે તેના પગનો વા મટાડી શકતા નથી કે તેનાં સુંદર કસબી વસ્ત્રો તેનો ત ઉતારી શકતાં નથી !" આરોગ્ય આટલું બધું મૂલ્યવાન્ છે અને તે એટ માટે મૂલ્યવાન્ છે કે તેથી મનુષ્યત્વની સફળતાને અર્થે જે કાર્યો કરવ હોય છે તે કાર્યો કરવામાં સરલતા પ્રાપ્ત થાય છે. ગમે તેવા સારા સંયો હોવા છતાં રોગી મનુષ્ય ઇષ્ટ સત્કાર્યોને પૂરાં કરી શકતો નથી. જે ક પોતાના નીરોગી શરીરવડે બની શકે છે, તે કાર્ય બીજાઓને હાથે તેટલા ધનવડે પણ કરી શકાતું નથી અને તેથી જ Health is weal અર્થાત્ 'આરોગ્ય એ જ ધન છે' એમ કહેવાય છે. (૮૮)

आरोग्यप्रकारौ । ८९ ॥

आरोग्यं द्विविधं मतं सुखकरं स्वाभाविकं कृत्रि
रोगानुद्भवनोपचारजनितं तत्राद्यमस्त्युत्तमम् ॥
रोगोत्पत्तिरभूत्पुरा पुनरहो भैषज्यपानाशनं ।
तस्माज्जातमनामयं तदपरं नूनं मतं मध्यमम् ॥

આરોગ્યના બે પ્રકાર.

ભાવાર્થ—પ્રથમથી જ એવી રીતે નિયમિતપણે વર્તવામાં ર જેથી શરીરમાં કોઈ પણ જાતના રોગનો ઉપદ્રવ થાય જ નહીં અને રોગ્ય બરાબર જળવાઇ રહે તો એ આરોગ્યને આપણે સ્વાભાવિક ર કહીશું. એ પ્રકારના આરોગ્યમાં આ પહેલા પ્રકારનું આરોગ્ય ઉત્તમ થમ ખાનપાન વગેરેમાં ગફલત રાખવાથી રોગનો ઉપદ્રવ થાય, પછી દવાઓ કરવામાં આવે તેથી જે શાંતિ થાય અને શરીર નીરોગી થા

કૃત્રિમ-બનાવટી આરોગ્ય સમજવું. આ આરોગ્ય બીજા પ્રકારનું-મધ્યમ ગણાય છે. (૮૯)

વિવેચન—સ્વાભાવિક આરોગ્ય અને કૃત્રિમ આરોગ્ય એવા બે પ્રકારનાં આરોગ્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રે કહેલાં છે. સ્વાભાવિક આરોગ્ય પહેલી પદવી ધરાવે છે અને કૃત્રિમ આરોગ્ય બીજી પદવી ધરાવે છે. વૈદ્ય ભાવમિશ્રે પોતાના ભાવપ્રકાશ નામક ગ્રંથમાં પહેલી પદવીના આરોગ્યને આ પ્રમાણે ઓળખાવ્યું છે.

समदोषः समाग्निश्च समधातु मलक्रियः ।
प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते ॥

અર્થાત્-જેના શરીરમાં વાતાદિ દોષ, જઠરાગ્નિ, રસાદિ ધાતુ તથા મળમૂત્રની ક્રિયા સમાન હોય અર્થાત્ કોપ પામ્યા ન હોય અને આત્મા, ઇંદ્રિય તથા મન પ્રસન્ન હોય તે માણસ નીરોગી કહેવાય. જો એ સઘળાં અસમાન સ્થિતિને પામ્યાં હોય તો શરીરમાં રોગ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રોગને શમાવવાને માટે ઔષધોનું સેવન કરવું પડે છે. ઔષધોનું સેવન કરવાથી જે આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય તે આરોગ્યને કૃત્રિમ આરોગ્ય સમજવું. સ્વાભાવિક આરોગ્યને જાળવી રાખવું એ જેટલું સહેલું છે તેટલું જ કઠીણ રોગ થયા પછી કૃત્રિમ આરોગ્યને સંપાદન કરવું એ છે; છતાં મનુષ્યો કૃત્રિમ આરોગ્યને માટે ફાંફાં મારે છે અને સ્વાભાવિક આરોગ્ય જાળવવાને પ્રયત્ન કરતા નથી એ એક મોટું આશ્ચર્ય છે. સ્વાભાવિક આરોગ્ય જાળવી રાખવાની રીતિ વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહી છે:

दिनचर्यां निशाचर्यां ऋतुचर्यां यथोदिताम् ।
आचरन्पुरुषः स्वस्थः सदा तिष्ठति नान्यथा ॥

અર્થાત્—વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, તથા ઋતુચર્યાને આચરવાથી મનુષ્ય સદા નીરોગી રહે છે—બીજી રીતે નહિ. આ માર્ગ આટલો સરળ છે, ત્યારે કૃત્રિમ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરવાની કઠીનતા જુઓ. દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા અને ઋતુચર્યામાં નિયમિત નહિ રહેવાથી અર્થાત્ ખાનપાનમાં ગફલત રાખવાથી, નિદ્રા-વિહારાદિમાં ભાન નહિ રાખવાથી અને

સેવન કરવાથી શરીરમાંહેના મળ પ્રકોપને પામે છે. જો એ વિવિધ પ્રકારના અહિતનું સેવન ન કરવામાં આવે, તો આરોગ્યને ટકાવી રાખવાને હરકોઈ માણસ સમર્થ થઈ શકે. પોતાની જાતે અહિતનું સેવન ન કરવું તેમાં કાંઈ પરતંત્રતા રહેલી નથી-સ્વતંત્રતા જ છે અને તેથી તેમ કરવાને હરકોઈ માણસ સ્વતંત્ર હોઈ પોતાનું કુદરતી આરોગ્ય જાળવી રાખવામાં પણ તે માણસ સ્વતંત્ર જ છે. આહાર અને વિહારમાં જિતેન્દ્રિય રહેવું એ હિતમાર્ગ છે, અને સ્વેચ્છ આહાર વિહાર કરવા તે અજિતેન્દ્રિયતા છે. ખાવાપીવામાં નિયમિત રહેવું, પોતાને ન પચે તેવા પદાર્થોને અહિતરૂપ માનીને તેમનો ત્યાગ કરવો, અત્યાહારીપણું ત્યજવું, જિહ્વાલૌલ્યને વશ રાખવું, વિહારમાં-વિષયાસક્તિમાં નિયમિત અને અલ્પસેવી થવું : એ સઘળો હિતમાર્ગ છે. સુશ્રુતે કહ્યું છે કે-

व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यम् मरणं चाधिगच्छति ।
विरुद्धरसवीर्यादीन् भुंजानो नात्मवान्नरः ॥

અર્થાત્—પોતાને ન સદે તેવા રસ તથા વીર્યવાન્ પદાર્થોને ખાનાર અજિતેન્દ્રિય મનુષ્ય વ્યાધિ, ઇંદ્રિયોની દુર્બળતા તથા મરણને પામે છે. આ ઉપરથી હિતનો માર્ગ સમજવાનું સરળ થઈ પડે છે અને તે હિતમાર્ગનું અવલંબન કરવાનું પણ સરળ છે એમ જણાઈ આવે છે. જો શારીરિક સ્વાસ્થ્ય માટેનો મુખ્ય હિતમાર્ગ સરળ જણાય છે તો પછી સ્વાસ્થ્ય જાળવવું કે ન જાળવવું તે સઘળું આપણા જ હાથમાં છે-તેમાં પરતંત્રતા કશી નથી : પરતંત્રતા તો અનારોગ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી આરોગ્ય મેળવવામાં જ રહેલી હોય છે કારણકે તે વખતે સઘળો આધાર વૈદ્ય અને તેમનાં ઔષધો ઉપર રહ્યો હોય છે. (૯૦)

[મિતાહારના લાભો તરફ વાચકોનું ધ્યાન ખેંચવા માટે નીચેનો શ્લોક છે.]

मिताहारः । ९१ ॥

कालो यो नियतोऽशनस्य समये तस्मिन्मितं भोजनं
कार्यं नाधिकमंशतोपि भवतु स्वादिष्ठमिष्टाशनम् ॥

भुक्तं यत्प्रथमं समस्तमशनं जीर्णं न यावच्च त-
त्तावत्स्वल्पमपि द्वितीयमशनं कार्यं न विद्यार्थिना ॥

મિતાહાર.

ભાવાર્થ—ભોજન કરવાનો જે સમય હમેશનો નિયમિત હોય તે સમય ઉલ્લંઘીને પરિમાણ ઉપરાંત આહાર કરવો એ પણ આરોગ્યને હાનિ પહોંચાડનારૂં છે, માટે વિદ્યાર્થીએ (તેમ જ દરેક માણસે) પોતાનો જે ખોરાક હોય તેના કરતાં કંઇક ઓછું ખાવું તે હિતકર છે, પણ વધારે તો એક અંશ માત્ર પણ ખાવું નહીં. ભોજન ગમે તેવું સ્વાદિષ્ટ અને મ્હોંને ભાવતું હોય તો શું થયું ? પણ અધિક આહાર તો ન જ કરવો; તેમ જ એક વાર જમ્યા પછી તે જમણ સર્વથા પચી ગયું ન હોય, અને પૂરે-પૂરી ભૂખ લાગી ન હોય ત્યાંસુધી બીજી વારનું થોડું પણ ભોજન કરવું નહીં, તેમ જ ભોજનના વખત સિવાય વચ્ચેના વખતમાં કોઇ પણ ખોરા-કની વસ્તુ મ્હોંમાં નાંખવી નહીં. હમેશ મિતાહારી રહેવાથી શરીરનું આરોગ્ય બરાબર જળવાઈ રહે છે. (૯૧)

વિવેચન—' મિત આહાર ' એટલે ' પરિમિત–માપેલો આહાર–આહારનું માપ એક રીતે કરવામાં આવતું નથી. આપણે અમુક વજન પ્રમાણે આહાર લેઇએ તેથી જ આપણે ' મિતાહાર ' ના નિયમો પાળી ચૂક્યા એમ સમજવાનું નથી. નિયમિત વખતે અને નિયમિત પ્રમાણમાં જિ-હ્વાના હિતનો–આનંદનો વિચાર છોડી દઈને શરીરના હિતના વિચારપૂર્વક આહાર કરવો એ જ ખરેખરો ' મિતાહાર ' કહેવાય. અનિયમિત વખતે અને અનિયમિત પ્રમાણમાં ભોજન લેવાથી શું પરિણામ થાય છે, તે વિષે સુશ્રુત કહે છે કે–" ભૂખ લાગ્યા વિના જમનાર દૃઢ શરીરવાળો મનુષ્ય પણ અનેક વ્યાધિને વા મરણને પામે છે; તેમ ભૂખ મારીને જમનાર મનુષ્ય બીજી વાર જમવા ઇચ્છતો નથી, કેમકે વાયુવડે હણાયલા જઠરાગ્નિ સમયે ખાધેલું અન્ન કષ્ટથી પચે છે. " આ પ્રમાણે ભૂખ વિના વધારે ખાવાથી વ્યાધિ અને મરણનો ભય રહે છે, તથા અનિયમિત વખતે ભૂખને મારીને

જમવાથી 'અપચો' નામનું દરદ લાગુ પડવાનો ભય રહે છે, એ કારણથી આરોગ્ય જાળવી રાખનારે 'મિતાહાર'નો વાજબી અર્થ કરીને 'મિતાહારી' બનવું જોઇએ. પુનઃ સુશ્રુત કહે છે કે—

हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम् ।
आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽधिकम् ॥

અર્થાત્—રૂચિ છતાં થોડું ભોજન તૃપ્તિ કરતું નથી અને બળનો ક્ષય કરે છે; અને રૂચિ ઉપરાંત ખાધેલું ભોજન આળસ, જડતા, પેટમાં ગરબડાટ તથા થાક ઉત્પન્ન કરે છે. આ ઉપરથી પરિમિત પ્રમાણમાં આહાર લેવો—ન્યૂનાધિક ન લેવો એવું તાત્પર્ય નીકળે છે અને આરોગ્ય ટકાવી રાખવાને એ જ ઉચિત માર્ગ છે. પરન્તુ તેમાંએ 'રૂચિ છતાં થોડું ભોજન કરવું' એ શરીરનું જે કાંઇ અહિત કરે છે તેના કરતાં સેંકડોગણું વધારે અહિત 'રૂચિ કરતાં વધારે ભોજન' કરવાથી થાય છે. રૂચિ કરતાં ઓછું ખાનાર—અલ્પાહારી મનુષ્ય એક પ્રકારનું તપ કરે છે અને તે તપ 'ઉણોદરી' તપને નામે ઓળખાય છે, તેથી તેના બળનો ક્ષય થાય છે એમ કહેવામાં કાંઈક અતિશયોક્તિ છે. શરીરમાં ઉત્પન્ન થએલો મળ—કચરો અને રોગ એ સર્વનો નાશ કરવાને અમેરિકામાં ઘણાં દર્દીઓને ત્યાંના ડાક્ટરો 'ઉણોદરી' તપ આદરવાનું ફરમાન કરે છે—ઓછું ખાવાનું અથવા ઉપવાસ કરવાનું કહે છે. રેગ પાડયા વિના રોજ ને રોજ બહુ જ ઓછો આહાર કરવાથી શરીરને ઓછું પોષણ મળવાને પરિણામે શારીરિક બળનો ક્ષય થવાનો સંભવ છે ખરો; પરન્તુ એક દિવસ પણ રૂચિ કરતાં વધારે ઠાંસવાથી અનેક રોગ અને છેવટે મરણ થયાના બનાવો પણ બનતા જોવામાં આવે છે! તાત્પર્ય એ છે કે અલ્પાહાર કરતાં અત્યાહાર ઘણો જ ભયંકર છે અને તેથી 'મિતાહાર'ના નિયમનો ભંગ કરવાનો પ્રસંગ કોઈ વાર આવી લાગે તો 'અલ્પાહાર' કરવો પણ કદાપિ 'અત્યાહાર' તો ન જ કરવો. (૯૧)

[કેવા પ્રકારના ભોજનથી શરીરનું હિત થાય તે હવે કહેવામાં આવે છે:

आरोग्यरक्षकं किं भोजनम् ? । ९२ ॥

न स्याच्छीततरं न चातिविकृतं नोन्मादतन्द्राकरं ।

नात्यर्थं कफवातपित्तजनकं नो जन्तुयोन्यात्मकम् ॥
शास्त्रे यन्न निषिद्धमेवममलं नो तामसं राजसं ।
तद्भोज्यं समयोचितं सुखकरं विद्यार्थिनां सर्वथा ॥

આરોગ્યરક્ષક ભોજન કયું ?

ભાવાર્થ—જે ભોજન અતિશય ઠંડું થઇ ગયું ન હોય, તેમ જ વર્ણ ગંધ રસ ચલિત થઇ જવાથી વિકાર પામેલું ન હોય, શરીરમાં ઉન્માદ કરનાર અને આળસ વધારનાર પણ ન હોય, વાયુ પિત્ત અને કફની વૃદ્ધિ કરનાર કે તેમાં ફેરફાર કરનાર ન હોય, વળી શાસ્ત્રમાં જેનો નિષેધ કરેલ ન હોય, શરીર અને મનની જડતા વધારનાર તમોગુણી ન હોય, અને ચિત્તને ચંચળ બનાવનાર જે ભોજન રજોગુણી પણ ન હોય, તેવા પ્રકારનું દ્રવ્ય ક્ષેત્ર અને સમયને ઉચિત જે ભોજન હોય તે જ ભોજન આરોગ્યરક્ષક હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને માટે હિતકારક મનાયું છે; માટે તે સિવાયનું ભોજન વિદ્યાર્થીઓએ હમેશાં વર્જવું જોઈએ. (૯૨)

વિવેચન—જે મ્હોંને ભાવે છે તે શરીરને પણ ભાવે છે એમ કદાપિ માનવું નહિ. જિહ્વા ઇંદ્રિય હંમેશાં લોલુપી હોય છે, તે પોતાના ક્ષણિક આનંદને માટે જ મનને જુદા જુદા પદાર્થો તરફ ખેંચી જાય છે, પરંતુ શરીરનું હિત તે વિચારતી નથી. એ અંગ્રેજ લેખક મી. આર. ચેમ્બર્સે હોજરીની ફરિયાદ વિષે એક રમુજી પણ બોધાત્મક લેખ લખ્યો છે. તેમાં હોજરી કહે છે કે: "મારો માલેક પોતાના મ્હોંના સ્વાદનો દર વખતે વિચાર કરે છે અને તે જે મનમાં આવ્યું તે આરોગે છે, પણ તેને લીધે મારે કેટલું સહન કરવું પડે છે તેનો તે વિચાર પણ કરતો નથી. આ કારણથી દિવસના ૨૪ કલાક મને આકુળ વ્યાકુળ રહીને પસાર કરવા પડે છે!" આ ફરિયાદ ખરી છે. જો હોજરીની એ ફરિયાદને લક્ષમાં લઇને મ્હોંના સ્વાદનો વિચાર-ન કરતાં આરોગ્યરક્ષક ભોજન કરવા તરફ જ જનસમાજની પ્રવૃત્તિ થાય તો હોજરીને ફરિયાદ કરવી ન પડે અને હોજ-

રીરૂપી દાસી ઉપર આધાર રાખતી તંદુરસ્તી દેવીને બિછાને પડવાની જરૂર ન રહે. ત્યારે ભોજન કેવું જોઈએ ? 'ભાવપ્રકાશ'માં કહ્યું છે કેઃ—

अत्युष्णान्नं वलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्जरम् ।
अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥

અર્થાત્—અતિ ગરમ અન્ન બળનો નાશ કરે છે, ઠંડું તથા સૂકું અન્ન તુરત પચતું નથી અને અતિ ભિનાશવાળું અન્ન સુસ્તી કરનારૂં છે, માટે ભોજન યુક્તિયુક્ત જોઇએ. શરીરમાં ત્રણ પ્રકારનાં તત્ત્વો રહેલાં છે: વાત, પિત્ત અને કફ. વાગ્ભટ્ટે કહ્યું છે કે विकृताऽविकृता देहं घ्नंति ते वर्तयन्ति च ॥ અર્થાત્—ત્રણે તત્ત્વો જો વિકાર પામે છે તો દેહને હણે છે અને અવિકારી રહેતાં દેહને નિભાવે છે; માટે આહાર એવો લેવો જોઇએ કે જેથી એ ત્રણે તત્ત્વો સમતોલનતામાં રહે અને તેઓના વિકારને પરિણામે શરીરને વિકારી બનાવે નહિ. માંસ, મત્સ્ય, કંદ, મદિરા, ભારે અને ન પચે તેવા તથા શરીરને હિતકારી ન થઈ પડે તેવા પદાર્થોનો આહાર નહિ કરવાનું શાસ્ત્રમાં ફરમાવ્યું છે તેથી એવા પદાર્થોને બાદ કરીને બાકીના જે પદાર્થો સુસ્તી ઉત્પન્ન કરે અર્થાત્ તમોગુણ વધારનારા હોય અને જે પદાર્થો ચિત્તને વિકારી–ચંચળ બનાવે અર્થાત્ રજોગુણ વધારનારા હોય તે પદાર્થોને ત્યજીને સત્ત્વગુણને ઉત્તેજક થઇ પડે તેવા પદાર્થોનો હમેશાં આહાર કરવો અને એ જ આહાર દેહનું હિત કરનારો લેખાય છે. (૯૨)

[કદાચ ભૂલથી અથવા આહારની વિષમતાથી શરીર રોગવાળું બને તો તે રોગનું નિવારણ કરવાને તાત્કાલિક ઉપાય શો લેવો જોઇએ ? તે નીચેના શ્લોકમાં જણાવવામાં આવે છે.]

आरोग्यप्राथमिकोपायः । ९३ ॥

यत्किञ्चित्स्खलनादिना यदि भवेत्कश्चिद्गदो जाठरः।
संशुद्धं लघुभोजनं तदपि वा न्यूनं विधेयं रुचेः ॥
यद्वोत्साहपुरःसरोपवसनं कार्यं यथाशक्तितो ।
यावच्चैतदुपायतो गदलयस्तावद्धितं नौषधम् ॥

રોગનિવારણના પ્રાથમિક ઉપાય.

ભાવાર્થ—ખાનપાન વગેરેમાં સાવચેતી રાખતાં પણ કદાચ કોઈ સમયે રસલોલુપતાને લીધે કંઈ પણ ભૂલ થઈ અને તેને પરિણામે અજીર્ણતા વગેરે કંઇ પણ રોગની ઉત્પત્તિ થઈ તો તેના નિવારણ માટે પ્રથમ ઉપાય એ છે કે ત્યારથી ભારે ખોરાક તદ્દન ન લેવો, હલકો ખોરાક પણ રૂચિ હોય તેના કરતાં ઓછો લેવો, પણ વધારે ન ખાવો; અથવા અષ્ટમી-પક્ષિકા વગેરે અમુક દિવસે મનમાં ઉત્સાહ રહે તેવી રીતે યથાશક્તિ ઉપવાસ કરવો. તે ન બને તો એકાશન કરવું. જ્યાંસુધી ઉપલા ઉપાયોથી અજીર્ણતા વગેરે જઠરનાં દર્દોની નિવૃત્તિ થાય ત્યાંસુધી બીજી કોઈ પણ જાતની દવા પેટમાં નાંખવી ઉચિત નથી. નિયમિત રહેનારને ઘણે ભાગે ઉપલા ઉપાયોથી જ રોગની નિવૃત્તિ થઇ જશે. (૯૩)

વિવેચન—જરા શરીર લથડયું કે તુરત જ વૈદ્યની પાસે દોડી જનારાઓએ આ શ્લોકમાં કહેલી બાબત ઉપર ખાસ લક્ષ આપવું જોઇએ છે. શરીર રોગવાળું થાય તેને રોગથી મુક્ત કરવાનો કુદરતી માર્ગ ઔષધ ખાવાનો નથી. ડાયોફલીઝનો એવો મત છે કે " આપણું શરીર જે જે તત્ત્વોનું બનેલું છે, તે તે તત્ત્વોમાં રહેલા વૈષમ્ય અને જે હવા આપણે અંદર લઇએ છીએ તે હવાના ગુણાવગુણના પ્રમાણમાં આપણામાં રોગો આવે છે અને જાય છે." આ જ મત આર્ય વૈદ્યો પણ ધરાવે છે. જો શરીરના મુખ્ય તત્ત્વોનું વૈષમ્ય દૂર કરવામાં આવે તો રોગથી મુક્ત થવાય એ સમજવું સહેલું છે. મોન્તેન કહે છે કે " વધારે દવા ખાનારા જે જે લોકો મારા પરિચયમાં આવેલા છે તે સર્વના સંબંધમાં મારા જાણવામાં એવું આવેલું છે કે તેઓ દવા ખાઇને સાજા થાય છે તે પહેલાં પાછા એકદમ માંદા પડી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તેમની બિમારી લાંબા વખત સુધી ટકે છે. હું અવારનવાર માંદો પડેલો છું અને જો કે હું બધા પ્રકારના ઉપચારો કરી ચૂકેલો છું તોપણ કહું છું કે કોઇ પણ વૈદ્યની મદદ લીધા વિના ,કે તેમની બદસ્વાદવાળી માત્રાઓ ખાધા વિના હું મારી બધી બિમારીઓ સુખેથી સહન 'કરી શકયો છું', એટલું જ નહિ પરન્તુ તે

સર્વેને ટુંકામાં પતાવી પણ શક્યો છું. જ્યાંસુધી કુદરતી ઉપાયોદ્વારા રોગની શાન્તિ થઈ શકતી હોય ત્યાંસુધી દવારૂપી વિષ શરીરમાં ન નાંખવું એ જ હિતકારક છે. શરીરમાં મળના પ્રકોપથી રોગ થાય છે તેથી મળનો નાશ કરવાને ઉણોદરી તપ આદરવો અર્થાત્ રૂચિ કરતાં ઓછું ખાવું અને તુરતમાં પચી શકે તેવું હલકું ભોજન લેવું એ વધારે સલાહભરેલું છે. આથી સહજ સહજમાં ઉત્પન્ન થઇ આવતા નાના રોગો જલ્દી શમી જાય છે. જો શક્તિ હોય તો માસમાં બે અથવા ચાર ઉપવાસ કરવા કિંવા એકાશન કરવાં, એ પણ શરીરમાં એકઠા થએલા મળને સાફ કરવાનો સારો ઇલાજ છે.

આ સંબંધે લુઈ કોરોનર નામના એક વિદ્વાન્‌નું દષ્ટાંત વધારે ઉપયોગી છે. બહુ મસાલાદાર અને મીઠા મીઠા ખોરાક ખાવાથી એની તંદુરસ્તી બગડવા પામી હતી, અને તે એટલેસુધી કે તેને જીવવાની પણ આશા રહી નહોતી. ત્યારપછી તે માત્ર અર્ધો શેર તદ્દન સાદો ખોરાક લેવા લાગ્યો અને તે એવો તંદુરસ્ત બની ગયો કે તે નેવુ વર્ષની વયનો થયો ત્યાંસુધી તેને જરા પણ રોગ થવા પામ્યો નહોતો! ત્યારપછી તેણે પોતાના ખોરાકમાં માત્ર પાંચ રૂપિયાભારનો વધારો કર્યો અને તેથી તેની તંદુરસ્તી લથડી. વારંવાર તે માંદો થઈ જવા લાગ્યો તેથી તેણે પોતાના અસલ પ્રમાણમાં ખોરાક લેવા માંડયો. પંચાણું વર્ષની ઉમરે તેણે એમ લખ્યું હતું કે મારૂં જીવન મને આનંદમય અને શાન્તિયુક્ત ભાસે છે. સો વર્ષની ઉમર સુધી તેણે એવી જ તરેહની તંદુરસ્તી ભોગવી હતી અને તે વખતે તે હમેશાં સાત–આઠ કલાક તો લખતો, અને તે સિવાય નિયમિત રીતે વ્યાવહારિક કાર્યોમાં ભાગ લીધા કરતો. તેના સંબંધમાં તેની ભત્રીજી લખે છે કે, તેની સો વર્ષની ઉમરે પણ તે શરીરમાં નીરોગી અને બળવાન્ હતો. તેની મનોવૃત્તિ શુદ્ધ હતી અને સ્મૃતિ તાજી ને તાજી જ રહેલી હતી. આંખે ચશ્મા પહેરવાની તેને જરૂર પડતી નહિ. દર્શેન્દ્રિય પણ જુવાનીના સરખી ચપળ હતી. તેનો કંઠ એટલો બળવાન્ અને મધુર રહ્યો હતો કે તે જ્યારે વીસ વર્ષનો હતો ત્યારે જે ઉત્સાહથી અને બળથી ગાતો, તેના જ ઉત્સાહ અને બળથી તે સો વર્ષની ઉમર થઇ ત્યારે પણ ગાતો! (૯૩)

[છેવટે ઔષધ વિના રોગનો નાશ ન થાય તેમ લાગતું હોય ત્યારે કેમ કરવું ? તે સંબંધી હવે કહેવામાં આવે છે.]

कीदृशमौषधं न ग्राह्यम् ? । ९४ ॥

दुःसाधा हि भवन्ति भैषजशतै रोगास्तु वृद्धिङ्गता-
स्तेषां स्याच्च कथं पुनः समुचितं शत्रोरिवोपेक्षणम् ॥
कार्यं तत्प्रतिनोदनं परिचितैः ख्यातैः स्वदेशौषधै-
र्धर्मभ्रंशकरौषधन्तु मनसा नेष्टव्यमिष्टार्थिभिः ॥

પ્રાથમિક ઉપાયથી ન મટે ત્યારે શું કરવું ?

ભાવાર્થ—જેમ બળવાન્ શત્રુને પહેલેથી દાબી દેવામાં ન આવ્યો હોય તો પાછળથી વધારે બલિષ્ઠ થતાં તેને દબાવવાનું કામ મુશ્કેલ થાય છે, તેવી રીતે સાધારણ ઉપાયથી રોગોની નિવૃત્તિ ન થતાં કદાચ તે રોગો વૃદ્ધિ પામી ગયા તો પછી ઘણી દવાઓથી પણ તે રોગોને દાબવા મુશ્કેલ થઇ પડે છેઃ માટે શત્રુની પેઠે પ્રથમથી જ તે રોગોને દબાવવાની ઉપેક્ષા કરવી ઉચિત નથી; આમ માનીને કદાચ ઔષધીઓનો ઉપચાર કરવામાં આવે તો તેમાં પણ એટલું તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે જ્યાંસુધી પરિચિત અને પ્રસિદ્ધ પોતાના દેશની ઔષધીઓથી કામ સરે ત્યાંસુધી ધર્મથી ભ્રષ્ટ કરનારી દારૂ માંસના મિશ્રણવાળી અપરિચિત પરદેશી ઔષધીઓ વાપરવાની મનમાં ચાહના પણ ન કરવી. શ્રેયઃ ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓનું આ કર્તવ્ય છે. (૯૪)

વિવેચન—પથ્ય પાળવામાં અને આહારવિહારમાં ભૂલ થવાથી ઉત્પન્ન થતા રોગો અલ્પાહાર, ઉપવાસ અથવા હલકા સાત્વિક અન્નાહારથી મટાડી શકાય છે, તેમ આગળ કહેવાઈ ગયું. કદાચિત્ એ રીતે રોગનો નાશ ન થાય તો પછી તુરત જ વૈદ્યને શરણે જવું. ઘરગથ્થુ દવાઓ અથવા તો ઉંટવૈદ્યોના નુસખાઓનો અનુભવ લીધા પછી હુશિયાર વૈદ્ય પાસે જવાથી રોગ વધારે બળવાન્ થતો જાય છે, માટે જો ઔષધ ખાવાની જરૂર જ પડે તેવું હોય તો પહેલેથી જ વિદ્વાન્ વૈદ્યની પાસે જવું અને

ઔષધોપચાર શરૂ કરવો. ઔષધ
રાખવું કે કોઈ પણ રોગીના રોગ
રક્ષક નીવડે છે તેટલું પરદેશ
તેથી જાણીતાં અને ધર્મથી
કેટલાક પાખંડી વૈદ્યો
ચિત્ર પ્રકારનાં ઔષધ
ઔષધીઓની પસં
જેવું કંઈનું કં
હોથીની ક્ષાર
એ'ચી ક
મારીને
નજ

परिच्छेद.

આજ્ઞાધીનતા.

आज्ञाधीनता । ९६ ॥

सदा हितधिया धार्या सुविद्यार्थिना ।
च शिक्षकस्य वचनं नोल्लङ्घनीयं तथा ॥
गुरोः शुभाशयज्ञुषश्चित्ते निधेया स्थिरं ।
विचिन्तनं सुखकरं विद्यार्थिनां सर्वथा ॥

આજ્ઞાંકિતપણું.

ભાવાર્થ—પુત્રનું ઐહિક અને અલૌકિક હિત હૃદયમાં ધરનારાં મા બાપની આજ્ઞા દરેક સુજ્ઞ વિદ્યાર્થીએ મસ્તકે ચડાવવી જોઇએ; તેમ જ વિદ્યાર્થીઓનું ભલું ઇચ્છનાર લાયક શિક્ષકનું હિતવચન પણ પૂર્ણ પ્રેમથી માન્ય રાખવું જોઇએ. સર્વ જીવોનું શ્રેયઃ કરનાર ઉચ્ચ આશયવાળા અને દેશ કાળને જાણનાર ધર્મગુરૂનાં શિક્ષાવચનો પણ અમૂલ્ય રત્નની પેઠે હૃદયમાં ધરી રાખવાં, અને તદનુસાર વર્તન કરવું જોઇએ. માબાપ શિક્ષક અને ધર્મગુરુ એ ત્રણેના હુકમનો ભંગ કરવાનો યા અનાદર કરવાનો સંકલ્પ સરખો કરવો પણ વિદ્યાર્થીઓને હિતકર નથી. (૯૬)

વિવેચન—વિદ્યાર્થીના ધર્મોમાંનો એક મુખ્ય ધર્મ વડીલોની અને લાયક માણસોની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવાનો છે. જે યુવકો માતાપિતા, ગુરૂ બીજા ડાહ્યા માણસોની આજ્ઞા નહિ માનતા મનસ્વીપણે વર્તે છે તેઓને પાછળથી બહુ જ પશ્ચાત્તાપ કરવાનો સમય આવી લાગે છે. કેટલાક ઉચ્છૃંખલ અને પંડિતંમન્યો એમ માને છે કે પોતાનાથી ઓછું ભણેલા વડીલો કરતાં પોતે વધારે ભણેલા હોઇ પોતે તેઓનાથી વધારે ડાહ્યા છે, પરન્તુ તેમ માનવામાં તેઓ ભયંકર ભૂલ કરે છે. સંસારમાં સફળ રીતે વિચરવા

પુસ્તકમાંથી શીખેલી વિદ્યાઓની જેટલી જરૂર પડતી નથી તેટલી અનુભવના પરિપાકથી મેળવેલા ડહાપણની જરૂર પડે છે, અને એવું ડહાપણ યુવકો કરતાં તેમના વડીલોમાં વિશેષ હોવાથી વડીલોની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું એ યુવકોના હિતમાં જ લાભકારક છે. ચાણાક્યનીતિમાં કહ્યું છે કે—

जनिता च विनेता च यस्तु विद्यां प्रयच्छति ।
अन्नदाता भयत्राता पंचैते पितरः स्मृताः ॥

અર્થાત્—જન્મ આપનાર પિતા, નિયમમાં રાખનાર રાજા, વિદ્યા દેનાર ગુરુ, અન્ન આપનાર તથા ભયથી રક્ષા કરનાર એ પાંચને પિતા કહેલા છે. વળી માતાપિતા તરફના પુત્રના ધર્મના સંબંધમાં ઔશનસ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કેઃ—

नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति तातसमो गुरुः ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममेकं समाचरेत् ॥

અર્થાત્—માતા સમાન કોઇ દેવ તથા પિતા સમાન કોઇ વડીલ નથી માટે તેમની આજ્ઞા વિના કાંઈ કાર્ય કરવું નહિ.

જેવી રીતે માતાપિતાની આજ્ઞામાં રહેવાનો વિદ્વાનોનો ઉપદેશ છે તેવી જ રીતે રાજા, ગુરુ ઇત્યાદિ પણ પિતારૂપ જ હોઇ તેમની આજ્ઞામાં પણ રહેવું એ વિદ્યાર્થીઓનો પરમ ધર્મ છે. બુદ્ધ પણ પોતાની નૈતિક આજ્ઞાઓમાં એવો ઉપદેશ કર્યો છે કે—"મૂર્ખોને ન સેવવા, ડાહ્યા માણસોની સેવા કરવી, લાયકને લાયક માન આપવું અને માતપિતાનું પોષણ કરવું એ મોટામાં મોટો આશીર્વાદ છે."* માતાપિતા, ગુરુ, રાજા ઉપરાંત કોઇ પણ લાયક માણસ શ્રેયની વાત કરતો હોય તો તેને પણ પિતારૂપ માની તેનાં હિતવચનને શ્રવણ કરી તદનુસાર વિદ્યાર્થીએ વર્તવું જોઇએ.

એક ગુરુની પાસે જ્ઞાનચંદ્ર અને વિજ્ઞાનચંદ્ર નામના બે શિષ્યો વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. જ્ઞાનચંદ્ર કરતાં વિજ્ઞાનચંદ્ર બુદ્ધિમાં, સ્મરણશક્તિમાં અને અભ્યાસમાં સારી પેઠે આગળ વધેલો રહેતો હતો. બન્ને શિષ્યો ગુરુની સારી રીતે આજ્ઞા પાળતા અને તેમનો બોલ ઉથાપતા નહિ, છતાં ગુરુ રોજ

---

* Not to serve the foolish, but to serve the wise,
To honour those worthy of honour: This is the greatest blessing,
To support father and mother......................

એકાદ બે વાર વિજ્ઞાનચંદ્રને કાંઇ ને કાંઇ બ્હાનું કિંવા દોષ કાઢીને ઠપકો આપતા. જ્ઞાનચંદ્ર પોતા કરતાં અભ્યાસમાં નબળો હોવા છતાં ગુરૂ તેના પ્રત્યે વધારે મમતા ધરાવે છે એ પક્ષપાત જોઇને વિજ્ઞાનચંદ્રને બહુ ક્રોધ ચડયો અને ગુરૂના એ અન્યાયનો બદલો તેમને આપવાનો ઠરાવ કર્યો. આ હેતુથી એક વાર મધરાતે પોતાના ઘેરથી તલવાર લઇને વિજ્ઞાનચંદ્ર ગુરૂનો ઘાત કરવાને તેમને ઘેર ગયો. એ વખતે ગુરૂ પોતાની સ્ત્રીની સાથે ઘરના આંગણામાં બેસી વાર્તાલાપ કરતા હતા. પ્રસંગોપાત સ્ત્રીએ પૂછયું: "સ્વામિન્! મનુષ્ય કેવા યત્નથી ઉચ્ચ પ્રકારના દેવત્વને પામી શકતાં હશે ?" પતિએ ઉત્તર આપ્યો: "અનેક પ્રકારના ઉત્તમ ચારિત્ર અને જ્ઞાનવડે મનુષ્ય ઉંચા દેવત્વને પામે." સ્ત્રીએ પૂછયું: "ત્યારે આપણાં પરિચિત જનોમાંથી કોણ એવું દેવત્વ પામશે એ તમે કહી શકો ?" પતિએ કહ્યું: "હા, વિજ્ઞાનચંદ્ર જેવો બુદ્ધિશાળી, વિદ્વાન્ અને આજ્ઞાંકિત તથા વિનયી મનુષ્ય અવશ્ય એવું દેવત્વ પામે." સ્ત્રીએ કહ્યું: "વિજ્ઞાનચંદ્ર એવો આજ્ઞાંકિત અને બુદ્ધિમાન્ છે ત્યારે તમે રોજ એનો દોષ કાઢીને ઠપકો કેમ આપો છો ?" પતિએ કહ્યું: "હજી તેણે મારી આજ્ઞા લોપી નથી, પરન્તુ અતિ વિદ્યા ગર્વ જન્મ આપે છે તેથી ભવિષ્યમાં તે આજ્ઞાંકિત ન રહેતાં અવિનયી બને એવો મને ભય રહે છે, તે કારણથી તેનો દોષ દર્શાવીને હું તેની અપૂર્ણતા તેના મગજમાં ઠસાવું છું કે જેથી તે ગર્વિષ્ઠ બને નહિ." આ વાર્તાલાપ વિજ્ઞાનચંદ્ર બહાર ઊભો ઊભો સાંભળતો હતો તે એ સાંભળીને ચકિત થયો અને ગુરૂનો પોતા પરનો પ્રેમ સમજી ગયો તથા તે જ ક્ષણે ખુલ્લા પડીને તેણે ગુરૂના ચરણમાં મસ્તક નમાવી ક્ષમા માંગી. સદ્ગુરૂઓ હમેશાં શિષ્યોનું હિતજ ચિંતવે છે માટે તેમની આજ્ઞા કદાપિ ઉથાપવી જોઈએ નહિ એવો પ્રબોધ આ દૃષ્ટાંત ઉપરથી મળે છે. (૯૬)

[વિદ્યાર્થીઓમાં આજ્ઞાંકિતપણા ઉપરાંત વિનયનો ગુણ હોવાની આવશ્યકતા હવે બતાવવામાં આવે છે :]

विनयः । ९७ ॥

पूज्या ये जनकादयो गुरुजना ज्येष्ठाश्च सद्वृत्तयः

ःतस्ते गुरुभावतोऽमलधिया नित्यं प्रणम्या जनैः ॥
तत्पार्श्वे हसनासनप्रलपनं दुश्चेष्टिताशङ्कनं ।
त्वङ्कारादि च सर्वथैव सुजनैस्त्याज्यं सदा श्रेयसे ॥

વડીલો પ્રત્યે વિનય.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—માબાપ, બાપનાં માબાપ, વડીલ જનો, મોટા ભાઇઓ અને બીજા પણ જે માનનીય હોય તે સર્વેની પ્રત્યે વિદ્યાર્થીઓએ માનનીયપણે પૂજ્ય ભાવ અને ગુરૂભાવ રાખવો જોઇએ. ઉપર કહેલા વડીલ જનો સવારના પહોરમાં પ્રણામ કરવા યોગ્ય છે, તેમની સમક્ષ કદી પણ હાંસી–મશ્કરી કરવી નહીં, આસનપર બેસવું નહીં, રમતગમત કે કુચેષ્ટાદિ કરવાં નહીં, આડું અવળું બોલવું નહીં, તેમ જ વડીલોને કદી તુંકારે–હુંકારે બોલાવવાં નહીં; કોઈ પણ ઠેકાણે તેમનું અપમાન કરવું નહીં, તેમની સમક્ષ કોઇને ગાળ દેવી નહીં, તેમ જ અપૂજ્ય વચનો બોલવાં નહીં. વડીલો પ્રત્યે સામાન્ય પ્રકારનો વિનય દર્શાવવાનું બોધકથન આ શ્લોકમાં કરવામાં આવ્યું છે. विद्या विनयेन शोभते અર્થાત્ વિનયવડે જ વિદ્યા શોભે છે, એ કથનાનુસાર વિદ્યાર્થીઓએ વિનયના ગુણને યોગ્ય રીતે આશ્રય આપવો જોઇએ. જેટલા પ્રમાણમાં એક વિદ્યાર્થી પોતાનાં વડીલો પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ દર્શાવે છે અથવા તો તેમની આમન્યા રાખે છે, તેટલા પ્રમાણમાં વડીલ જનોની તેમના પર વિશેષ પ્રીતિ બંધાય છે અને એ પ્રીતિનું ફળ તેમને એ મળે છે કે જ્યારે તે વિદ્યાર્થીઓને ભવિષ્યમાં સંતાનો થાય છે ત્યારે તે સંતાનો પણ પોતાનાં વડીલો પ્રત્યે તેવો જ ઉચિત વિનય દર્શાવીને દેવતુલ્ય વડીલોને સંતુષ્ટ રાખે છે. (૯૭)

गुरुजनान्तिक आसनविधिः । ९८ ॥

तेषामासनतो न चोन्नततरं स्थाप्यं कदाप्यासनं ।
दत्त्वा पृष्ठमनासितव्यमथवा पादौ प्रसार्य क्वचित् ॥
पल्यंकासनमारचय्य विधिना कृत्वा च हस्ताञ्जलिं ।

स्थेयं पूज्यजनान्तिके विनयतो विद्यार्थिभिः सन्ततम् ॥

વડીલોની સમક્ષ બેસવાનો વિધિ.

ભાવાર્થ—ઉપર કહેલા વડીલોની સમક્ષ વિદ્યાર્થીઓએ બેસવું હોય તો તેનો વિધિ આ પ્રમાણે છે. તે વડીલો જે આસને બેઠા હોય તેના કરતાં ઉંચે આસને બેસવું નહિ, તેમની સામે પોતાની પુંઠ આવે તેવી રીતે પણ બેસવું નહીં, તેમની સામે પગ લાંબા કરીને પણ બેસવું નહીં, હાથવડે પલાંઠી બાંધી પણ બેસવું નહીં, પગ ઉપર પગ ચઢાવી અભિમાનદર્શક આસને પણ બેસવું નહીં, કિન્તુ હાથ જોડી, પલાંઠી વાળી, વિનયપૂર્વક તેમની સમક્ષ વિદ્યાર્થીઓએ બેસવાનો અધિકાર છે, પણ અવિનયથી બેસવાનો અધિકાર નથી. (૯૮)

વિવેચન—વિદ્યાર્થીઓએ અનુસરવાયોગ્ય વિનયમાર્ગમાં ગુરૂજનો પ્રત્યેનો વિનય પ્રથમ પદે વિરાજે છે. વિદ્યા આપે તે જ ગુરૂ કહેવાય એમ સમજવાનું નથી, પરન્તુ પોતાના હિતાર્થે જે જે વડીલ પુરૂષો કાંઈ આચરણ કરે તે સર્વે ગુરૂજનો વિદ્યાર્થીના માનને પાત્ર છે. તેવા સર્વે વડીલો પ્રત્યેનો વિનય કેવો હોવો જોઇએ તે આ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. વડીલો કરતાં નીચા આસનપર પગને સુવ્યવસ્થિત રાખીને, હસ્તદ્વય જોડી આજ્ઞા ઉઠાવવામાં તત્પરતા દર્શાવનારી રીતિથી બેસવું એ વડીલોની સમક્ષ બેસવાનો ઉચિત પ્રકાર છે. આ વિધિ પ્રાચીન હોઇને ઉત્તમ છે, પરન્તુ આજકાલના જમાનામાં તેનું અનુસરણ થતું જોવામાં આવતું નથી; તોપણ ગુરૂજનોની સમક્ષ વિનયપૂર્વક વર્તવા ઇચ્છના વિદ્યાર્થીઓ કોઈ પ્રકારની અમર્યાદા દર્શાવ્યા વિના સૌને સંતોષ આપે તેવી રીતે વર્તે છે. પૂર્વે ગુરૂની સમક્ષ શિષ્ય કેવી રીતે આવતો અને વર્તતો તે વિષે માનવધર્મશાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

> नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्वाचारः सुसंयतः ।
> आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥
> नीचमेवासनं चास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
> गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥

અર્થાત્—શિષ્ય શુભાચારવાળો તથા જીતેન્દ્રિય થઈ, નિત્ય હાથ જોડી ઊભો રહે, ને જ્યારે ગુરૂ બેસવાનું કહે ત્યારે તેની સન્મુખ બેસે; પણ, ી પાસે એનું આસન સદા નીચું હોવું જોઇએ, ને એણે ગુરૂના દેખતાં પી બેસવું નહિ.

ઉંચા આસને બેસવાથી વિદ્યા પ્રાપ્ત થતી નથી તે વિષે ભિક્ષુ આકાશગામિની વિદ્યા જાણતો હતો તે વાત ી એટલે ભિક્ષુને રાજાએ કચેરીમાં બોલાવ્યો અને ીખવવા માટે રાજાએ તે ભિક્ષુને આજ્ઞા આવતી કાલે સ્હવારે જ્યારે હું જંગલમાં ડ્યો હોઉં ત્યારે આપ મારી ઝુંપડીમાં પધા- ર્વિદ્યા શિખવીશ." રાજાએ કહ્યું: "શું હું ાં આવું? અને વળી તું ઘોડે ચડીને મને એ કદાપિ બનવાનું નથી. અહીં અત્યારે ને અત્યારે તું ખવ." आज्ञाभंगो नरेन्द्राणामशस्त्रवधमुच्यते અર્થાત્— ભંગ કર્યો હોય તો તે તેને શસ્ત્ર વિનાના ઘાતની બરા- લાગે છે. રાજાજ્ઞાને વશ થઇને ભિક્ષુએ રાજાને વિદ્યા શિખવવા ક દિવસે ન આવડી એટલે બે, ત્રણ, ચાર દિવસસુધી ભિક્ષુ ા ગયો અને રાજાને વિદ્યા શિખવવાને મથન કરવા લાગ્યો પણ ને વિદ્યા આવડી નહિ! છેવટે રાજા કંટાળ્યો અને ભિક્ષુને ધમકાવીને બોલ્યો: "તું મને બરાબર શિખવતો નથી તેથી મને તુરત આવડતું નથી, માટે બરાબર શિખવ." ભિક્ષુએ છેવટે જવાબ આપ્યો કે "મહારાજ! સિંહાસને ચડીને વિદ્યા શિખાય નહિ, ગુરૂને ઉંચે આસને બેસાડો, આપ નીચે બેસો અને પછી વિદ્યા શીખો એટલે આવડશે. મારાથી સિંહાસને બેસવાનું ન કહેવાય તેથી હું ઘોડાપર ચડ્યો હોઉં ત્યારે આપને મારી ઝુંપ- ડીએ આવવાનું કહ્યું હતું." છેવટે રાજાએ ભિક્ષુને સિંહાસને બેસાડી પોતે નીચે બેઠો એટલે તેને તે વિદ્યા તુરત આવડી. ગુરૂ જનોનો વિનય એ વિદ્યાર્થીનો પ્રથમ ધર્મ છે. (૯૮)

अष्टम परिच्छेद.

સહાધ્યાયીઓ સાથેનું વર્તન.

सहाध्यायिनः प्रति प्रेमभावः । ९९ ॥

शालायां सहवर्तिनः सहृदया ये स्युः सहाध्यायिनो ।
मान्यास्तेपि सहोदरा इव सदा प्रेम्णा प्रमोदेन वा ॥
कार्यो नैव कदापि तैस्तु कलहो नेर्ष्यालवो मानसे ।
चित्ते नो परिचिन्तनीयमशुभं तेषाञ्च विद्यार्थिना ॥

સહાધ્યાયીઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ.

ભાવાર્થ તથા વિવેચન—એક શાળામાં અથવા એક ધોરણમાં સાથે સાથે અભ્યાસ કરનારા વિદ્યાર્થીઓ સહાધ્યાયી કહેવાય છે. તેમનો શાળામાં તેમ જ શાળા બહાર સાથે સાથે રહેવાનો સહવાસરૂપ સંબંધ હોય છે. આ સંબંધ સારી રીતે નિર્મળ અને સુદૃઢ રહે તેટલા માટે દરેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના સુશીલ સહાધ્યાયીને પુરતા પ્રેમભાવથી યા પ્રમોદભાવથી જાણે સગા–સહોદર ભાઇ હોય તેમ માનવા જોઇએ. તેઓની સાથે નજીવી બાબત માટે કદી પણ ક્લેશ કે કજીઓ કરવો નહીં. તેમાંના કોઇ પોતાના કરતાં હુશિયારીમાં આગળ પડતા હોય તો તેમના ઉપર લેશ માત્ર પણ ઇર્ષ્યાભાવ ન લાવતાં તેમની હુશિઆરીથી પ્રસન્ન થવું જોઇએ; પણ તેઓનું અનિષ્ટ યા અશુભ તો મનમાં પણ ચિંતવવું નહીં. સહાધ્યાયીઓ સાથેની મિત્રાચારીથી વિદ્યાર્થીને અનેક પ્રકારના લાભ થાય છે, અને એ લાભ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં જ થાય છે એમ સમજવાનું નથી. કૃષ્ણ અને સુદામા ગુરૂને ઘેર અભ્યાસ કરતા હતા ત્યારે તે બન્ને વચ્ચે મિત્રાચારી હતી, તેથી જ્યારે કૃષ્ણને દ્વારિકાનું રાજ્ય મળ્યું ત્યારે તેણે સુદામાની દરિદ્રતા ટાળી નાંખી હતી, અને તે વખતે સુદામા પ્રતિ સહોદર

ભાવ–સગા ભાઈ સરખું વર્તન કૃષ્ણે બતાવી આપ્યું હતું. સહાધ્યાયીઓ સાથેની મિત્રતાથી અભ્યાસમાં પણ અનેકવિધ લાભ થાય છે. વિદ્યાર્થીઓને સદ્બોધ આપતાં આપસ્તંબ ધર્મસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે दृढधृतिः । अग्लैस्नुः । अक्रोधनः । अनसूयुः ॥ અર્થાત્–વિદ્યાર્થીએ દૃઢ ધૈર્ય રાખવું, કાયર થવું નહિ, ક્રોધ કરવો નહિ અને કોઈની પણ ઇર્ષ્યા કરવી નહિ. (૯૯)

[સહાધ્યાયીઓ સાથેના માયાળુ વર્તનથી થતા લાભો નીચેના શ્લોકમાં દર્શાવ્યા છે.]

गुणानामादानप्रतिदाने । १०० ॥

स्युर्ये तेषु गुणोत्तमाः कथमपि ग्राह्यास्तदीया गुणा ।
ये स्युर्न्यूनगुणाः स्वतो हितधिया देयाश्च तेभ्यः स्वके ॥
एवं स्वीकरणं तथा वितरणं कार्यं सहाध्यायिषु ।
दोषाणान्तु बहिष्क्रिया व्यवहृता वस्यां विधेया ध्रुवम् ॥

ગુણોની આપ લે.

ભાવાર્થ—સહાધ્યાયીઓના સહવાસમાં રહીને દરેક વિદ્યાર્થીએ ગુણોની લેતી દેતીનો વ્યાપાર ચાલુ રાખવો જોઇએ, એટલે કે સહાધ્યાયીઓ પૈકી જેઓ પોતા કરતાં ગુણોમાં, હુશિઆરીમાં, સુજનતામાં ચડતા હોય, અને તે ગુણો પોતાનામાં ન હોય તો તે ગુણોનો પાઠ તેમની પાસેથી શીખી લેવો અને ગમે તેટલો પ્રયાસ કરીને તે ગુણો ગ્રહણ કરી લેવા; તેમજ જે સહાધ્યાયીઓ પોતાના કરતાં ગુણે કરી હીન હોય, તો પોતામાં રહેલા તે તે ગુણો ન્યૂન ગુણવાળાને હિતબુદ્ધિપૂર્વક અર્પવા જોઇએ, યા શિખવવા જોઈએ. આવી રીતે શાળામાં અથવા શાળા બહાર દરેક સહાધ્યાયી વિદ્યાર્થીએ પોતાના અને પરના ગુણોની પરસ્પર આપ લે કરી સહાધ્યાયીઓમાં સદ્ગુણોનો પ્રચાર કરવો જોઇએ. પણ આ લેતી દેતીના વ્યવહારમાં હમેશ એટલું તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કે " સહાધ્યાયીઓ પૈકી કોઈનામાં કાંઈ પણ કુટેવ કે કંઇ દોષ હોય તેનું પોતાનામાં સંક્રમણ થઈ

ન જાય અને પોતાની કુટેવનું બીજામાં સંક્રમણ ન થાય." જ્યાં ત્યાંથ
પણ કુટેવ યા દોષોને તો પ્રહાર મારીને બહાર જ કાઢવા. (૧૦૦)

વિવેચન—પોતાની સાથે અભ્યાસ કરનારાઓ—સહાધ્યાયીઓમાંથી પોતાને યોગ્ય અને સદ્ગુણી મિત્રો ચુંટી કાઢવા અને સદ્ગુણી મિત્રોની સાથે પરિચય રાખવો એ બાબત તરફ પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પૂરી કાળજી રાખવી. પોતાના મિત્રમાં ડહાપણનો ગુણ હોવો જોઈએ એટલું હમેશાં લક્ષમાં રાખવું. જેવો આપણો મિત્ર આપણે શોધીએ તેવા જ આપણે સામાના મિત્ર પણ હોવા જોઇએ, એટલે કે આપણે સદ્ગુણી મિત્રની શોધ કરીએ તો સામાના સદ્ગુણી મિત્ર આપણે પણ બનવું જોઇએ. સમાન સદ્ગુણોવાળા મિત્રોની મૈત્રી વિશેષ સુખપ્રદ નીવડે છે એ ખરૂં છે; તથાપિ એક અંગ્રેજ લેખક કહે છે તે પણ ઉચિત જ છે કે "સાચી મૈત્રીને માટે પરસ્પર ગુણની સમાનતા જોઇએ એ અવશ્યનું જણાતું નથી. જે ગુણે આપણામાં હોતા નથી તે ગુણ સામા માણસમાં હોય છે તો તેથી આપણે સાનંદાશ્ચર્ય પામીએ છીએ. તે ગુણ આપણા મનને નવીન લાગે છે અને તેમાંથી આપણે આપણી પોતાની ખામી સુધારી શકીશું એવું આપણને આનંદયુક્ત ભાન થાય છે." આ પ્રમાણે અસમાન ગુણોના મિત્રોની મૈત્રીથી પણ લાભ થઈ શકે છે: પરન્તુ તે લાભ ત્યારે જ થાય કે જ્યારે આપણે આપણા દોષો દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણા મિત્રના ગુણોને ગ્રહણ કરીએ અથવા તો મિત્રના દોષ દૂર કરીને તેને સ્થાને આપણે આપણા ગુણોનું અર્પણ કરીએ. જો તેમ ન કરીએ અને તેથી ઉલટી જ રીતે વર્તીએ, તો સદ્ગુણીને દુર્ગુણીનો 'કુસંગરંગ' લાગે છે, અને

असत्संगाद् गुणज्ञोऽपि विषयासक्तमानसः ।
अकस्मात्प्रलयं याति गीतरक्तो यथा मृगः ॥

અર્થાત્—દુર્જનના સંસર્ગથી ગુણને જાણનારા પુરૂષનું ચિત્ત પણ વિષયાસક્ત બને છે, જેમ ગાયનમાં રાગી થએલો મૃગ અકસ્માત્ પ્રલયને પામે છે. માટે પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ પોતાના સહાધ્યાયી મિત્રોના ગુણોની આપ લેનો વ્યાપાર ચલાવવો, પરન્તુ દુર્ગુણોને દૂર કરવાનો જ યત્ન કરવો. (૧૦૦)

नवम परिच्छेद.

સમયવહન.

समयोपयोगः । १०१ ॥

वस्त्राभूषणवित्तरत्नमणितः कालो महार्घो यतः ।
प्राप्यन्ते विगतानि तानि च पुनः कालो गतो नाप्यते ॥
मत्वैवं व्यसने प्रमादकरणे यत्तत्प्रलापेऽथवा ।
शोके वा समयोपि निष्फलतया क्षेप्यो न विद्यार्थिभिः ॥

કાળની કિંમત.

ભાવાર્થ—જરિયાન વસ્ત્રો, સોના રૂપાનાં આભૂષણો, સોના મ્હોરો, રત્નો અને મણિઓ એ બધાં કરતાં સમયની કિંમત ઘણી વધારે છે, તે એટલા માટે કે બીજી વસ્તુઓ ખોવાઈ જાય કે લુંટાઈ જાય તો પણ ફરી મળી શકે છે, અને મળેલ ઉત્તમ જીવનનો ઉપયોગી સમય જે પસાર થઈ ગયો તે લાખોનું દ્રવ્ય ખરચતાં પણ ફરી મળી શકવાનો નથી; માટે મોંઘામાં મોંઘો કાળ છે. આમ માનીને દરેક વિદ્યાર્થીએ ન્હા, બીડી, જુગાર વગેરે વ્યસનોમાં કે આળસ-પ્રમાદ સેવવામાં કે ગપાટા મારવામાં કે કોઈ પણ જાતની મનની તંગીનાં રોદણાં રોવામાં જરા પણ વખત ગુમાવી નાંખવો નહીં, કિન્તુ પુરતી કાળજીથી વખતને સાચવી તેને ઉપયોગી કાર્યોમાં યોજવો. (૧૦૧)

વિવેચન—વિદ્યાર્થીઓને માટે સમય ઘણો જ મૂલ્યવાન્ છે અને તેના મૂલ્યની સરખામણી દુનિયાની કોઈ પણ કીંમતી વસ્તુ સાથે કરવી તે સમયની ઉપયોગિતા અને મહત્તા ઓછી કરવા બરાબર છે: તાત્પર્ય એ છે કે સમય સર્વથી વધારેથી મૂલ્યવાન્ છે. વસ્ત્રાભૂષણો, સોનારૂપાના અલંકારો અને મણિમુક્તા કરતાં પણ તે વધારે મૂલ્યવાન્ છે અને તેનો તે ગુણ

આ શ્લોકમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આપણે મનુષ્યાવતારને અથવા કોઇ પણ પ્રાણીના જીવને કરોડો રૂપિયાના દ્રવ્ય કરતાં પણ વધારે કીંમતી ગણીએ છીએ તેનું કારણ એ છે કે જો મનુષ્યાવતાર અથવા જીવ એક વાર ચાલી જાય છે તો પછી કરોડો રૂપિયા ખર્ચતાં છતાં પણ તે પાછો મળી શકતો નથી અને તેથી તે અમૂલ્ય લેખાય છે, તેવી જ રીતે આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે कालो गतो नाप्यते અર્થાત્ જે કાળ જાય છે તે ફરીથી પ્રાપ્ત થતો નથી અને તેથી તે અમૂલ્ય છે. વસ્ત્રાભૂષણ, ઘરેણાં, રત્નો, મણિ વગેરે વસ્તુઓનો અગ્નિથી કે બીજી કોઇ રીતે નાશ થઇ જાય તો તે પુરૂષપ્રયત્ને પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, પરન્તુ સમય વહી ગયા પછી તેને પાછો પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી. સાઉથવેલ નામના એક અંગ્રેજ કવિએ 'વખત' ને કપાળમાં વાળના ગુચ્છાવાળા અને માથામાં ટાલવાળા વૃદ્ધ પુરૂષરૂપે કલ્પીને લખ્યું છે કેઃ—

Time wears all his locks before,
Take thy hold on his forehead;
When he flies he turns no more,
And behind his scalp's nacked.

અર્થાત્—વખતના વાળનો ગુચ્છો તેના કપાળમાં રહેલો છે, તેથી તેને પકડી લેવો હોય તો તે આવી પહોંચે તે પહેલાં તૈયાર રહીને તે કપાળમાંનો ગુચ્છો પકડી લેવો જોઇએ, પરન્તુ જો તે એક વાર આપણી પાસેથી પસાર થઇ જાય છે તો તેને પકડી શકાતો નથી, કારણકે તેના માથામાં ટાલ હોવાથી તેને પકડી લેવાનું કશું સાધન આપણા હાથમાં આવી શકતું નથી! એવી જ રીતે જો આવતા વખતને જ પકડી લેવામાં આવે તો તે અમૂલ્ય છે અને તે ચાલી ગયા પછી તદ્દન નિર્મૂલ્ય છે. આ કારણથી વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના અભ્યાસી જીવનના કાળની એક મિનિટ પણ નકામી ગુમાવવી જોઇએ નહિ. ઉંઘમાં, સુસ્તીમાં, સરખે સરખા મિત્રો મળીને ગપાટા મારવામાં કે મોજશોખ કરવામાં વખત ગાળનારા વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે અભણ રહીને જુવાન બને છે, ત્યારે વહી ગએલા વખત ઉપર વિલાપ કં

છે એવું બહુ જોવામાં આવે છે. તેઓના વિલાપમાંથી પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીએ એવો બોધ લેવાનો છે કે તેઓને પણ અત્યારે વખત ગુમાવ્યા પછી ભવિષ્યમાં તેવો વિલાપ કરવાનો વખત આવે નહિ. જર્મનીના વિદ્યાર્થીઓ સમયનો જરા પણ દુરૂપયોગ કરતા નથી. તેઓ રોજ સોળ કલાક સુધી અભ્યાસ કરે છે! એક વિષય વાંચતાં કંટાળો આવે તો તેઓ બીજો વિષય વાંચવા માંડે છે. એ પ્રમાણે મનને કે શરીરને થાક લાગવા દીધા વિના તેઓ પોતાની વિદ્યાર્થી જીંદગીની પ્રત્યેક પળનો ઉપયોગ કરવામાં એકચિત્ત રહે છે. (૧૦૧)

[વખતનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવાથી થોડા વખતમાં ઘણું કામ થઈ શકે અને પોતાનું કોઈ પણ ઈષ્ટ કાર્ય બાકી ન રહે? આ પ્રશ્નોનો વિસ્તૃત ઉત્તર બે શ્લોકમાં આપેલો છે.]

कया रीत्या समयरक्षणं कार्यं ? । १०२ ॥

यत्कार्यं नियतञ्च यत्र समये प्रासङ्गिकं दैनिकं ।
तत्रैव क्रियते क्षणे यदि च तत्कार्यं व्यवस्थायुतम् ॥
सिध्येत्कार्यपरंपरापि सकला चैवं यथेष्टं क्रमा-
द्धर्मायाप्यवशिष्यते सहजतः कालो हि विद्यार्थिनाम् ॥

समयव्यये नियतत्वम् । १०३ ॥

आस्तां कार्यभरस्तथापि वद नो धर्माय कालो न मे ।
तस्मै नास्ति यदाल्पशोपि समयो व्यर्थं तदा जीवनम् ॥
कृत्वा हस्तगतं क्षणं कथमपि श्रेयःपथप्राप्तये ।
सेव्यो धर्मविधिः शुभः प्रतिदिनं प्रेम्णा हिताकाङ्क्षिणा ॥

વખતનો બચાવ કેવી રીતે કરવો?

ભાવાર્થ—વિદ્યાર્થીએ દૈનિક અને પ્રાસંગિક જે જે કાર્યો હમેશ અને પ્રસંગે કરવાનાં હોય, તે તે કાર્યોના વિભાગ પાડી સગવડ પ્રમાણે કાળક્રમ

નિયત કરવો, એટલે અમુક સમયે અમુક કામ કરવું અને અમુક સમયે અમુક કામ કરવું, એવી રીતે હમેશની સગવડ પ્રમાણે જે જે કાર્યક્રમ અને કાળક્રમ ગોઠવ્યો હોય, તે તે કાર્ય તે તે નિયમિત સમયે જ કરવામાં આવે, તેમાં ગફલત અને આળસ કે અન્ય કાંઈ અવ્યવસ્થાથી બીલકુલ ફેરફાર કરવામાં ન આવે તો હમેશનું બધું કાર્ય પૂર્ણ રીતે તૈયાર થઈ જવા ઉપરાંત ધર્મને માટે કે તેવા જ કોઈ આવશ્યક પરમાર્થી કાર્યને માટે પણ થોડો વખત સહેજે બચવા પામશે. માટે ખંતીલા વિદ્યાર્થીઓએ નિયત કરેલ કાર્યક્રમ અને કાળક્રમને અવ્યવસ્થિત કરી નાંખવા નહિ. (૧૦૨)

વખતની કરકસર.

ભાવાર્થ—હે મિત્ર ! અભ્યાસ કે વ્યવહારના કાર્યનો બોજો ગમે તેટલો હોય તોપણ "ધર્મ કરવાને ફુરસદ નથી" એમ કદી બોલીશ નહિ. જો ધર્મને માટે દરરોજ થોડો પણ વખત બચાવવામાં ન આવે તો આ જીવન વ્યર્થ જ ગણાય. માટે ગમે તેમ કરકસર કરી ઘડી અધઘડી પા ઘડી જેટલો વખત બચાવી લઇ શ્રેયના માર્ગની પ્રાપ્તિ અર્થે પોતાનું હિત ઇચ્છિનારાએ પ્રેમપૂર્વક કંઇ ને કંઈ પણ ધર્માનુષ્ઠાન દરરોજ કરવું જ જોઇએ. (૧૦૩)

વિવેચન—અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે Where there is a will, there is a way—અર્થાત્ 'જ્યાં મરજી છે ત્યાં માર્ગ પણ મોકળો છે.' ગુજરાતીમાં તેને મળતું એવું કહેવત છે કે 'મન હોય તો માળવે પણ જવાય.' તાત્પર્ય એ છે કે જેઓ ઉદ્યોગી અને ખંતીલા હોય છે અને ચોક્કસ કાર્ય કરવાની દૃઢ ઇચ્છા રાખે છે, તેઓ તે કાર્ય કરવાને વખત પણ મેળવી શકે છે. જેઓ વખત નહિ મેળવી શકવાનાં બ્હાનાં કાઢે છે તેઓ વસ્તુતઃ આળસુ હોવાથી જ તેમ કરે છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ એવી બૂમ મારે છે કે અમોને જેટલો અભ્યાસ કરવો પડે છે, તેટલા પુરતો વખત અમને મળી શકતો નથી ! આ માત્ર એક બ્હાનું જ છે. વખતનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે તેઓ જાણતા નથી, તેઓ અનિયમિતપણામાં કે આળસમાં વખત ગાળી નાંખે છે અને પછી અભ્યાસને માટે પૂરતો વખત નહિ હોવાની ફરિયાદ કરે છે ! સ્માઇલ્સે એક સ્થળે કહ્યું છે

કે "એદી માણસને બ્હાનાંની ખોટ નથી. ઉધ્ધ્રણસી જો કે કામ કરવે નારાજ હોય છે, પણ સબબોની દલીલો કરવામાં હમેશાં ચાલાક હોય છે." એટલે જેઓ વખત નહિ હોવાનાં બ્હાનાં કાઢે છે તેઓને હમેશાં એદી સમજવા જોઇએ. વિદ્યાર્થીઓને માટે નિયમિતપણે કામ કરવું એ સૌથી વધારે સલાહભરેલું છે. નિશાળમાં જવાના અથવા ગુરૂને ત્યાં અભ્યાસ કરવા જવાના કલાકોને બાદ કરતાં બાકીના દિવસ અને રાત્રિના કલાકોમાં પોતે શું શું કામ કરવું અને તે પ્રત્યેક કામ કયે કયે વખતે કરવું તેવું ચોક્કસ રીતે ઠરાવી રાખે અર્થાત્ કાળક્રમ (Time Table) અને કાર્યક્રમ નક્કી કરી રાખે અને પછી તદનુસાર જરા પણ ક્ષતિ આવવા દીધા વિના ઉદ્યોગીપણે કામ કરે, તો કોઈ પણ ઉપયોગી કાર્યને માટે તેને વખત નહિ મળી શકતો હોવાની ફરિયાદ કરવાની જરૂર રહે નહિ. કૅાલરીજે પણ કહ્યું છે કે "આળસું માણસો કાળને ગમે તેમ કરીને કચડી નાંખે છે, તો પદ્ધતિપૂર્વક કામ કરવાવાળો પુરૂષ મૂએલા કાળને પાછો સજીવન કરીને ઉપયોગમાં લાવે છે, એટલું જ નહિ પણ તે કાળ ચાલ્યો જાય છે, એવું નિરંતર સ્પષ્ટ ભાન રાખે છે."

વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના ચિત્તને અભ્યાસમાં ગોંધી રાખવા ઉપરાંત સ્વધર્મને અનુસરતા નિત્યકર્મમાં પણ સારી પેઠે ધ્યાન આપવું જોઇએ. કોઇ પણ અવસ્થા-બાલ્ય યુવા કે વૃદ્ધ-માં ધર્મનો વિષય દેહ કે આત્માથી અલગ ન જ રહેવો જોઇએ. મીસીસ **બી**સાંટ કહે છેઃ "ધર્મની મુખ્ય રૂપરેષાઓનું જ્ઞાન પ્રત્યેક છોકરાને તેના માબાપના ધર્માનુસારે આપવામાં આવવું જોઇએ. સ્વધર્મના મુખ્ય મુખ્ય તત્ત્વોના જ્ઞાન કરતાં વધારે અગત્યનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને માટે બીજું એક પણ નથી......જો વિદ્યાર્થી જીવન દર્મિયાન વિદ્યાર્થીને ધર્મનું જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું હોય છે, તો જ્યારે તે મોટો થાય છે અને જગતના વ્યવહારમાં પડે છે, ત્યારે પોતાના ધર્મને લગતા શિક્ષણમાં તેને જે સદ્ગુણોનું શિક્ષણ મળ્યું હોય છે, તે સદ્ગુણોને તે ધારણ કરે છે." આ પ્રમાણે ધર્મ વિષયને વિદ્યાર્થી અવસ્થાથી જરા પણ દૂર રાખવામાં આવવો જોઇએ નહિ. જો વધુ સમય

ન મળે તો માત્ર થોડો જ સમય સ્વધર્મના નિત્ય આવશ્યક કર્મ માટે તથા ધાર્મિક જ્ઞાન માટે તો મેળવવો જ જોઇએ. જે વિદ્યાર્થીઓ એવું બ્હાનું કાઢે કે 'અમને વખત મળી શકતો નથી' તેઓ કાંતો જૂઠાબોલા હોવા જોઇએ, અથવા તો આળસુ, અનિયમિત અને કાળક્રમ તથા કાર્યક્રમ પ્રમાણે કામ નહિ કરનારા હોવા જોઇએ. નિયમપૂર્વક અને પદ્ધતિપૂર્વક કામ કરનારા ઉદ્યોગી માણસને કોઇ પણ કાર્યને (પછી તે નિત્યકર્મને લગતું હોય કે બીજું કાંઇ હોય) સારૂ વખત મેળવવો એ મુશ્કેલ નથી. નીચેના દૃષ્ટાન્તો ઉપરથી એ બીના સમજી શકાશે.

વેલિંગ્ટન નામના એક લશ્કરી અમલદારની કામ કરવાની શક્તિ પાર વિનાની હતી. તે જ્યુ અને ફ્રેંચ લશ્કરોની સામે લડવા માટે પોતાના લશ્કર સહિત બહાર પડ્યો હતો. મૉનડીગો નદીના મુખ આગળ તે શત્રુના લશ્કરની રાહ જોતો હતો. લડવા માટે નીકળેલા લશ્કરી અમલદારને યુદ્ધ સિવાય બીજી કશી બાબત તરફ ધ્યાન ન હોય તે સ્વાભાવિક હતું, પરન્તુ વેલિંગ્ટન એક નિયમિત માણસ હતો અને થોડો પણ વખત તે નકામો ગાળતો નહિ. તે સ્થળે તેને જે કાંઈ વખત મળવા લાગ્યો, તે વખતમાં તેણે ડબ્લીનની પોલીસનો કાયદો ઘડવાને માટે મુખ્ય મુખ્ય બાબતો લખી કાઢી અને પાછળથી એ બાબતો ઘણી ઉપયોગી થઇ પડી. તેવી જ રીતે સીઝર જ્યારે પોતાના લશ્કર સહિત આલ્પ્સ પર્વત ઓળંગી જતો હતો, ત્યારે તેણે લૅટીન ભાષાના રસ અલંકાર વિષે એક નિબંધ લખ્યો હતો. એક વાર જ્યારે તે ૬૦૦૦૦ સિપાહીઓનો ઉપરી સરદાર હતો અને શત્રુઓની ઉપર હલ્લાઓ કરતો હતો, ત્યારે પોતાના નિયમિતપણાથી તેણે મુરઘા મુરઘીઓની બિમારી વખતે શી દવા કરવી તે વિષે એક મોટો લેખ લખ્યો હતો! વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાભ્યાસ કરતાં ધર્મકાર્યમાં વખત ન મળે અને સીઝરને લડતાં લડતાં તથા મુસાફરી કરતાં પુસ્તકો લખવાનો વખત મળે એ કેવું આશ્ચર્ય છે! નિયમિતપણું અને ઉદ્યોગનું એ મિશ્રિત પરિણામ છે અને વિદ્યાર્થીઓએ તેવા બનવાને યત્ન કરવો જોઇએ. ([illegible])

दशम परिच्छेद.

વ્યસનનિષેધ-દ્યૂત.

व्यसनपरिहारः । १०४ ॥

सर्वाणि व्यसनानि दोषनिकराऽऽकीर्णानि सन्ति स्फुट-
मेतान्यत्र हठाद् हरन्ति समयं स्तेना यथा सम्पदम् ॥
द्यूतादीनि च तानि सत्कृतिपथे विघ्नप्रदान्यञ्जसा ।
नैष्टव्यानि कदापि सेवितुमधःपातीनि विद्यार्थिभिः ॥

વ્યસનનો પરિહાર.

ભાવાર્થ—જુગાર, માંસ, મદિરા, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી અને પરદાગમન: એ સાત વ્યસનો અને અફીણ, ભાંગ, ગાંજો, ચડસ, કોકેન, ચિરૂટ, તમાખુ વિગેરે ઉપવ્યસનો પૈકી કોઈ પણ વ્યસન એવું નથી કે જેમાં અનેક હાનિઓ અને બદીઓ સમાયેલી ન હોય, અર્થાત્ વ્યસન માત્ર માણસની દુર્દશા કરનારાં છે, અને જેમ ચોર તથા લુંટારાઓ માણસોની સંપત્તિને હરી લે છે તેવી રીતે તે બધાં વ્યસનો વિદ્યાર્થીઓના કિંમતી કાળને લૂંટી લે છે, એટલુ જ નહીં પણ તેના ઉપયોગી કામમાં મોટા ધક્કો લગાડે છે, અરે! તેમનું જીવન બરબાદ કરી નાખે છે. આ બધાં વ્યસનો ધર્મ અને સત્કાર્યના તો ખરેખર દુશ્મન જ છે. તે શ્રેયના માર્ગમાં કંટકરૂપ થઈ વિઘ્નો નાંખે છે. માટે અધોગતિએ પહોંચાડનારાં ઉપલાં વ્યસનો પૈકી કોઈ પણ વ્યસનને આવકાર આપવા કે સેવવા સુજ્ઞ વિદ્યાર્થીઓએ મનમાં ઇચ્છા પણ ન રાખવી. (૧૦૪)

વિવેચન—द्यूतं च मांसं च सुरा च वेश्या पापर्द्धिः चौर्यं परदारसेवा—અર્થાત્ જુગાર, માંસાહાર, મદિરાપાન, વેશ્યાગમન, પારધીપણું-શિકાર, ચોરી અને પરસ્ત્રીગમન: એ સાતને શાસ્ત્રકારે 'સપ્ત મહાવ્યસન' લેખ્યાં છે. એ મહાવ્યસનમાંથી આજે અનેકાનેક નવી શાખાઓ નીકળી છે. જુ-

રવું કામ કરે છે, સદ્ધર્મનો વિનાશ કરે છે, ચિત્તને હમેશ આકુળ વ્યાકુળ સ્થિતિમાં રાખે છે, સુખ અને શાંતિનો સર્વથા ઉચ્છેદ કરે છે, વિચારોમાં મલિનતા અને બુદ્ધિમાં દુષ્ટતા ઉત્પન્ન કરે છે, અસત્ય ચોરી, વગેરે દુર્ગુણ માત્રને આમંત્રણ આપી બોલાવે છે, કારણકે કેટલાએક દુર્ગુણો તો હમેશને માટે તેની સાથે જોડાએલા યા બંધાએલા છે; જે વ્યસનમાં એકે જાતનો ફાયદો તો છે જ નહીં, અને ગેરફાયદા તો પાર વગરના છે, તે જુગારનું વ્યસન પોતાનું હિત ઇચ્છનાર વિદ્યાર્થીઓએ કદી પણ સેવવું નહીં. (૧૦૫)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં જુગારથી થતાં પરિણામોનું નિદર્શન કરવામાં આવ્યું છે. પૂર્વ શ્લોકપરના વિવેચનમાં બતાવી આપવામાં આવ્યું છે કે જુગારની અનેક પદ્ધતિઓ આ બુદ્ધિ અને તર્કના જમાનામાં નીકળી છે, પછી ભલે તે પદ્ધતિઓ ઉપર વેપારનો કે રમતગમતનો ઢોળ ચડાવવામાં આવ્યો હોય, તોપણ વસ્તુતઃ તે પ્રકારનો જુગાર એક દુર્વ્યસન જ છે અને તેનો નિષેધ કરવો જ ઉચિત છે. 'સદ્વર્તનનાં દ્વાર બંધ કરનાર' તરીકે જુગારને લેખવામાં આવ્યો છે તે સર્વથા ઉચિત છે, કારણકે એ એક એવો દુર્ગુણ છે કે જે બીજા સર્વ ગુણોનો નાશ કરી નાંખે છે. જુગારીઓ હમેશાં કેફી, વ્યભિચારી અને અસત્યવાદી તો હોય છે જ. સુભાષિતકારે કહ્યું છે કે काके शौचं द्यूतकारे च सत्यं सर्पे क्षान्तिः स्त्रीषु कामोपशान्तिः અર્થાત્ કાગડામાં ચોખ્ખાઇ, જુગારીમાં સત્યવાદિત્વ, સર્પમાં ક્ષમા અને સ્ત્રીમાં કામની શાન્તિ એટલાં વાનાં કદાપિ હોતાં જ નથી. કહેવત પણ એવું છે કે હાર્યો જુગારી બમણું રમે છે; શામાટે? ફરીથી જીત મેળવીને પૈસા પેદા કરવા માટે. હારી ગએલો માણસ આ પ્રમાણે ફરીથી રમવા–ધન મેળવવાને અનેકાનેક પ્રયાસ કરે છે. તે ઘરબાર વેચે છે, સ્ત્રીને સતાવી તેનાં વસ્ત્રાભૂષણો વેચે છે, કરજ કરે છે અને છેવટે કશું હાથ ન લાગે તો ચોરી પણ કરે છે! આ પ્રમાણે એકમાંથી અનેક દુર્ગુણો સ્વયંભૂ રીતે પેદા થાય છે અને જુગારીને સર્વતોભ્રષ્ટ બનાવી મૂકે છે.

દુર્ગુણોની પરંપરા કેવી રીતે જાગે છે તેનું અત્ર એક દૃષ્ટાન્ત આપીશું. વિલાયતની એક ધનવાન્ જુવાન સ્ત્રી ખરેખરી સુશીલ અને પતિવ્રતા હતી.

એક વાર તેને એક સોર્ટીમાં પોતાનું નસીબ અજમાવવાની ઇચ્છા થઇ, અને તેણે પાંચ પાઉંડની કીમતની સોર્ટીની ટીકટ લીધી. ઇનામની વહેંચણી થવાની હતી તે દિવસે તે ઘેર આતુર થઇને બેઠી અને હમણાં પોતાને ઇનામ મળે તેનો તાર આવે એવી આશાથી ઉત્સુક બની પણ તેને ઇનામ મળ્યું નહિ ! પાંચ પાઉંડ ગુમાવવા બદ્દલ હવે તેને પસ્તાવો થયો, પરન્તુ ગુમાવેલા પાંચ પાઉંડ ફરીથી મેળવવાને બીજી વાર તેણે ૧૦ પાઉંડની બે ટીકીટો લીધી અને તેમાં પણ કશું ઇનામ મળ્યું નહિ ! એકંદર ૧૫ પાઉંડ ગુમાવ્યા તે ૧૫ પાઉંડ મળી જાય તેટલા સારૂ યાહોમ કરીને તેણે ૫૦ પાઉંડની ૧૦ ટીકીટો ખરીદી અને એ રકમ તેણે પોતાની એક સખી પાસેથી ઉછીની મેળવી ! દુર્ભાગ્યે એ દશ ટીકીટો પણ નિષ્ફળ ગઈ અને કશું મળ્યું નહિ ! તે સ્ત્રીનો પતિ ધનવાન્ હતો અને દર માસે પોતાની સ્ત્રીની ખીસ્સાખર્ચીને માટે તે અમુક રકમ આપતો હતો, તે રકમમાંથી થોડું થોડું બચાવીને તેણે ૫૦ પાઉંડ એકઠા કર્યા. આ રકમ પોતે કરજ કરેલું તે ભરી દેવા માટે તેણે એકઠી કરી હતી, પરંતુ એક વાર ફરીથી તેને નસીબ અજમાવવાની ઇચ્છા થઈ અને તેણે તે ૫૦ પાઉંડની સોર્ટીની ટીકીટો લીધી ! દુર્ભાગ્યે તેમાં પણ તેને કશું મળ્યું નહિ અને જેની પાસેની રકમ ઉછીની લીધેલી તેની તરફથી તે રકમ માટે વારંવાર ઉઘરાણી થવા લાગી. પતિને પોતાની આ વાત કહેવાનું તે સ્ત્રીએ ઉચિત માન્યું નહિ, કારણકે તેમ થવાથી તે ગુસ્સે થાય એવો સંભવ હતો. બીજી કોઈ રીતે પૈસા મેળવવાનું સાધન નહોતું. આથી તેણે એક ખોટું કામ કરવાની હામ ભીડી ઘરમાંથી એક હીરાની વીંટી તેણે ચોરી લીધી અને તે વેચી નાંખી. પોતાની સખીને તેની રકમ પાછી આપી દીધી. ઘરમાંથી જ્યારે વીંટી ગુમ થયાની તેના પતિને ખબર પડી ત્યારે તેને પોતાના ઘરના નોકર ચાકર ઉપર વહેમ આવવા લાગ્યો, તેણે નોકરોને સમજાવ્યા અને ધમકાવ્યા પણ ખરા પણ તેઓએ વીંટી લીધી હોવાની ખુલ્લી ના કહી. આથ સઘળા જૂના નોકરોને રજા આપીને નવા નોકરો રાખવામાં આવ્યા. સ્ત્રીને તેના પતિએ કહ્યું: "આ વીંટી તું પહેરીને ગઇ હોઇશ અને તેં ક્યાં

ખોઈ નાંખી હશે એમ મને લાગે છે; માટે જો એમ થયું હોય તો કહી દે; હું તને ઠપકો નહિ આપું; પણ આ બિચારા નોકરોના પેટ ઉપર લાત મારવા જેવું ન થાય." તે સ્ત્રી જૂઠું બોલીઃ "ના, હું પહેરી ગઈ જ નથી, અને જો ખોઈ આવી હોઉં તો મારા વ્હાલા પતિથી મારી એ ગફ્લત મારે શામાટે છુપાવવી જોઈએ?" જુગાર, ચોરી અને અસત્ય એ ત્રણ દોષો તે સ્ત્રીને હાથે થયા. કેટલાક દિવસ પછી એક નવી વીંટી ખરીદવાને તે ગૃહસ્થે એક ઝવેરીને વીંટીઓના કેટલાક નમૂનાઓ લેઈને પોતાને ઘેર બોલાવ્યો. નમૂનાઓમાં પેલી ખોવાએલી વીંટી તેના જોવામાં આવી! તે ચમક્યો. તેણે પૂછ્યુંઃ "આ વીંટી તમારી પાસે ક્યાંથી આવી છે?" ઝવેરીએ જવાબ આપ્યોઃ "સાહેબ! તે વીંટી તમારા પડોશી મીસીસ ફીલીપે થોડા માસ પહેલાં મને વેચાતી આપી હતી." મીસીસ ફીલીપને બોલાવવામાં આવી અને તેણે પોતે ચોર ગણાશે એ ધાસ્તીથી પોતાની સખીની સઘળી વાત કહી દીધી! તે દિવસથી તે ગૃહસ્થે પોતાની જૂઠાબોલી, ચોર અને જુગારી સ્ત્રીનો ત્યાગ કર્યો. તે સ્ત્રીનું ચોર તરીકે નામ ગવાયાથી તેના બીજા ગુણો પણ દુર્ગુણોરૂપ લેખાવા લાગ્યા અને તેને અનાથાશ્રમમાં જ આશ્રય લેવાની જરૂર પડી. ત્યાં પણ કોઈ અનાથની કાંઇ વસ્તુ ગુમ થતી, તો તે સ્ત્રીએ જ તે ચોરી હશે એવો તેનાપર વહેમ લેઇ જવામાં આવતો અને કોઇ કોઇ વાર માર પણ પડતો. એ જ દશામાં તેણે પોતાના દુઃખી દિવસો પૂરા કર્યા!! (૧૦૫)

[નીચેના શ્લોકમાં જુગારથી થતા ગેરલાભનું દિગ્દર્શન કરેલું છે]

द्यूतस्य दुष्परिणामः । १०६ ॥

विद्या तस्य विलीयते वरतरा प्रज्ञा पराभूयते ।
नैपुण्यं नितरां विनाशपदवीं प्राप्नोति नीत्या सह ॥
उद्योगोस्तमुपैति नश्यति यशः पुण्यप्रभावोद्भवं ।
द्यूते दारुणदुःखमूलजनके यस्य प्रसक्तं मनः ॥

જુગારથી થતા ગેરફાયદા.

ભાવાર્થ—અનેક પ્રકારનાં દારૂણ દુઃખના મૂલને સિંચનાર અને વિવિધ વિપત્તિઓને જન્મ આપનાર જુગારના વ્યસનની લત જે માણસને લાગે છે, તે માણસની લાયકાતનો નાશ જ થઇ ગએલો સમજવો. ઘણા પ્રયાસથી મેળવેલી તેની શ્રેષ્ઠ વિદ્યા વિલય પામી જાય છે, તેની પ્રજ્ઞા–બુદ્ધિનો પરાભવ થાય છે, તેની નિપુણતા તો ચલિત થઈ વિનાશનો રસ્તો પકડે છે, નીતિ–રીતિ નિદ્રાદેવીને અધીન થાય છે, તેના ઉદ્યોગ–હુન્નરની દિશાનો તરત અંત આવે છે, વડીલોના પુણ્યપ્રભાવથી સંચિત થયેલ યશ અને કુળની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રલય થઈ જાય છે, કિંબહુના એકંદર તેની સમૃદ્ધિનો સદંતર નાશ થાય છે. (૧૦૬)

વિવેચન—જ્યાં એક દુર્ગુણ અનેક દુર્ગુણોને જન્મ આપનાર થઇ પડે છે, ત્યાં એ દુર્ગુણોની પ્રબળતાથી સદ્‌ગુણોનો નાશ થઈ જાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? વિદ્યા, બુદ્ધિ, કળાકુશળતા, ઉદ્યમરૂચિ ઇત્યાદિ સર્વ ગુણોનો તેનાથી નાશ થાય છે. જુગારની લતથી આ સર્વ ગુણો નાશ પામે છે તેનું એક કારણ છે. જુગારીઓ માત્ર એક જ દાવમાં થોડી મહેનતથી સેંકડો રૂપિયા મેળવી શકે છે અથવાતો એક ક્ષણમાં સેંકડો રૂપિયા ગુમાવે છે પણ ખરા. આ કારણથી ઉદ્યોગ, હુન્નર, વ્યાપાર કે નોકરીવડે થોડે થોડે દ્રવ્ય મેળવવું એ સેંકડોની હારજીતના સંગીઓને ગમતું નથી આથી જુગારીને ઉદ્યમ કરીને પૈસો પેદા કરવાની કદાપિ રૂચિ જ થતી નથી. જ્યાં ઉદ્યમ છે ત્યાં કષ્ટ પણ છે અને કષ્ટ હોય તો જ પૈસા મળે છે તેમ જ કષ્ટપૂર્વક મેળવેલા પૈસાનો દુરૂપયોગ કરવાની ઇચ્છા તેને કદાપિ થતી નથી; તેથી ઉલટું જુગારી પોતાના થોડી મહેનતે મેળવેલા પૈસા ગમે તેવા ખોટા માર્ગે વાપરી નાખવાની હિંમત ચલાવી શકે છે! આ પ્રમાણે એક ઉદ્યમી નર બહુધા સદ્‌ગુણી બને છે, ત્યારે જુગારી જેવો નિરૂદ્યમી નર દુર્ગુણી બને છે. દુર્ગુણી મનુષ્યમાંથી યોગ્યતા અને વિદ્યાદિ પલાયન થઈ જાય છે અને એ રીતે દુર્ગુણોની પરંપરાથી તે પોતાના જ [illegible] મોકળો કરે છે, તેટલા માટે જે વિદ્યાર્થીઓ પોતાના હિતનો માર્ગ ઇચ્છતા હોય તેમણે કદાપિ જુગારને ચાળે ચડવું નહિ. ૧૦૬

द्यूतसमृद्धिः । १०७ ॥

दारिद्र्यं दुरतिक्रमं सहचरं यस्यास्ति मित्रं परं।
दौर्भाग्यं दुरितोद्भवं त्वनुचरं दासी बुभुक्षा परा ॥
धिग्धिक्त्वामितितर्जना जनकृता यस्यास्ति निर्घोषणा।
तद्द्यूतं ह्यधिकारलक्षणयुतं त्यक्तुं कथ शक्यते ॥

જુગારની સાહેબી.

ભાવાર્થ—અહો ! જુગારની સાહેબી તો વળી જુદા જ પ્રકારની છે. મુશ્કેલીથી જીતી શકાય તેવું દારિદ્રય તો જેના સહચારી પરમમિત્ર છે, પાપકારી કૃત્યથી ઉત્પન્ન થતું દુર્ભાગ્ય તો જેના ખાસ નોકર છે, ચારે તરફથી વીંટાઇ વળેલી બુભુક્ષા-ભૂખ જેની મોટી દાસી છે. "સર્વ સંપત્તિ ખોઈ બેસનાર જુગારીને ધિક્કાર હો, અરે એને હજાર વાર ધિક્કાર હો" આવી રીતે લોકોના તરફથી અપાતા ધિક્કાર અને ફિટ્કારો યા તો આંગળી ચિંધીને લોકોના તરફથી કરવામાં આવતી તર્જના જેનો નિર્ઘોષ પટહ—ઢંઢેરો છે; એક અધિકારીને છાજે એવી સામગ્રી અને અધિકાર વિશિષ્ટ જે જુગારનું વ્યસન, તે જેને પલ્લે પડયું તે તેનાથી કેમ મૂકી શકાય ? (૧૦૭)

વિવેચન—આ શ્લોકમાં જુગારને એક મોટો રાજ્યાધિકારી લેખીને તેની અને એક ખરા રાજ્યાધિકારીની સમૃદ્ધિની તુલના કરવામાં આવી છે. અધિકારીની સાથે અનેક સહચરો હોય છે, તેવી રીતે જુગારનો સહચર અને મિત્ર દારિદ્રય છે, નોકર દુર્ભાગ્ય છે અને દાસી બુભુક્ષા છે; જેવી રીતે અધિકારીની જયઘોષણા આખા પ્રજાવર્ગમાં ગવાતી હોય છે, તેવી રીતે આ જુગારની જયઘોષણારૂપે ધિક્કાર અને ફિટ્કારના ઉચ્ચ નાદ સંભળાય છે અને તે જ તેના ઢંઢેરારૂપ છે. આવા અધિકારવાળો મોટો રાજ્યાધિકારી સરખો જુગાર છે, તેના અંકુશ હેઠળ જે કોઇ નાગરિક સપડાયો હોય તે ખુવાર થયા વિના ન રહે તેમાં શું નવાઈ છે ? જુગારરૂપ અધિકારીના સહચરોની જે કલ્પના આ શ્લોકમાં ગ્રંથકારે કરી છે તે યથોચિત જ છે.